

**АРХИТЕКТУРА ИЗ ПОЗНОГ БРОНЗАНОГ И СТАРИЈЕГ
ГВОЗДЕНОГ ДОБА У БАСЕНУ ЈУЖНЕ МОРАВЕ**

**LATE BRONZE AND EARLY IRON AGE ARCHITECTURE IN
THE JUŽNA MORAVA BASIN**

University of Belgrade
Faculty of Philosophy

Centre for Archaeological Research
Volume 23

Aleksandar Kapuran

**LATE BRONZE AND EARLY IRON
AGE ARCHITECTURE IN THE JUŽNA
MORAVA BASIN**

Belgrade 2009

Универзитет у Београду
Филозофски факултет

Центар за археолошка истраживања
Књига 23

Александар Капуран

**АРХИТЕКТУРА ИЗ ПОЗНОГ БРОНЗАНОГ И
СТАРИЈЕГ ГВОЗДЕНОГ ДОБА У БАСЕНУ
ЈУЖНЕ МОРАВЕ**

Београд 2009

Издавач:
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Центар за археолошка истраживања
Чика Љубина 18–20
11000 Београд
Србија

Publisher:
University of Belgrade
Faculty of Philosophy
Centre for Archaeological Research
Čika Ljubina 18–20
11000 Belgrade
Serbia

За издавача:
Весна Димитријевић

For Publisher:
Vesna Dimitrijević

Рецензенти:
Петар Поповић
Милош Јевтић

Rewieved by:
Petar Popović
Miloš Jevtić

Уредник:
Мирослав Лазич

Editor:
Miroslav Lazić

Превод:
Владимир Радоњић

Translation by:
Vladimir Radonjić

Лектура и коректура:
Милена Богдановић

Proofreading:
Milena Bogdanović

Цртежи:
Александар Капуран

Drawings by:
Aleksandar Kapuran

Рачунарска графика:
Јелена Јовановић

Computer graphics:
Jelena Jovanović

Дизајн:
војислав филиповић

Designed by:
vojislav filipović

Штампа:
Чигоја

Printed by:
Čigoja

Тираж:
250 примерака

Printed in:
250 copies

Књига је штампана захваљујући финансијској помоћи Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије.

This book is published with the financial assistance of the Ministry of Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

САДРЖАЈ

I УВОД	9
II ГЕОМОРФОЛОШКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ БАСЕНА ЈУЖНЕ МОРАВЕ	17
III ИСТОРИЈАТ ИСТРАЖИВАЊА НАСЕЉА ИЗ БРОНЗАНОГ И ГВОЗДЕНОГ ДОБА У ДОЛИНИ ЈУЖНЕ МОРАВЕ	23
IV НАСЕЉА СА ОСТАЦИМА АРХИТЕКТУРЕ ИЗ БРОНЗАНОГ И ГВОЗДЕНОГ ДОБА У ДОЛИНИ ЈУЖНЕ МОРАВЕ	29
Ораовица у Каципупу	31
Каљаја у Буштрању	36
Градина у Свињишту	42
Градиште у Кончуљу	54
Кале у Кршевици	58
Градиште у Врањском Прибоју	66
Пиљаковац у Кржинцу	70
Медијана у Брзом Броду	75
Селиште у Великој Лукањи	86
Скобаљић град у Збежишту	90
Хисар у Лесковцу	91
Позлатска река	114
Гологлава код Сталаћа	117
Остали локалитети	119
V ОПШТА РАЗМАТРАЊА	123
1. Утврђена насеља градинског типа	125
Утврђена насеља основана на претходно нивелисаном терену	125
Насеља утврђена одбрамбеним ровом и палисадом	126
Насеља утврђена каменим бедемом	126
Улази у утврђена насеља	128
Узвишења код улаза у утврђена насеља	129
2. Стамбени објекти	130
Земунице	130
Надземни стамбени објекти	135
3. Визуелна комуникација међу насељима	138
VI ЕТНОКУЛТУРНА ПРИПАДНОСТ НАСЕЉА ИЗ ПОЗНОГ БРОНЗАНОГ И РАНОГ ГВОЗДЕНОГ ДОБА У ЈУЖНОМ ПОМОРАВЉУ	143
VII НАСЕЉА ИЗ КАСНОГ БРОНЗАНОГ И ГВОЗДЕНОГ ДОБА У ОКОЛНИМ ОБЛАСТИМА	153
VIII ЗАКЉУЧАК	163
IX БИБЛИОГРАФИЈА	171

CONTENTS

I INTRODUCTION	9
II GEOMORPHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE JUŽNA MORAVA BASIN ...	17
III HISTORY OF ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS OF THE LATE BRONZE AND EARLY IRON AGE SETTLEMENTS IN THE JUŽNA MORAVA VALLEY	23
IV SETTLEMENTS WITH ARCHITECTURAL REMAINS FROM THE LATE BRONZE AND EARLY IRON AGE IN THE JUŽNA MORAVA VALLEY	29
Oraovica at Kacipup	31
Kaljaja at Buštranje	36
Gradina at Svinjište	42
Gradište at Končulj	54
Kale at Krševica	58
Gradište at Vranjski Priboj	66
Piljakovac at Kržince	70
Medijana at Brzi Brod	75
Selište at Velika Lukanja	86
Skobaljić Grad at Zbežište	90
Hisar at Leskovac	92
Pozlatska Reka	114
Gologlava near Stalać	117
Other Archaeological Sites	119
V GENERAL CONSIDERATIONS	123
1. Fortified Hill Fort Settlements	125
Fortified settlements built on previously levelled terrain	125
Settlements fortified with a defensive trench and palisade	126
Settlements fortified with a stone rampart	126
Hill fort entrances	128
Elevated mounds near hill fort entrances	129
2. Residential Dwellings	130
Pit houses	131
Dwelling houses	135
3. Visual Communication Between Settlements	138
VI ETHNO-CULTURAL CHARACTERISTICS OF LATE BRONZE AND EARLY IRON AGE SETTLEMENTS IN THE JUŽNA MORAVA VALLEY	143
VII LATE BRONZE AGE AND EARLY IRON AGE SETTLEMENTS IN NEIGHBOURING REGIONS	153
VIII CONCLUSION	163
IX BIBLIOGRAPHY	171

*Ову књигу посвећујем родитељима.
I dedicate this book to my parents.*

Књига представља измењен и допуњен мастер рад у коме је систематизована археолошка грађа прикупљена у оквиру пројекта Метално доба у басену Мораве, који реализује Археолошки институт у Београду, а финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије (бр. 147007). Осим већ публикованих, приказани су и нови локалитети (Хисар у Лесковцу, Медијана код Ниша и Свињиште код Прешева), и то захваљујући разумевању колега М. Стојића, С. Перића и А. Булатовића из Археолошког института, С. Јовић из Народног музеја у Лесковцу и П. Пејића из Музеја Понишавља у Пироту, којима се овом приликом захваљујем.

This book represents a modified and expanded version of the masters thesis in which the archaeological materials collected as part of the project Metal Age in the Morava Basin, conducted by the Archaeological Institute of Belgrade, as financed by the Ministry of Science of the Republic of Serbia (no. 147007), have been gathered and systematically presented. Beside the archaeological sites which are considered in published literature, new archaeological sites are also presented here (Hisar at Leskovac, Medijana near Niš and Svinjište near Preševo), thanks to the understanding of M. Stojić, S. Perić and A. Bulatoviću from the of Archaeological Institute, S. Jović from the National Museum in Leskovac and P. Pejić from the Museum of Ponišavlje in Pirot, whom I wish to thank here.

I УВОД

I INTRODUCTION

Друштвено-историјски услови и велике миграције којима је југоисточна Европа била захваћена током бакарног, касног бронзаног и старијег гвозденог доба довели су до подизања првих утврђења на централнобалканском подручју. На Балкану и у његовом окружењу потреба за успешном одбраном јавља се још у касном неолиту и енеолиту. На појаву утврђених градина одлучујуће су утицали: израда металног оруђа, велики покрети народа и прелаз са земљорадничке на номадско-сточарску привреду (Govedarica 1976: 129). Поједини аутори сматрају да су миграције крајем II миленијума п.н.е., са експанзионистичким, углавном етапним и рушилачким продорима, пресудно утицале на настанак градинских насеља и утврђења у том периоду.

Термин градина уведен је веома рано у нашу археолошку литературу и првобитно је у ужем смислу означавао насеља на одређеном географском положају и са одређеним типом фортификације, и то без обзира на њихову функцију (Čović 1965: 29). У ширем смислу, термин обухвата:

1. сва праисторијска налазишта на више или мање доминантном географском положају и са одбрамбеним системом изграђеним од трајног материјала;

Social and historical conditions, great migratory movements in the period of the Copper Age, the late Bronze Age and the Early Iron Age on the territory of the Južna Morava river basin, led to the appearance of the first fortifications in the Central Balkan region. The need for defence on Balkan territories and wider appeared in the Neolithic and Aeneolithic periods. The decisive conditions for the appearance of large fortifications were the production of metal tools, great migrations of peoples and transition from an agricultural to a nomadic pastoral economy (Govedarica 1976: 129). Certain authors hold that the great migration of peoples at the end of the II millennium BC, with their expansionist, often multi-phased and destructive attacks had the biggest influence on the building of hill fort settlements and fortifications from that period.

The term hill fort was introduced very early in our archaeological literature and initially related to prehistoric structures fixed on specific geographic positions and to a particular type of fortification, irrespective of the different functions such structures could have had, which would have generally defined the narrower meaning of this term (Čović 1965: 29). In a wider sense the term relates to:

1. all prehistoric archaeological sites, in a general or more specific sense, with a dominant

2. сва места на којима су мање или веће праисторијске заједнице дуже боравиле и чији је географски положај пружао: а) одређени степен безбедности; б) могућност сагледавања и контроле ближе околине; с) услове за лако организовање одбране (*ibid.*: 30)

Овакав тип насеља иницирао је расправе о томе да ли се културе чији су носиоци прихватили нов начин живота могу дефинисати као „градинске”, мада неки аутори сматрају да је погоднији термин „градински начин живота” (Benac 1985). Постоји мишљење да су градине примарно биле сточарска насеља и да су представљале једини и доминантни тип насеља у металним добима (Zaninović 1967: 21, 23). На градинама у Херцеговини и средњем Повардарју приметно је њихово секундарно коришћење као места култног карактера, са гробним тумулима или могилама, жртвеним површинама итд. (Benac 1985: 200; *idem* 1986: 29; Ристов 2004: 32).

По Б. Човићу, у градине у ширем смислу могу да се сврстају:

- а) насеља на доминантном положају, потпуно обухваћена системом фортификације изграђене од трајног материјала;
- б) насеља у непосредној близини једног таквог брањеног простора, која нису морала да служе и за стално настањивање;
- с) насеља која нису везана за утврђења подигнута од трајног материјала, али су својим положајем задовољавала друге услове наведене у дефиницији појма градине у ширем смислу (Čović 1965: 31).

Формирање градинског насеља захтевало је одређене услове, пре свега топографске, затим морфолошке, биоклиматске и со-

географски положај и систем фортификације изграђене од трајних материјала;

2. all locations of permanent settlement of smaller or larger prehistoric communities that by virtue of their geographic positions provided:
 - a) a certain level of security, b) the possibility of seeing and controlling the immediate vicinity, c) conditions for easily organising defence (*ibid.*: 30).

Such a type of settlement initiated discussion on whether cultures whose representatives accepted the new kind of life can be defined as “hill fort cultures”, while certain authors believe that a more appropriate term is “hill fort way of living” (Benac 1985). It is generally held that hill forts were primarily pastoral settlements and that they represented the only and the most dominant type of settlement in the metal ages (Zaninović 1967: 21,23). In Herzegovina and the middle Vardar river basin the secondary use of hill forts is that of places of cultural character, with building of burial mounds or mogile, sacrificial areas, etc. (Benac 1985: 200; *idem* 1986: 29; Ристов 2004: 32).

According to B. Čović, the term hill fort in a more general sense comprises the following:

- a) settlements on a dominant geographic position, completely contained within a fortification system built using permanent materials;
- b) settlements located in the immediate vicinity of such a defended area which did not necessarily serve for permanent settlement;
- c) settlements that are not connected with fortifications, made of permanent materials, but that by their geographic positions satisfied other conditions listed in the definition of the term “hill fort” in a more general sense (Čović 1965: 31).

цијалноекономске.

- *Топографски услови*, у правом смислу, зависе од изгледа и карактеристика рељефа. То могу бити равнице уз речне токове и речне терасе, као најпогоднији терени за насељавање, блага узвишења и планинске падине са узвишењима, узвишења са платоом, језичаста узвишења или главице као најидеалнија места за одбрану. Близина воде је први и најважнији услов. Карактер рељефа подразумева и постојање минералног, вегетабилног или комбинованог земљишта. Топографски положај насеља утиче и на конструкцију станишта. Посебна пажња придавана је визуелној контроли одређене територије и комуникацији са суседним утврђењима. Испуњење свих наведених услова констатовано је у насељима из касног бронзаног доба у долинама алпског дела Швајцарске, која су међусобно удаљена од 1 до 5 km (Harding 2000: 423).
- *Морфолошки услови* обухватају састав и изглед терена, различите подлоге од стена или глине, близину шуме, пашњака или обрадивог земљишта. Тло је важан ресурс материјала за изградњу фортификација и стамбених објеката (дрво, камен, глина, трска, бусен).
- *Биоклиматске услове* чине биљни покривач на одређеној територији (шума, трава или извор другог материјала за квалитетну изградњу и покривање објеката), оштра или блага клима, количина падавина, ветрови и инсолација, која такође значајно утиче на врсту стамбених објеката.
- *Друштвено-економски услови* су вероватно били најважнији за организацију на-

The creation of a hill fort settlement requires certain preconditions, above all topographic, morphological, bio-climatic and socio-economic ones.

- *Topographic conditions* in the proper sense, depend on the appearance and the characteristics of the terrain. This can include lowlands, near rivers and river terraces, as grounds that are best suited for settlement, gentle slopes and mountain slopes with elevations, elevations with a plateau, elongated elevations or knolls as ideal defensive locations. The proximity of water is the primary and most important condition. The character of the terrain presumes the presence of mineral, vegetative or combined land. The topographic position also affects the building structure of the settlement. Particular attention was paid to the visual control over a particular territory and the possibility of communicating with neighbouring fortifications. Fulfilment of all of the listed conditions was noted in the settlements of the late Bronze Age in the Alpine region of Switzerland, which are removed from each other from 1 to 5 km (Harding 2000: 423).
- *Morphological conditions* include the structure and appearance of the terrain: cliff or clay base, proximity of forests, grazing grounds or arable land. Ground is an important source material for building fortifications and dwellings (wood, stone, clay, wattle, sod).
- *Bio-climatic conditions* include: plant cover on particular terrain (forests, grass or other materials for quality structure and cover of dwellings), sharp or mild climate with amount of rainfall, winds and advantages of insulation, which also significantly influences the appearance of dwellings.

сеља. Почетак израде бронзаног, а затим и гвозденог оружја, велике миграције народа, племенска и етничка диференцијација и номадско-сточарска привреда довели су до формирања утврђених насеља у басену Јужне Мораве. Градине су подизане због заштите пашњака на висоравнима и падинама, а у случајевима опасности служиле су као прибежишта. То значи да су се живот и кретање становништва одвијали у близини пашњака, где су се налазила станишта изграђена од дрвета (Benac 1986: 22–33). Истраживања насеља Паднал у Швајцарској показала су да је неколико фамилија у једној фази настањивало највише две до три куће (Harding 2000: 423). За подизање и обнову кућа било је потребно само неколико људи и исто толико за сечу дрвета и транспорт дебла воловима до насеља (*ibid.*). Са даљом консолидацијом племенских заједница формиран су системи утврђења, осматрачница и додатних пунктова одбране, којима је успостављан визуелни контакт међу градинама на ширем подручју (*ibid.*) (карта 3).

Територија јужног Поморавља у два наврата опсежно је рекогносцирана због изградње аутопута Београд–Ниш, а од Другог светског рата до данас и више пута у оквиру редовних музејских активности, па је готово сигурно да је евидентирана већина локалитета. Осим тога, она спада у релативно добро истражене регије захваљујући бројним археолошким сондирањима. То допушта анализу градинских и равничарских насеља у којима су ископавањима докумен-

• *Socio-economic conditions* were probably the most important element of organization of a settlement. The start of making of bronze and later iron weapons, large migrations of peoples, tribal and ethnic differentiation and a nomadic-pastoral economy, led to the formation of fortified settlements on the territory of the Južna Morava river basin. Hill forts were built for protecting grazing grounds on plateaus and slopes, and in case of danger they served as safe havens. This leads to the conclusion that grazing grounds above fields were the principal terrain of movement and life of the population, where their homes made of wood were located (Benac, A. 1986: 22-33). Excavations of the Padnal settlement in Switzerland showed that several families lived in at most two to three houses during one phase of the settlement (Harding 2000: 423). In order for such houses to be renewed with time only several people were needed to cut and transport lumber with oxen up to the settlement where the same number of people would build huts (*ibid.*). Further consolidation of tribal communities led to the building of a system of fortifications, lookouts and additional points of fortification defence, establishing visual contact between hill forts in a wider area (*ibid.*) (map 3).

Detailed identification work took place in the Morava basin on two occasions, when the Beograd–Niš highway was constructed, and since World War II to today on numerous occasions, as part of regular museum activities, with the number of archaeological sites being nearly certain. Owing to numerous smaller archaeological excavations this territory is fairly well

товани елементи стамбене архитектуре и фортификација, као и израду детаљне археолошке карте која употпуњује слику о праисторијским налазиштима у централном делу Балканског полуострва. Сигурни смо да ће обједињени подаци о остацима архитектуре са поменутих локалитета користити будућим истраживачима градинских и равничарских насеља из металних доба.

investigated. Besides this the Južna Morava basin is a relatively well archaeologically excavated region owing to numerous archaeological excavations. This allows for analysis of hill fort and lowland settlements in this region in which elements of residential and fortification architecture have been documented in archaeological excavations, with drafting of a detailed archaeological map of archaeological sites, that completes the picture of prehistoric settlements in the central part of the Balkan peninsula. We are certain that the architectural remains from the mentioned sites covered in this publication will serve future investigators of hill fort and lowland settlements from the metal ages.

**II ГЕОМОРФОЛОШКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ
БАСЕНА ЈУЖНЕ МОРАВЕ**

**II GEOMORPHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF
THE JUŽNA MORAVA BASIN**

Смештене у централном појасу Балканског полуострва, долине Мораве и Вардара одувек су представљале главни правац који је спајао средњу Европу са Јадранским и Егејским морем и обратно. Њихов средишњи део, назван балканским језгром (карта 1), на северу чини Нишка котлина, која је долином Нишаве и Марице повезана са Бугарском, а долином Топлице са Косовом. На југу су Кумановска и Скопска котлина, одакле се Пчињом и Вардаром најлакше стиже до Егејског мора. Од прешевског развођа (повије), којим су спојене долине Мораве и Вардара, односно сливови Црног и Егејског мора, путеви воде до Косова, Македоније и Бугарске (Цвијић 1991: 27).

Значај великоморавске-јужноморавске проходнице у великој мери допуњавају бројни попречни, конвергентни и дивергентни правци различитог ранга (Гавриловић 2006). Укупна површина моравског слива износи 37.561 km² и захвата 42,5% територије Србије, од чега сливу Велике Мораве припада 6242 km², Западне Мораве 15.850 km², а Јужне Мораве 15.496 km².

Велика Морава, дугачка 480 km, настаје спајањем Јужне и Западне Мораве код Сталаћа, а њену десну саставницу, Јужну Мораву, дугачку 246 km, код Бујановца стварају Биначка Морава и Прешевска Моравица.

Located in the central part of the Balkan peninsula, valleys of the Morava and Vardar rivers were always the main route connecting middle Europe with the Adriatic and Aegean seas and vice versa. Their central part, called the Balkan core (map 1), is occupied to the north by the Niš depression, which connects with Bulgaria *via* the Nišava and Marica valleys, and with Kosovo *via* the Toplica valley. The Kumanovo and Skopje valleys are in the south, with the Pčinja and Vardar providing the easiest routes to the Aegean sea. The Preševo divide, connecting the Morava and Vardar valleys and the Black Sea and Aegean Sea river basins, provides easy access to Kosovo, Macedonia and Bulgaria (Цвијић 1991: 27).

The importance of the Velika Morava – Južna Morava passage is to a large extent made complete by numerous transversal convergent-divergent routes of various rank (Гавриловић 2006:). The Morava river basin covers an area of 37,561 km² and makes up 42. 5% of the territory of Serbia, Velika Morava comprising 6,242 km², Zapadna Morava 15,850 km² and Južna Morava 15,496 km².

The Velika Morava with a length of 480 km, is created by the connection between the Južna and Zapadna Morava at Stalaća, while its right branch, the Južna Morava, with a length of 246 km, is created at Bujanovac

Долина Јужне Мораве је композитна и у њој се наизменично смењују три котлине (Врањска, Лесковачка и Нишко-алексиначка) и три клисуре (Грделичка, Курвинградска и Сталаћка).

Бујановац и прешевско развође Цвијић је означио као централну зону Балканског полуострва, односно као стожерну област моравско-вардарске удолине (*ibid.*). Прешевска повија је тектонским раседом код села Раковца подељена на Бујановачку и Врањску котлину. Оријентисане у правцу север–југ, оне заузимају површину од 1201 km², са укупном дужином од 56 km и највећом ширином од 35 km. Грделичком клисуром повезане су са Лесковачком котлином, а Кончуљском и Вртогошком клисуром са Косовом. Језерског су порекла, а одликују их дуге, широке и заравњене косе на просечној надморској висини од око 450 m. У низијским деловима налазе се бројни меандри и мртваје, које прелазе у алувијалну раван одсецима високим од 10 до 50 m. Врањска и Бујановачка котлина спадају у најтоплије пределе Србије и у том погледу изједначене су са Скопском котлином (Костић 1968).

Врањска котлина и Грделичка клисура настале су радијалним тектонским покретима Родопа у олигоцену и миоцену, када су формиран и најмлађи планински венци у овим областима (Јовичић 1968: 535). Врањску котлину, дугачку 45 km, чини издужена тектонска потолина између Лучана и Владичиног Хана. Грделичка клисура, дугачка 30 km и дубока до 350 m, настала је отицањем воде од Врања ка Лесковцу у језерској фази млађег плеистоцена. Лесковачка котлина, дугачка 48

by the Binačka Morava and the Preševska Moravica.

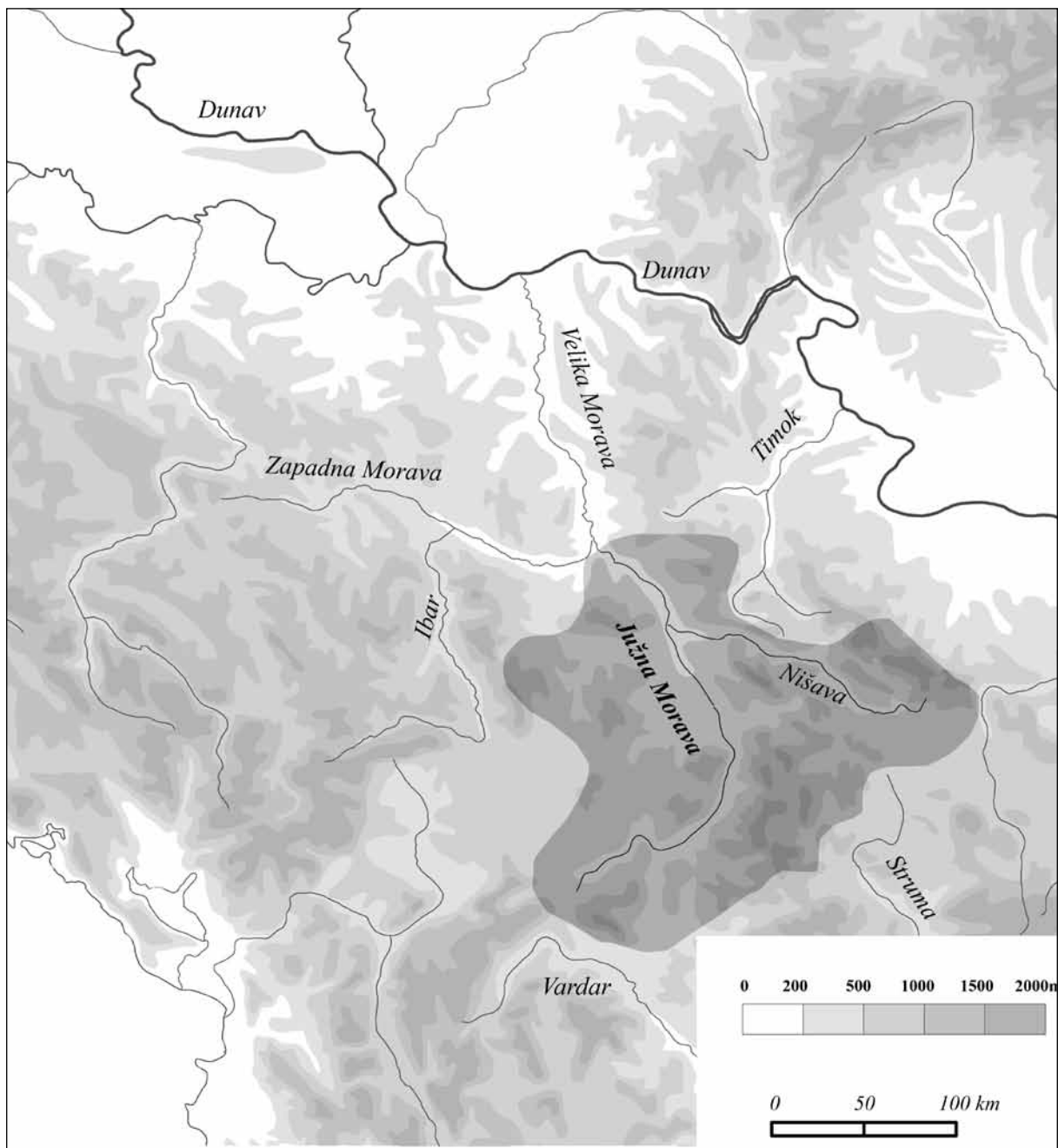
The Južna Morava valley is composite in its makeup, with three alternating valleys (Vranje, Leskovac and Niš-Aleksinac) and three gorges (Grdelica, Kurvingrad and Stalać).

Cvijić designated the Bujanovac and Preševo divide as the central zone of the Balkan peninsula, and as the pivotal area of the Morava-Vardar basin (*ibid.*). The Preševo divide at the village of Rakovac constitutes a tectonic division into the Bujanovac and Vranje valleys along the north-south direction. These valleys occupy an area of 1201 km², with a total length of 56 km and largest width of 35 km and are connected with the Leskovac valley *via* the Grdelica gorge, and with Kosovo *via* the Končulj and Vrtogoš gorges. They have lake origins and are characterized by long, wide and flattened slopes at an average height of 450 m above sea level. In the lowland areas there are numerous meanders and aquifers that traverse the alluvial level at 10 to 50 m. The Vranje and Bujanovac valleys are among the warmest parts of Serbia and in this respect they are similar with the Skopje valley (Костић 1968).

The Vranje valley and the Grdelica gorge were created by radial tectonic movements of Rodops in the Oligocene and Miocene, when the youngest mountain ranges were created on these territories (Јовичић 1968: 535). The Vranje valley which is 45 km long is created by an elongated tectonic valley between Lučane and Vladičin Han. The Grdelica gorge is 30 km long and up to 350 m deep, created by the flow of water from Vranje toward Leskovac during the lake phase of the late Pleistocene. The Leskovac gorge, which is 48 km long,

km, представља раскршће неколико природних праваца: косовског (преко Лебана и Медвеђе), топличког (преко Бојника), власинског (преко Власотинца и Црне Траве) и лужничко-понишавског (преко Власотинца и Бабушнице до Пирота).

represents a crossroad between several natural routes: Kosovo route (over Lebane and Medveđa), Toplice route (over Bojnik), Vlasina route (over Vlasotinac and Crna Trava) and Lužnica-Ponišava route (over Vlasotinac and Babušnica to Pirot).

Карта 1. Басен Јужне Мораве
Map 1 Južna Morava basin

Од југа ка северу, слив Јужне Мораве чине бројне притоке. Биначка Морава настаје од Големе и Слатинске реке код села Клокота, на 488 m надморске висине, а Прешевска Моравица од Прешевске и Рељанске реке, које се састају код села Жујинца, на 428 m надморске висине. Власина је прва већа притока Јужне Мораве и дугачка је 70 km, а за њом следе Ветерница, Јабланица, Пуста река и Топличка река, дугачка 130 km, са 11% укупног протицаја воде у овом сливу. Од ушћа Топличке реке Јужна Морава пробија масив Селичевицу и ствара Курвинградску клисуру, у којој се раздвајају Лесковачка и Нишка котлина. Географски, геополитички и геостратегијски положај сврстава Ниш у најзначајније градове југоисточне Европе, чему доприносе природне комуникације доњим током Јужне Мораве ка Грчкој, долином Нишаве ка Бугарској, долином Топлице ка Косову, а Сврљишким Тимоком према Тимочкој Крајини и Подунављу.

Након ушћа Нишаве, Јужна Морава на северу протиче кроз Алексиначку котлину, дугачку 34 km, која почиње код Доње Трнавe, а завршава се код Малетине. Код Ђуниса Јужна Морава улази у 20 km дугачку Сталаћку клисуру, где се у њу уливају Рибарска и Ражањска река, а 4 km од Сталаћа спаја се са Западном Моравом (Гавриловић 2006).

Грделичка клисура дели слив Јужне Мораве на два морфолошки и топографски различита подручја, врањско-бујановачки на југу и лесковачко-нишки на северу.

The Južna Morava basin consists of numerous tributaries from the south to the north. The Binačka Morava is created by the Golema and Slatinska rivers near the village of Klokot, at 488 m above sea level, while the Preševska Moravica is created by Preševska and Reljanska reka at the village of Žujinci, at 428 m above sea level. Vlasina is the first larger tributary of the Južna Morava and is 70 km long, followed by Veternica, Jablanica, Pusta reka and Toplička reka which is 130 km long, with 11% of total water potential of this basin. From the mouth of the Toplička reka the Južna Morava penetrates the Seličevica massif and creates the Kurvingrad gorge which separates the Leskovac and Niš valleys. The geographic, geopolitical and geostrategic position of Niš makes it one of the most important cities in south-eastern Europe, which is reinforced by the natural communications along the Južna Morava basin to Greece, *via* the Nišava to Bulgaria, *via* the Toplica valley to Kosovo, and *via* the Svrljiški Timok river to Timočka Krajina and the Danube basin.

Following the mouth of the Nišava, in the north the Južna Morava flows through the Aleksinac gorge, which is 34 km long and starts at Donja Trnava and ends at Maletina. At Đunis the Južna Morava enters the 20 km long Stalać gorge, where the Ribarska and Ražanjska reka flow into it, and 4 km from Stalać it connects with the Zapadna Morava (Гавриловић 2006).

The Grdelica gorge separates the Južna Morava into two morphologically and topographically differentiated regions, the Vranje-Bujanovac region to the south and the Leskovac- Niš region to the north.

**III ИСТОРИЈАТ ИСТРАЖИВАЊА НАСЕЉА
ИЗ БРОНЗАНОГ И ГВОЗДЕНОГ ДОБА У
ДОЛИНИ ЈУЖНЕ МОРАВЕ**

**III HISTORY OF ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS
OF THE LATE BRONZE AND EARLY IRON AGE
SETTLEMENTS IN THE JUŽNA MORAVA VALLEY**

Прве забелешке о старинама, археолошким локалитетима, народним обичајима и структури становништва у долини Јужне Мораве сакупио је путописац и илустратор Феликс Каниц (1829–1904). У другој половини XIX века он је прокрстарио већим делом Србије и Бугарске, а детаљне описе становништва и предела кроз које је пролазио објавио је 1904. и 1909. године у двотомној монографији (Каниц 1985). Занимљив је податак да је прва истраживања у Медијани започео 1860. године, и то без дозволе турских власти, због чега је ухапшен и протеран из Србије (Стојић и Јоцић 2006: 11). Идући ка Врању кроз Власину, Пусту Реку и Јабланицу, Каниц је прошао кроз крајеве у широј области Лесковца и Ветернице. Његови записи чинили су полазну тачку за истраживања у XX веку, која је предводио доајен српске археологије М. М. Васић (Ерцеговић-Павловић и Костић 1988: 8).

Током заштитних ископавања уз пругу Прокупље–Куршумлија 1927. године, М. Грбић је открио Плочник, један од најпознатијих винчанских локалитета. Када је тридесетих година прошлог века у Народни музеј у Нишу дошао кустос А. Оршић-Славетић започета су археолошка истраживања у нишкој области (Медијана, Јагодин мала, Бубањ, Хум, Тврђава итд.), али и у Врањској

The first notes on ancient relics, archaeological sites, folk customs and the structure of the population on the territory of the Južna Morava valley, were gathered by the travel writer and illustrator Felix Kanitz (1829-1904). In the latter half of the 19th century he traversed the largest portion of Serbia and Bulgaria, and published detailed descriptions about the population and terrain he traversed in 1904 and 1909 in a two volume monograph (Каниц 1985). It is an interesting fact that he started the first excavations at Medijana in 1860 without the permission of the Turkish authorities, because of which he was arrested and expelled from Serbia (Стојић и Јоцић 2006: 11). Travelling toward Vranje through Vlasina, Pusta Reka and Jablanica rivers, Kanitz passed through areas in the wider region of Leskovac and Veternica. His writings provided the starting point for excavations in the 20th century which were led by the doyen of Serbian archaeology М. М. Vasić (Ерцеговић-Павловић и Костић 1988: 8).

During protective excavations on the Prokuplje-Kuršumljia railroad in 1927 M. Grbić discovered Pločnik, one of the best know Vinča culture archaeological sites. With the arrival of curator A. Oršić-Slavetić to the Museum in Niš in the thirties of the last century, more serious investigation in the Niš region started (Medijana, Jagodin Mala, Bujanj, Hum, Tvrđava, etc.), as

котлини, где су у сарадњи са В. Фјуксом, професором Америчке археолошке школе у Харварду, обављена прва археолошка рекогносцирања и ископавања на праисторијским локалитетима Павловац и Корбевац (Гарашанин М. и Д. 1965: 1). Налазиште Чукар истраживано је и у време Другог светског рата, 1942. године (*ibid.*: 10). Систематски радови су настављени 50-их година XX века, и то рекогносцирањима Д. и М. Гарашанин у Врању и његовој околини (1952–1953), у Лесковцу (1953–1958), а касније на Бубњу, Великој хумској чуки, Дачком риду (Гарашанин 1959: 257–261) и Медијани (Гарашанин 1962). Од значајнијих праисторијских локалитета испитиван је Градац код Злокућана 1956–1959. године (Сталио 1972).

Велики допринос археологији у области Врања и Бујановца током прошлог века дао је М. Јовановић, кустос Народног музеја у Врању, који је 60-их година спровео свеобухватна рекогносцирања на простору од Владичиног Хана до Прешева. Констатовао је више од стотину налазишта из разних периода (Јовановић 1965; *idem* 1966; *idem* 1967; *idem* 1968). Са И. Микулчићем је започео истраживања на локалитету Кале у Кршевици, а касније и сондажно рекогносцирање у Градишту код Врањског Прибоја (Микулчић и Јовановић 1965: 354–375; Јовановић 1965: 218–219). Захваљујући резултатима до којих је дошао, сондажна рекогносцирања спровели су П. Поповић и М. Вукмановић у оквиру пројекта САНУ *Утврђена илирска насеља на територији СР Србије*, у коме су учествовали Археолошки и Балканолошки институт и Народни музеј у Београду. Током 1977. и 1978. године истражене су три гради-

well as in the Vranje valley where in association with V. Fewkes, Harvard professor of the American archaeological school, the first archaeological identification and excavations began at the prehistoric sites of Pavlovac and Korbevaca (Гарашанин М. и Д. 1965: 1). The archaeological site Čukar was excavated during World War II, in 1942 (*ibid.*: 10). Systematic work continued in the 50s of the 20th century, with identification work in Vranje and its environs by D. and M. Garašanin (1952/3), Leskovac (1953–1958) and later at Bubanĵ, Velika humska čuka, Dački rid (Гарашанин 1959: 257–261) and Medijana (Гарашанин 1962). Gradac near Zlokućane is among the more significant prehistoric sites that were excavated in 1956–1959 (Сталио 1972).

A great contribution to the archaeology of the Vranje-Bujanovac region in the last century was made by the curator of the National Museum of Vranje, M. Jovanović, who during the 60s carried out comprehensive systematic identification work from Vladičin Han to Preševo. He recorded over one hundred archaeological sites from various periods (Јовановић 1965; *idem* 1966; *idem* 1967; *idem* 1968; *idem* 1969). Together with I. Mikulčić he began excavations of the site Kale at Krševica, and later conducted identification work at the site Gradište near Vranjski Priboj (Микулчић и Јовановић 1968: 495–519 ; Јовановић 1965: 218–219). Thanks to the results he achieved, identification work was carried out by P. Popović and M. Vukmanović as part of the SASA project *Fortified Illyrian Settlements on the Territory of “FR” Serbia*, in which the Archaeological and Balkanological Institutes and the National Museum in Belgrade took part. During 1977 and 1978 identification work was conducted

не (Врањски Прибој, Каципуп у Ораовици и Буштрање), а изведено је и једно рекогносцирање мањег обима.

Следећа озбиљнија археолошка ископавања уследила су тек 90-их година прошлог века, а организовали су их Народни музеј у Врању и археолози А. Булатовић и Г. Митровић (Булатовић и Митровић 1997: 15–19; Булатовић 1998: 163–169; *idem* 1999–2000: 23–41). Почетком XXI века започета су велика истраживања на локалитету Кале у Кршевици, под руководством П. Поповића из Археолошког института, која још увек трају.

Истраживања праисторијских некропола у басену Јужне Мораве започета су 1957. године, и то у селу Рутевцу код Алексинца (Тодоровић и Симовић 1959), затим 1965. године у Доњој Топоници (Трбуховић 1970). Крајем 80-их година прошлог века организована су прва систематска ископавања на локалитету Мађилка код Пирота (Јевтић 1990: 92–103), а 1998. године на некрополи у селу Врпце у Медвеђи (Јоцић и Стојић 2000: 285–295).

Деведесетих година прошлог века започета су и прва систематска истраживања на локалитету Хисар у Лесковцу, која још увек трају. Прикупљена је велика количина археолошке грађе која је дала нове податке о привреди, архитектури и металургији у насељу из касног бронзаног и раног гвозденог доба (Богдановић, Јоцић и Поповић 1995: 13–24; Перић, Јоцић и Стојић 2000: 281–302; Стојић 2000: 9–59; Стојић 2001: 35–93).

Рекогносцирањима на траси аутопута од Ниша до границе са Македонијом и Бугарском, 2002. године откривено је 89 локалитета у бујановачкој, врањској и нишкој

on three hill forts (Vranjski Priboj, Kacipur at Oraovica and Buštranje), including one smaller identification.

The next serious archaeological investigations and discoveries only followed in the 90s, having been conducted by the National Museum in Vranje and the archaeologists A. Bulatović and G. Mitrović (Bulatović and Mitrović 1997: 15–19; Bulatović 1998: 163–169; *idem* 1999–2000: 23–41). At the beginning of the 21st century extensive excavations started at the site Kale at Krševica, headed by P. Popović from the Archaeological Institute, which continue to today.

Excavations of prehistoric necropolises in the Južna Morava basin started in 1957 in the village of Rutevac near Aleksinac (Тодоровић и Симовић 1959), followed in 1965 by Donja Toponica (Трбуховић 1970). During the latter half of the 80s of the last century the first systematic excavation started at the site Madjilka near Pirot (Јевтић 1990: 92–103), and in 1998 on the necropolis in the village of Vrapce in Medvedja (Јоцић и Стојић 2000: 285–295).

During the 90s of the last century the first systematic excavations started at the site Hisar at Leskovac and continue to date. A large amount of archaeological materials was collected, providing new information on the economy, architecture and metallurgy in the settlement in the period of the late Bronze and early Iron Age (Богдановић, Јоцић и Поповић 1995: 13–24; Перић, Јоцић и Стојић 2000: 281–302; Стојић 2000: 9–59; Стојић 2001: 35–93).

Identification work in mapping out of the highway from Niš to the border with Macedonia and Bulgaria in 2002 led to the discovery of 89 sites in the Bujanovac, Vranje and Niš region, some of which were systematically excavated in

регији, од којих су неки систематски истражени 2003. године (Мала Копашница, Пиљаковац, Самољица, Жујинце).

Током 2006–2007. године Завод за заштиту споменика културе у Нишу организовао је рекогносцирања којима је обухваћена целокупна територија општина Прешево, Бујановац и Медвеђа.

Археолошка истраживања у јужном Поморављу, која трају већ 150. година, допринела су бољем сагледавању праисторијских култура на централном Балкану. Захваљујући њима, средином 60-их година прошлог века за ову област се заинтересовала шира стручна јавност, што је довело до великих научних пројеката (Хисар у Лесковцу и Кале у Кршевици).

2003 (Mala Kopašnica, Piljakovac, Samoljica, Žujince).

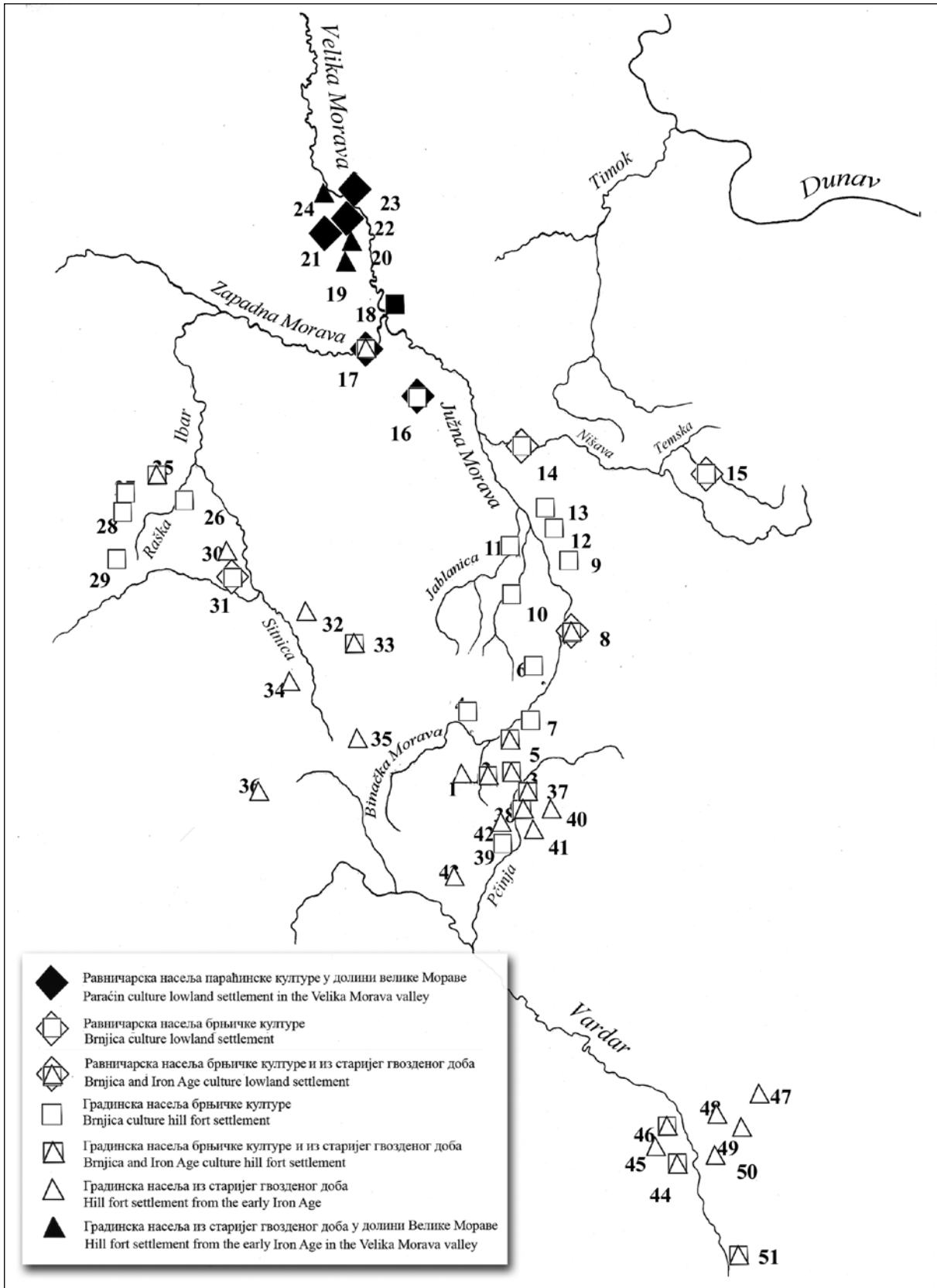
Identification work was organized in 2006–2007 (Cultural Heritage Protection Institute of Niš) which covered the entire territory of the municipalities of Preševo, Bujanovac and Medveđa.

Archaeological excavations in the Južna Morava basin over the past 150 years contributed to a better understanding of prehistoric cultures in the central Balkans. Thanks to them in the 60s of the last century the scientific community started paying greater attention to this area, which led to large scientific projects (Hisar at Leskovac and Kale at Krševica).

Карта 2. Локалитети из касног бронзаног и раног гвозденог доба на територији централног Балкана
Map 2 Archaeological sites of the late Bronze and early Iron Age on the territory of the central Balkans

1. Буштрање, 2. Каципуп, 3. Свињиште, 4. Кончуљ, 5. Кршевица, 6. Прибој, 7. Првонек, 8. Пиљаковац, 9. Грделица, 10. Скобаљић град, 11. Хисар у Лесковцу, 12. Градац у Злокућанима, 13. Дачки рид, 14. Медијана, 15. Велика Лукања, 16. Позлатска река, 17. Конопљара, 18. Гологлава, 19. Ђула у Остриковцу, 20. Мајур, 21. Врбица у Драгоцвету, 22. Пањевачки рит, 23. Сарина међа, 24. Ланиште, 25. Осаоница, 26. Постење, 27. Пазариште, 28. Јужац, 29. Градина у Тутину, 30. Валач, 31. Карагач, 32. Самодрежа, 33. Тенеш До, 34. Белаћевац, 35. Горње Гадимље, 36. Хисар у Сувој Реци, 37. Пелинце, 38. Макреш, 39. Татићев камен, 40. Голо брдо, 41. Кљечовце, 42. Желиговски камен, 43. Горно Конаре, 44. Вардрски рид, 45. Горна Корија; 46. Градиште у Смокви, 47. Исар-Прстен, 48. Исар у Марвинцима, 49. Петкова воденица, 50. Богдановци, 51. Кастанас

1. Buštranje, 2. Kacipur, 3. Svinjište, 4. Končulj, 5. Krševica, 6. Priboj, 7. Prvonek, 8. Piljakovac, 9. Grdelica, 10. Skobaljić grad, 11. Hisar u Leskovcu, 12. Gradac u Zlokućanima, 13. Dački rid, 14. Medijana, 15. Velika Lukanja, 16. Pozlatska reka, 17. Konopljara, 18. Gologlava, 19. Đula u Ostrikovcu, 20. Majur, 21. Vrbica u Dragocvetu, 22. Panjevački rit, 23. Sarina međa, 24. Lanište, 25. Osaonica, 26. Postenje, 27. Pazarište, 28. Južac, 29. Gradina u Tutinu, 30. Valač, 31. Karagač, 32. Samodreža, 33. Teneš Do, 34. Belačevac, 35. Gornje Gadimlje, 36. Hisar u Suvoj Reci, 37. Pelince, 38. Makreš, 39. Tatičev kamen, 40. Golo brdo, 41. Klečovce, 42. Želigovski kamen, 43. Gorno Konare, 44. Vardrski rid, 45. Gorna Koriја; 46. Gradište u Smokvi, 47. Isar-Prsten, 48. Isar u Marvincima, 49. Petkova vodenica, 50. Bogdanovci, 51. Kastanas

**IV НАСЕЉА СА ОСТАЦИМА АРХИТЕКТУРЕ
ИЗ БРОНЗАНОГ И ГВОЗДЕНОГ ДОБА У
ДОЛИНИ ЈУЖНЕ МОРАВЕ**

**IV SETTLEMENTS WITH ARCHITECTURAL
REMAINS FROM THE LATE BRONZE AND EARLY
IRON AGE IN THE JUŽNA MORAVA VALLEY**

ОРАОВИЦА У КАЦИПУПУ

Село Ораовица налази се у западном делу Прешевске котлине, односно на источним падинама планине Црне горе. Западно од села, изнад десне обале Ораовичке реке, уздиже се стеновити плато на 530 m надморске висине који је са три стране природно заштићен стрмим литицама, а приступ је могућ само са југа (сл. 1 и 2). Такав положај омогућава контролу Прешевске котлине на истоку и правца према Косову на западу. Локалитет је први евидентирао М. Јовановић (Јовановић 1967: 315), а археолошки су га 1977. и 1978. године истраживали М. Вукмановић и П. Поповић (Vukmanović i Popović 1982: 196–207).¹ Установљена су три културна хоризонта: бронзано доба (недовољно археолошки дефинисано), старије гвоздено доба, односно крај VIII и почетак VII века п.н.е., док најмлађем хоризонту, уједно стратиграфски најбоље документованом, припада импортована керамика рађена на витлу и керамика латенских форми (*ibid.*: 203–207).

¹ Захваљујем се П. Поповићу на дозволи да користим документацију са истраживања локалитета Каципуп, Буштрање, Врањски Прибој и Кале у Кршевици.

ORAOVICA AT KACIPUP

The village of Oraovica is located in the western part of the Preševo valley, on the eastern slopes of the Crna Gora mountain. A rocky plateau dominates the area west of the village, above the right bank of the Oraovica river (530 m above sea level), and is naturally protected on three sides by steep cliffs, with the only possible access being from the south (figures 1 and 2). Such a position provides control of the Preševo valley to the east and the route to Kosovo in the west. The site was first recorded by M. Jovanović (Jovanović 1967: 315), and was excavated in 1977 and 1978 by M. Vukmanović and P. Popović (Vukmanović i Popović 1982: 196–207).¹ Three cultural strata were observed: Bronze Age (insufficiently defined archaeologically), early Iron Age from the end of the 8th and the start of the 7th centuries BC, while the youngest strata, which is stratigraphically best document, contains imported ceramics made on a potter's wheel and La Tène ceramic forms (*ibid.*: 203–207).

¹ I wish to express my gratitude to P. Popović for allowing the use of the documentation from the excavations of the sites Kacipup, Buštranje, Vranjski Priboj and Kale at Krševica.

Одбрамбена архитектура

Плато на коме је градина подигнута, приближних димензија 120 x 60 m, оријентисан је у правцу север–југ. На његовом северном крају налази се природно стеновито узвишење, док на јужној страни доминира насута узвишење које фланкира улаз у утврђење. У подножју градине, на јужној страни, укопан је одбрамбени ров, који се на површини уочава у дужини од приближно 90 m, док његова ширина износи око 5 m.

Остаци фортификације распоређени су у две зоне (сл. 1 и 2). Мања фортификација опасује простор од приближно 55 m x 20 m и на јужној страни прелази преко узвишења насутаг поред улаза. Ова фортификација можда потиче из хеленистичког периода (*ibid.*). Друго, веће утврђење, димензија 150 x 75 m, обухвата централни део платоа и од његове северне стране спушта се косином до обале Ораовичке реке. Овај бедем вероватно је штитио подграђе, које археолошки није испитано, али се може претпоставити да је служило за снабдевање насеља водом из реке. Један улаз у градину налазио се поред западне стране насутаг узвишења (сл. 1a), тј. на југозападној страни утврђења, а други је био на његовој источној страни (сл. 1b).

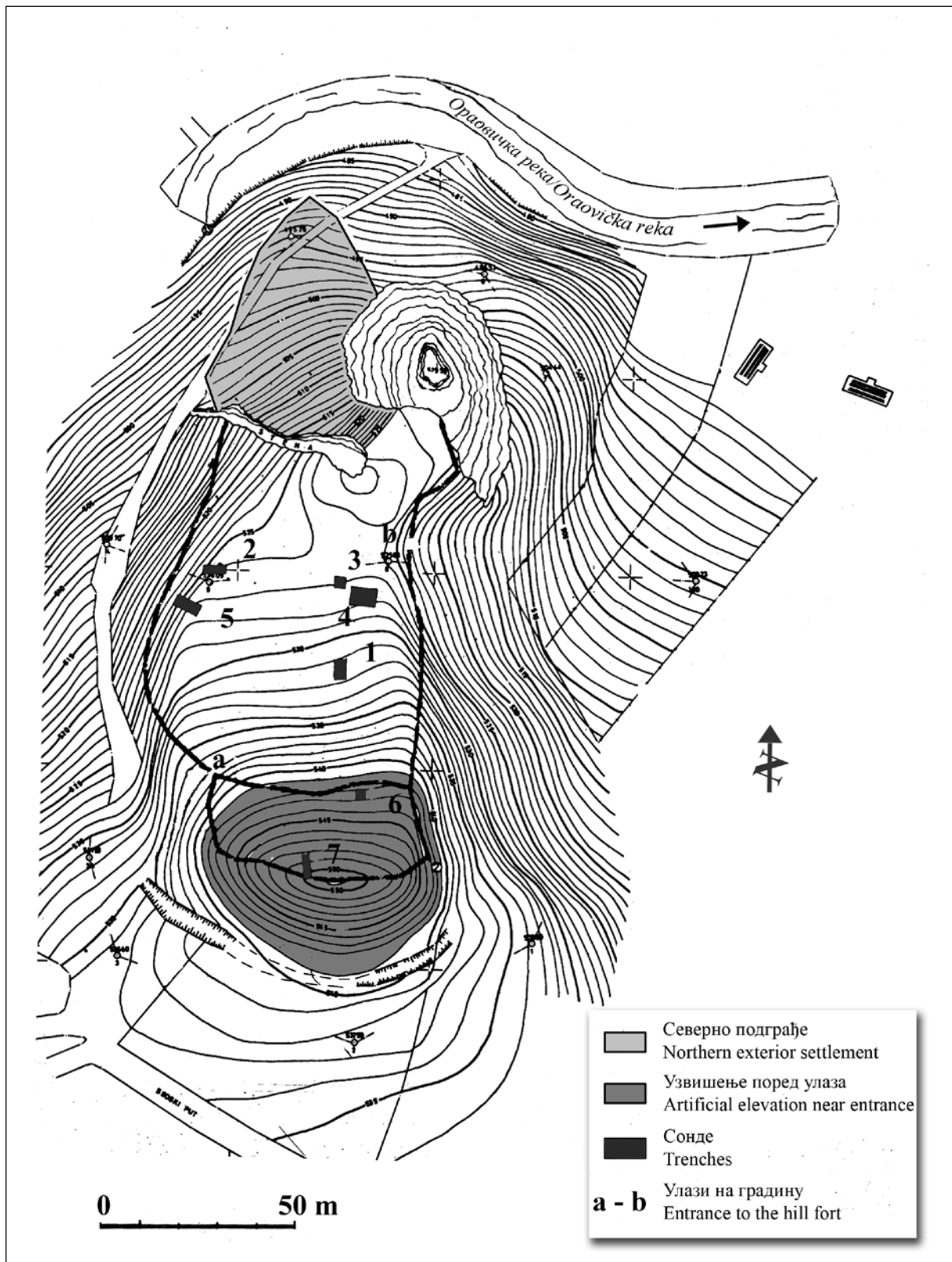
Бедем већег утврђења није грађен на ивицама платоа, већ на падини непосредно испод њега како би, осим одбрамбене, имао и улогу подзида. На то наводи чињеница да је материјал откривен са унутрашње стране бедема стратиграфски измешан, па аутори претпостављају да је висина бедема била изједначена са висином платоа, а да је међу-

Defensive Architecture

The plateau on which the hill fort is built, with approximate dimensions of 120 x 60 m, has a north-south orientation. In its northern part there is a natural cliff elevation, while its southern side is dominated by an artificially created elevation that flanks the entrance to the fort. At the foot of the hill fort, on the south side, a defensive trench is dug in, visible on the surface along a length of 90 m, while its width is 5 m.

The remains of the fortification are divided into two zones (Fig. 1 and 2). The smaller fort encloses an area of approximately 55 m x 20 m and on the southern side passes over the artificially elevated mound near the entrance. This fort perhaps belongs to the Hellenic period (*ibid.*). The other larger fortified area, with dimensions 150 x 75 m, encompasses the central part of the plateau and from its northern side descends down the slope to the banks of the Oraovica river. This rampart probably protected the lower settlement which has not been archaeologically treated, but it can be supposed that it served the purpose of supplying the settlement with water. One of the entrances to the fort was located along the western side of the artificially created elevation (Fig. 1a), i. e. on the southwestern side of the fort, while the other one was on its eastern side (Fig. 1b).

The rampart of the larger fortification was not built on the edges of the plateau, but directly on the slope beneath it so that, beside defence, it also served the purpose of a buttress. This is supported by the fact that on the inner side of the rampart stratigraphically mixed materials were discovered, leading the authors to suppose that the height of the rampart was level with the

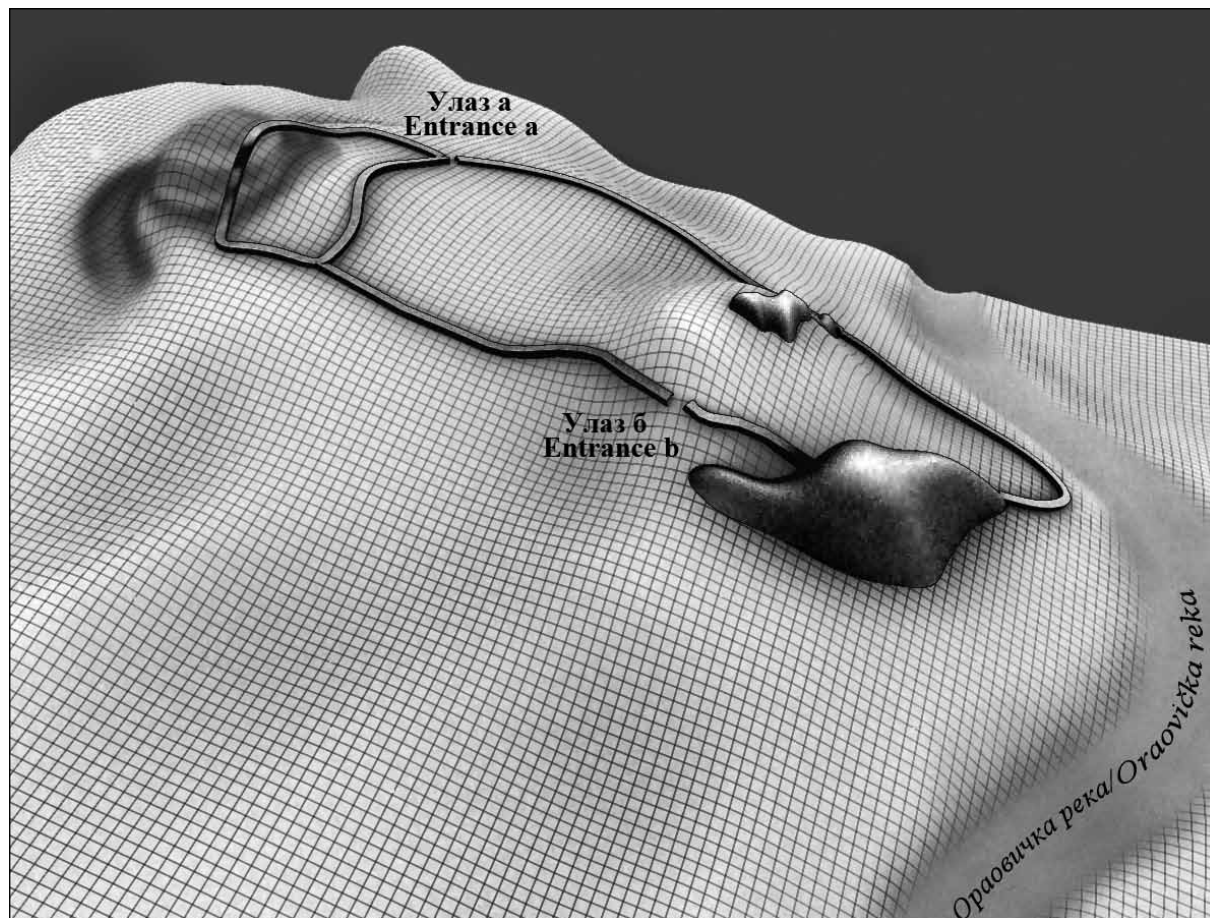
Слика 1. Локалитет Ораовица у Каџипу
Figure 1 Archaeological site Oraovica at Kasipur

простор насут земљом добијеном нивелацијом терена. На тај начин је настала већа површина унутар утврђења, а сама градина, гледајући из подножја, постала је монументалнија.

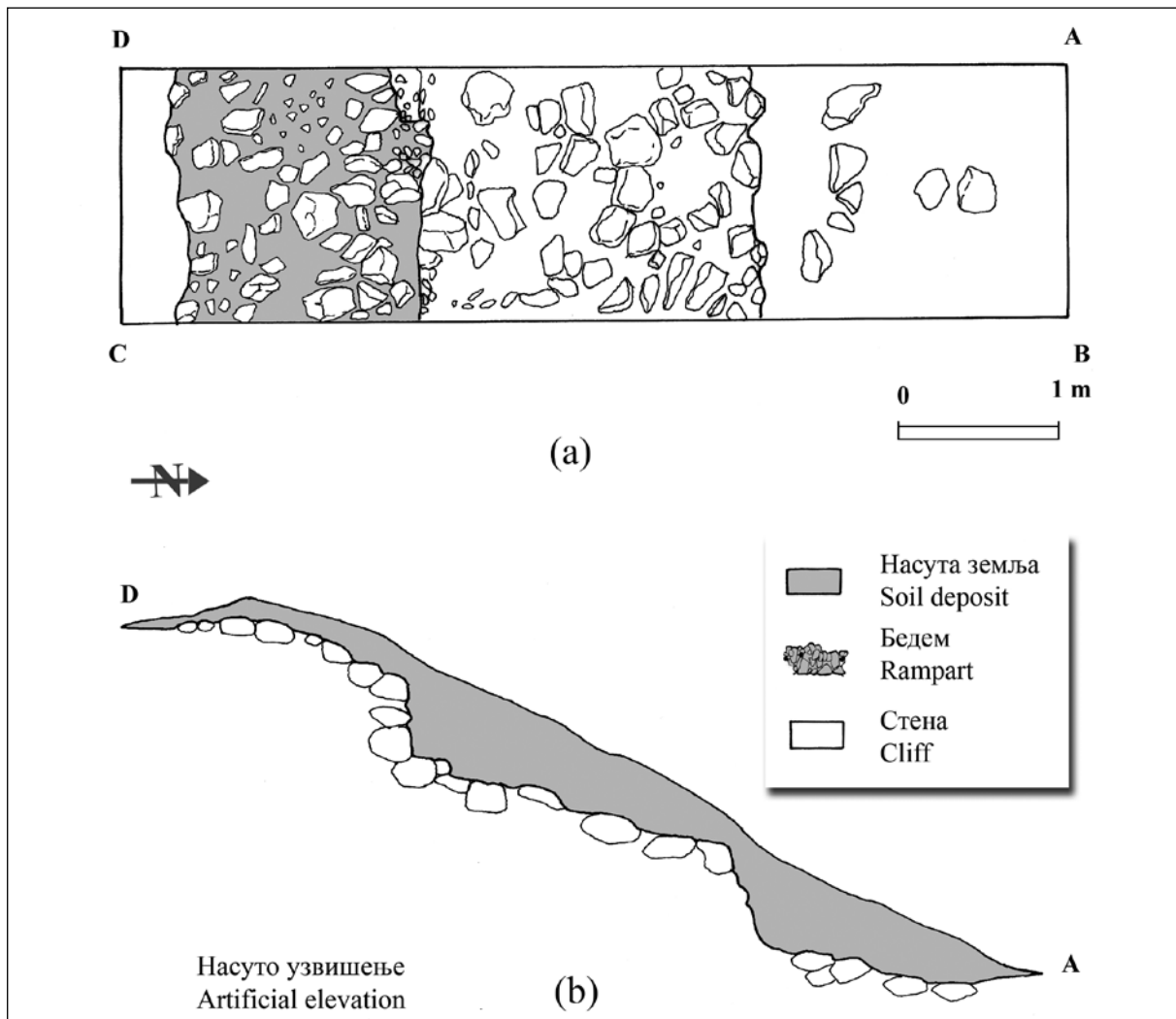
Структура узвишења које фланкира улаз установљена је сондом бр. 7, димензија 6 x 1,5 m (сл. 1 и 3), оријентисаном у правцу север–југ, којом је пресечена његова северна половина. Констатована је фортификација изграђена техником сухозида од крупног камена, ширине 1,5 m и очуване висине од 1,2 m, а судећи по материјалу обрушеном низ падину вероватно је била и много виша. У подножју узвишења поред улаза уочена је и платформа поплочана крупнијим ка-

plateau, while the intervening area was filled in with the earth from the levelling of the ground. This provided a larger area inside the fort, with the hill fort itself, when looked at from beneath, assuming more monumental proportions.

The structure of the elevation flanking the entrance was confirmed by trench no. 7, with dimensions 6 x 1.5 m (Fig. 1 and 3), with a north-south orientation, cutting across its northern half. A fortification was noted that is built using the dry stone technique with large stones, with a width of 1.5 m and an intact height of 1.2 m, but judging by the materials that rolled down the slope, it was probably much higher. At the foot of the artificially elevated mound surrounding the entrance a platform was observed

Слика 2. Идеална реконструкција утврђења Ораовица
Figure 2 Ideal reconstruction of the archaeological site Oraovica

Слика 3. Основа сонде 7 (a); сонда 7, профил D–A (b)
Figure 3 Plane of trench 7 (a); trench 7 profile D–A (b)

мењем, која можда указује на постојање нивелисаних тераса, степенасто постављаних низ падину ради спречавања ерозије насуте земље.

that is paved with larger stones, which perhaps indicates the presence of levelled terraces, laid in stepped fashion along the slope, in order to prevent erosion of the deposited soil.

Стамбена архитектура

Иако је отворено седам сонди, само у једној су нађени остаци стамбене архитектуре, односно објекта изграђеног техником коришћеном у праисторији, са каменом вези-

Residential Architecture

Although seven trenches were excavated, the remains of residential architecture were discovered only in one of them, that of a building constructed using a prehistoric building tech-

ваним блатом, дрветом и лепом. Стратиграфски, он припада млађим периодима, можда чак и средњем веку. На осталим истраженим површинама прикупљена је велика количина керамичких посуда које говоре о дуготрајном животу у овом насељу, од касног бронзаног и старијег гвозденог доба до хеленистичког периода.

Према начину организације, насеље у Каципупу припада кругу *јужнобалканских утврђења*. У Србији су оваква градинска утврђења констатована у Буштрању, Кршевици и Врањском Прибоју (Vukmanović i Popović 1982), а у Македонији се налазе у Пелинцу, Главучици у Липкову, Калишту, Голлом брду, Макрешу и Горном Конару у кумановском и пчињском региону (Георгиевски 1992; Георгиев 1991–1992), затим у Ђевђелијско-валадановској регији, где се срећу на локалитетима Воденичар, Горна Корија, Таталов рид и Исар-Прстен (Ристов 2004). Узвишење поред улаза и одбрамбени ров у његовом подножју јављају се на градинама у Градишту у Горном Конару и у Буштрању (Георгиев 1990–1991: пл. 3; Vukmanović i Popović 1982: сл. 2). Систем са више утврђених делова насеља највише подсећа на градину Горна Корија у доњем Повардарју (Ристов 2004: пл. 13).

КАЉАЈА У БУШТРАЊУ

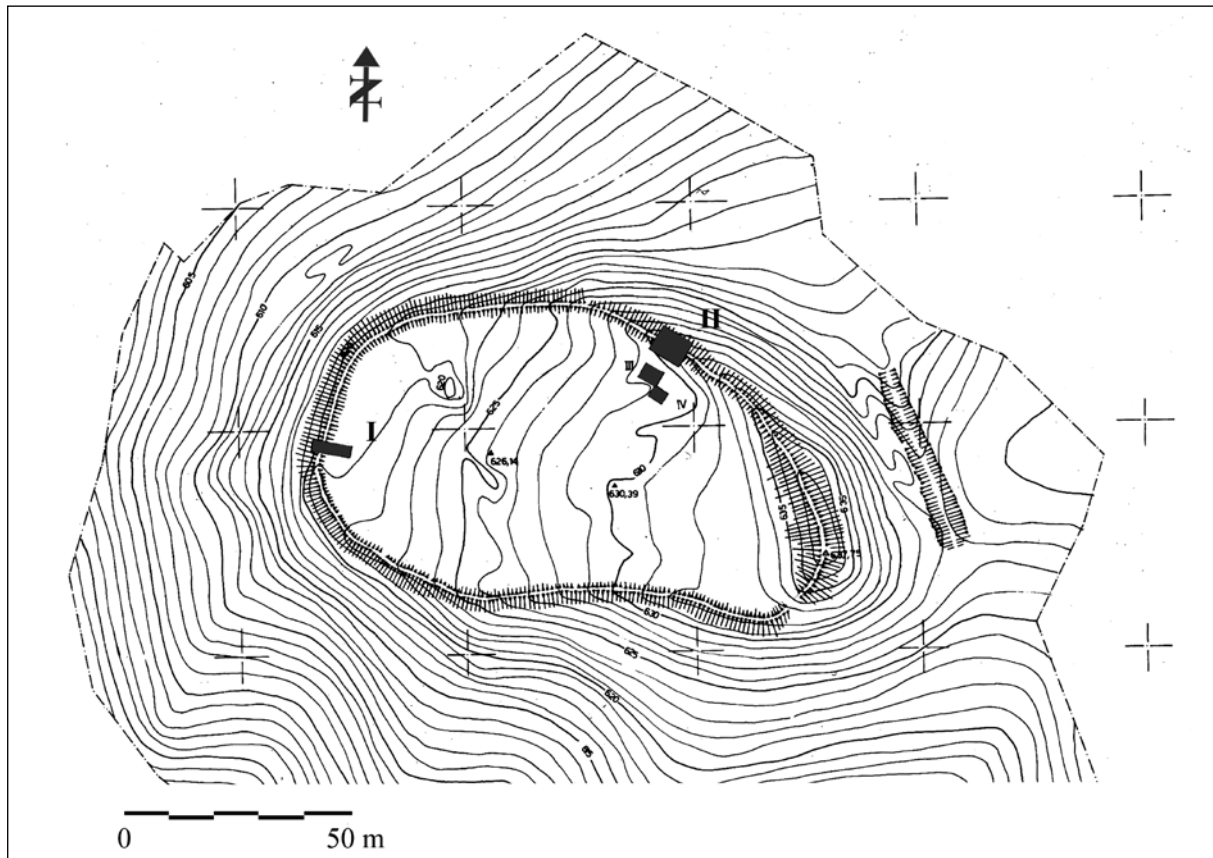
Праисторијско утврђење Каљаја смештено је у источном делу Прешевске котлине, десетак километара североисточно од Прешева, на 540 m надморске висине. Узвишење на коме је настало припада

нике, with stone joined with mud, wood and plaster. Stratigraphically it belongs to more recent periods, perhaps even to the middle ages. In the remaining excavated areas a large amount of ceramic vessels was discovered, indicating prolonged settlement on this site, from the late Bronze and early Iron Age, up to the Hellenic period.

Based on its organization the settlement at Kacipur belongs to the group of *southern Balkan fortifications*. In Serbia such hill forts were observed at Buštranje, Krševica and Vranjski Priboj (Vukmanović and Popović 1982), while in Macedonia they are located at Pelince, Glavučica at Lipkovo, Kalište, Golo Brdo, Makreš and Gorno Konare in the Kumanovo and Pčinja region (Георгиевски 1992; Георгиев 1991–1992), in the Đevđelija-Valdanovo region, where they are seen at sites like Vodeničar, Gorna Korija, Tatalov Rid and Isar Prsten (Ристов 2004). The elevation at the entrance and the defensive trench at its foot appear at hill forts in Gradište at Gorno Konjari and in Buštranje (Георгиев 1990–1991: pl. 3; Vukmanović i Popović 1982: fig. 2). The system of several fortified parts of the settlement is closest to the hill fort at Gorna Korija in the lower Vardar basin (Ристов 2004: пл. 13).

KALJAJA AT BUŠTRANJE

The prehistoric fort of Kaljaja is located in the eastern part of the Preševo Valley, at approximately 10 km southeast of Preševo (540 m above sea level). The elevation on which it was built belongs to the western slopes of the Rujan

Слика 4. Локалитет Каљаја у Буштрању
Figure 4 Archaeological site Kaljaja at Buštranje

западним обронцима планине Рујан, испод потеса Балван, и налази се око 1,5 km источно од села Буштрање. Градину чини елиптичан, вероватно нивелисан плато, димензија 100 x 60 m (сл. 4 и 5), који је са три стране природно заштићен стрмим лицима, док је на четвртој, источној страни мањим превојем повезан са планинским масивом у залеђу. Такав доминантан положај омогућава одличан преглед долине Моравице.

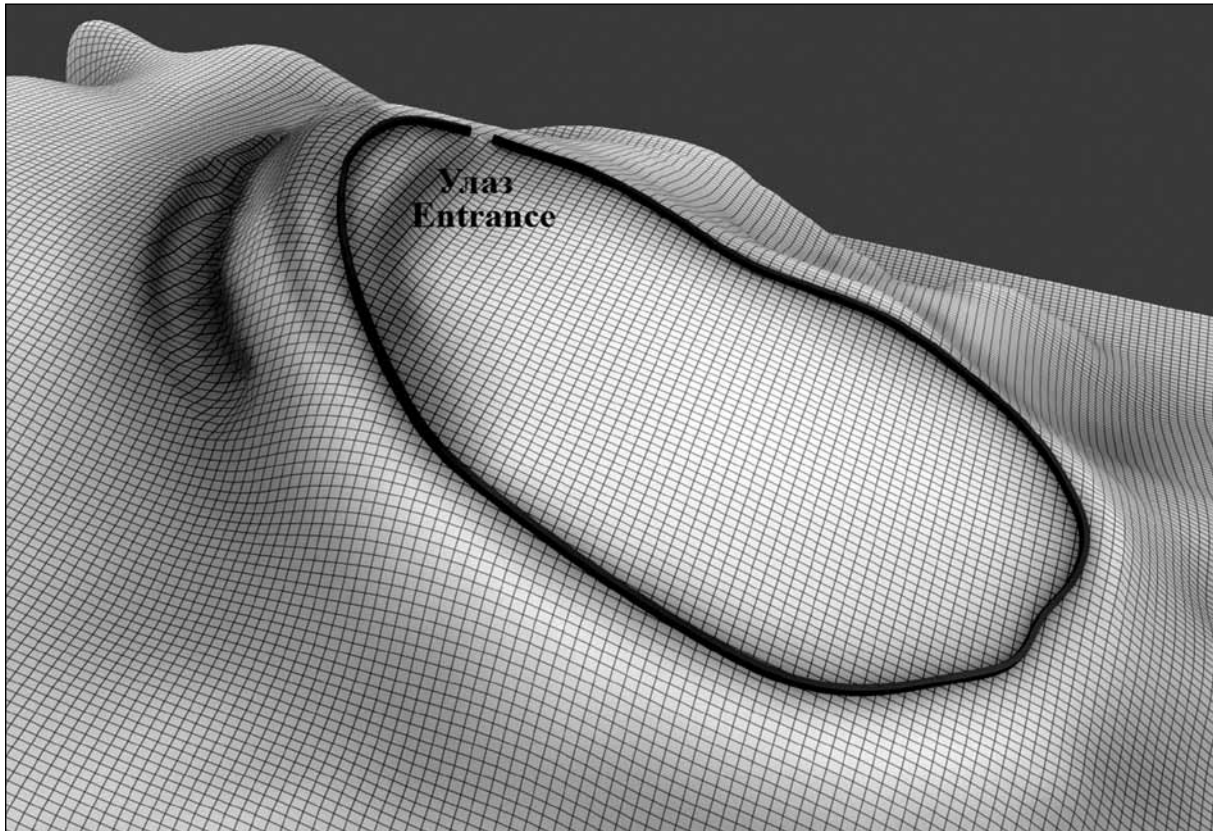
Локалитет је евидентирао М. Јовановић (Јовановић 1968: 479), а 1977. године археолошка ископавања извели су М. Вукмановић и П. Поповић (Vukmanović i Popović 1982: 192–196). Према покретном археолошком материјалу, насеље је опредељено у

Mountain, below the Balvan area, and is located at around 1.5 km east of the village of Buštranje. The fort consists of an elliptically shaped, probably levelled plateau with dimensions of 100 x 60 m (Fig. 4 and 5), with natural protection on three sides provided by steep cliffs, while to the fourth, eastern side it is connected via a smaller bend with the mountain massif behind it. This dominant position provides an excellent view of the Moravica valley.

The archaeological site was recorded by M. Jovanović (Jovanović 1968: 479), where in 1977 archaeological excavations were conducted by M. Vukmanović and P. Popović (Vukmanović i Popović 1982: 192–196). Based on movable archaeological materials this settlement is assigned to the period of the early Iron

старије гвоздено доба, односно на крај VIII и почетак VII века п.н.е. (*ibid.*: 192).

Age at the end of the 8th and beginning of the 7th centuries BC (*ibid.*: 192).

Слика 5. Идеална реконструкција утврђења Каљаја
Figure 5 Ideal reconstruction of the Kaljaja fortification

Одбрамбена архитектура

Заравњени плато, оријентисан у правцу исток–запад, окружен је бедемом неједнаке висине. На стрмој и неприступачној западној страни његова очувана висина износи око 0,8 m, док се ка источној, приступачној страни постепено повећава до вештачког узвишења које фланкира улаз, високог 3–4 m и широког 10–12 m (*ibid.*). У подножју овог узвишења констатован је одбрамбени ров ширине 5–6 m, чија је источна страна додатно ојачана сухозидом широким 6 m и дугачким

Defensive Architecture

The flattened plateau, facing in the east-west direction, is surrounded by a rampart of uneven height. On the steep and inaccessible western side, its intact height amounts to around 0.8 m, where toward the accessible eastern section its height gradually increases to the form of the artificially created elevation that flanks the entrance, about 3–4 m high and 10–12 m wide (*ibid.*). At the foot of this elevation a defensive trench was observed about 5–6 m wide, which is further strengthened on its eastern side with

око 40 m. На југозападној страни бедема налазио се улаз широк око 3 m.

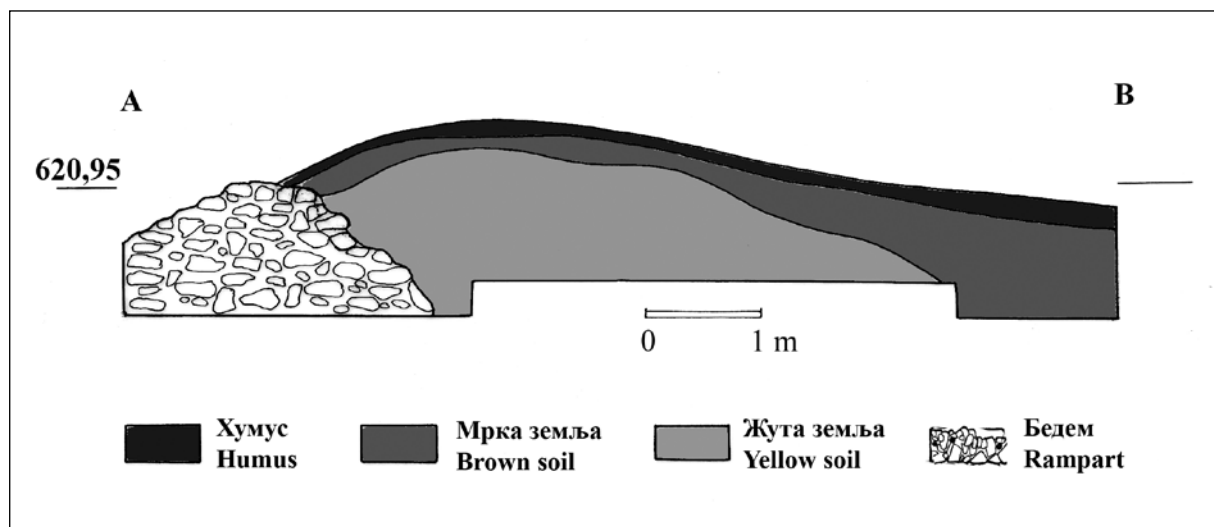
Одбрамбени бедем истражен је у сонди I, димензија 8 x 1,5 m, постављеној управно на правац пружања његовог западног дела, и у сонди II, димензија 7 x 6 m, на североисточном делу његове трасе (сл. 4).

У западном делу сонде I уочен је компактан сухозид од необрађеног камена, подигнут над здравицом, који се пирамидално сужава. Ширина његове основе износи око 2 m, а висок је до 0,6 m (сл. 6). Чинио је део постојаног бедема троугаоног пресека, који је на унутрашњој страни додатно ојачан насипом од жуте стерилне земље. Оваква коса конструкција у великој мери је спречавала осипање насуте земље. У сонди II констатован је део бедема широк 4–5 m и висок 2 m. Због недостатка времена, радови у овој сонди нису завршени, али је уочено да су бедем и узвишење поред улаза грађени наизменично ређањем камена и насипањем земље. Таква комбинована техника можда указује на постојање бедема са

a dry stone rampart about 6 m wide and around 40 m long. The entrance to the fort, around 3 m wide, was located on the south-western side.

The defensive rampart was excavated in trench I, with dimensions 8 x 1.5 m, located precisely in the direction of its outreaching western part, and in trench II, with dimensions 7 x 6 m, in the north-eastern part of its outline (Fig. 4).

In the western part of trench I a compact dry stone wall has been discovered, made of rough stone built on virgin soil, which tapers off like a pyramid. The width of its base amounts to around 2 m, while its height is up to 0.6 m (Fig. 6). It formed a part of a permanent rampart with a triangular profile, which was further strengthened by an embankment of yellow sterile earth on the inner side. Such angled construction significantly hindered the crumbling of the filled earth. In trench II a part of a rampart was observed about 4–5 m wide and 2 m high. Due to lack of time work in this trench was not completed, although it was noted that the rampart and the artificial mound near the entrance were built successively through stacking of stones and dumping of earth.

Слика 6. Сонда 1/1977, профил А–В
Figure 6 Trench 1/1977, profile A–B

палисадом. Земља за подизање узвишења код улаза највероватније је потицала од копања одбрамбеног рова на источној страни платоа, док је за изградњу и учвршћивање бедема искоришћена земља добијена приликом нивелисања платоа (*ibid.*). Остала је недоумица да ли је нивелација извршена при оснивању насеља или у некој каснијој фази.

Стамбена архитектура

Културни слој дебљине од 0,5 до 0,7 m, осим знатне количине керамичког материјала, садржи и већи број фрагмената кућног лепа са отисцима плетера. На истраженим површинама нису констатовани трагови укопа стубова или подница стамбених објеката, као ни привредних активности (тегови, алат итд.). Стога је ово утврђење можда коришћено у време опасности као прибежиште становништва које је живело на пољима у његовом подножју. У том случају нису били неопходни трајнији стамбени објекти, већ су вероватно постојале лаке шаторасте конструкције од плетера за привремену смештај.

Сличан начин градње утврђења комбиновањем камена и земље потврђен је на локалитету Под код Бугојна, у фази В (Ћовић 1965: 50, сл. 3). По топографији и елементима фортификација, као што су узвишење насуто поред улаза и одбрамбени ров на рањивијој страни платоа, овај локалитет је сврстан у круг *јужнобалканских утврђења*. Облик вештачког узвишења и бедема највише подсећа на фортификације

Such a combined building technique could suggest the existence of a rampart with a palisade. The earth for the artificially elevated mound next to the entrance most likely originated from the digging of the defensive trench on the eastern side of the plateau, while the earth for building and fortifying the rampart came from the levelling of the plateau (*ibid.*). The question remains whether this levelling occurred when the settlement was established or at a later stage.

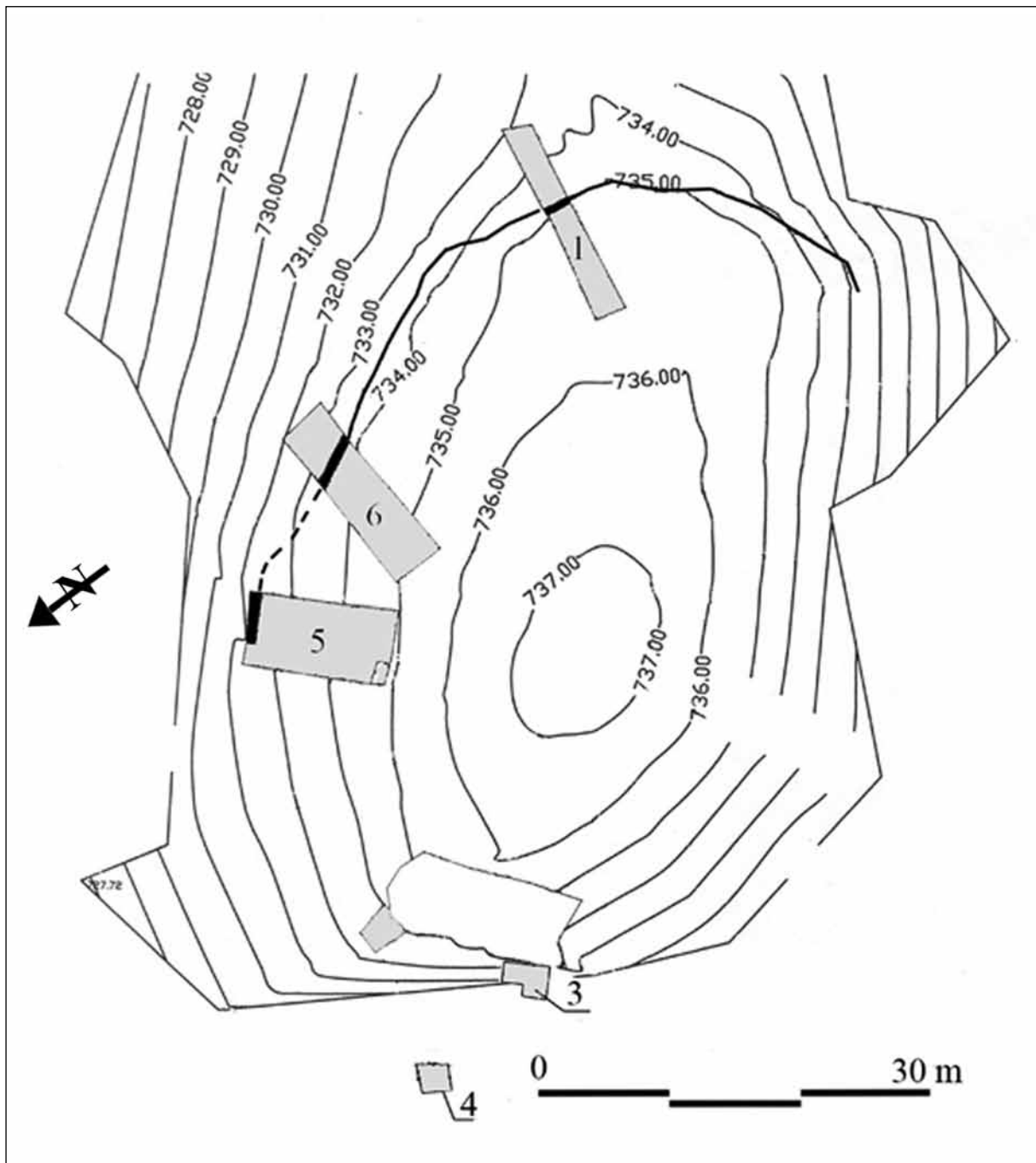
Residential Architecture

Beside large quantities of ceramic materials, the cultural layer, which is between 0.5 to 0.7 m wide, also contains numerous fragments of wall plaster with imprinted wattle. No traces of post holes or house flooring have been discovered in excavated areas, nor any traces of commercial activity (weights, tools, etc.). For this reason this fortification was probably used as a sanctuary in case of danger to the inhabitants living in the fields at its foot. In such a case there was no need for building permanent houses, but there were probably light tent-like structures made of wattle for temporary habitation.

A similar system of construction for fortifications combining stone and earth has been confirmed at the site Pod near Bugojno, in phase B (Ćović 1965: p. 50, fig. 3). Judging by the topography and elements of the fortification such as the artificially created elevation near the entrance and the defensive trench on the most exposed side of the fortification, this site is categorised among the group of *southern Balkan forts*. The shape of the artificially elevated mound and the rampart most resembles the for-

са Градишта у Пелинцу, у Горном Конару (Георгиев 1990–1991: пл. 1, 2), затим са Калишта у Клећовцу и Голог брда у Канареву (Георгиевски 1992: Т. V, VI).

tifications of Gradište at Pelinci and at Gorno Konarame (Георгиев 1990–1991: пл. 1, 2), and of Kalište at Klečovci and Golo brdo at Kanarevo (Георгиевски 1992: Т. V, VI).

Слика 7. Локалитет Градина у Свињишту
Figure 7 Archaeological site Gradina at Svinjište

ГРАДИНА У СВИЊИШТУ

Село Свињиште се налази на територији општине Прешево, око 25 km источно од града. Градина је подигнута на једном од узвишења на источној падини планине Рујан и подједнако је удаљена од долина Пчиње и Моравице, којима је повезана са Поморављем на северу и Повардарјем на југу. Локалитет је смештен на доминантном елиптичном платоу димензија 60 x 40 m, на 733–738 m надморске висине, који је са три стране заштићен стрмим падинама, док је прилаз могућ једино са јужне стране (сл. 7 и 8). Северни део платоа чини огољена стена велике површине, која се пружа у правцу североисток–југозапад. Такав положај омогућавао је добар преглед околног терена и визуелну комуникацију са насељима Стублине и Река у Свињишту и Кривосојем у Биљачи, док се са врха Градине према југу види Кокино код Куманова, као и локалитети у његовом окружењу

GRADINA AT SVINJIŠTE

The village of Svinjište is located on the territory of the municipality of Preševo, around 25 km east of the town itself. The hill fort is positioned on one of the elevations of the eastern slope of the Rujan mountain, and is equidistant from the Pčinja and Moravica valleys, which connect it with the Morava basin in the north and the Vardar basin in the south. The archaeological site is located on a dominant elliptical plateau with dimensions 60 x 40m, which is protected on three sides by steep slopes (733–738 m above sea level), with the only possible access being on the south side (Fig. 7 and 8). The northern part of the plateau consists of a bared cliff with a large surface that extends in the direction north-east–southwest. Such a position provided a good overview of the surrounding terrain and visual communication with nearby sites Stubline and Reka in Svinjište and Krivosoje in Biljača, while from the top of the Gradina it is possible to see Kokino near Kumanovo with neighbouring sites

Слика 8. Идеална реконструкција утврђеног насеља у Свињишту
Figure 8 Ideal reconstruction of fortified settlement at Svinjište

(Пелинце итд.). Приближно 500 m северозападно налази се велико насеље Река, које такође потиче са прелаза из бронзаног у гвоздено доба, а 200 m даље и површински рудник кварцита.

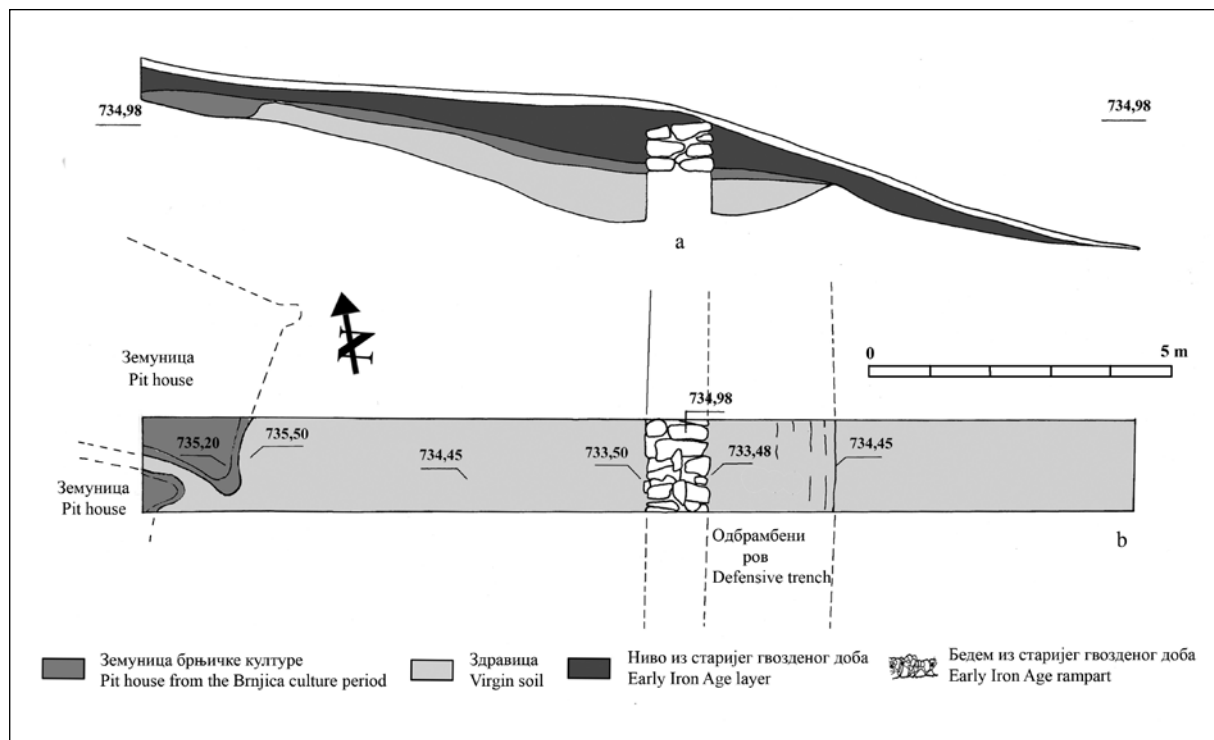
Истраживања су спроведена у два наврата, 1998. (Булатовић 1998–1999: 7; *idem* 1999–2000: 34; *idem* 2001: 166; Bulatović 2005) и 2006. године (Bulatović and Kapuran 2007), са седам археолошких сонди укупне површине од 166 m².

У стратиграфији су уочена два стамбена хоризонта: старији, опредељен у прелаз из касног бронзаног у рано гвоздено доба (Br D – Ha A), и млађи, датован у старије гвоздено доба (Ha B).

(Pelince etc.). The large settlement of Reka is located at around 500 m to the northwest of the site, which also dates back to the transition from the Bronze to the Iron Age, while 200 m further there is an open pit quartzite mine.

Excavations of the site were conducted on two occasions in 1998 (Bulatović 1998–1999: 7; *idem* 1999–2000: 34; *idem* 2005; *idem* 2001: 166) and in 2006 (Bulatović and Kapuran 2007), with seven archaeological trenches that comprised a total area of 166m².

Stratigraphy yielded two residential strata: an older transitional period from the Late Bronze age and the early Iron Age (Br D – Ha A), and a more recent stratum dated in the early Iron Age (Ha B).

Слика 9. Сонда 1/1998: северни профил (a); основа (b)
Figure 9 Trench 1/1998: north profile (a); plane of trench (b)

Слика 10. Сонда 6/2006, бедем са палисадом
Figure 10 Trench 6/2006, rampart with palisade

Одбрамбена архитектура

У сонди 1/1998, отвореној на југоисточном ободу платоа, откривен је део бедема дугачак 1 m и широк 0,90 m, изграђен у техници сухозида, у чијем је подножју био одбрамбени ров ширине 2 m и дубине 0,80 m (сл. 9).

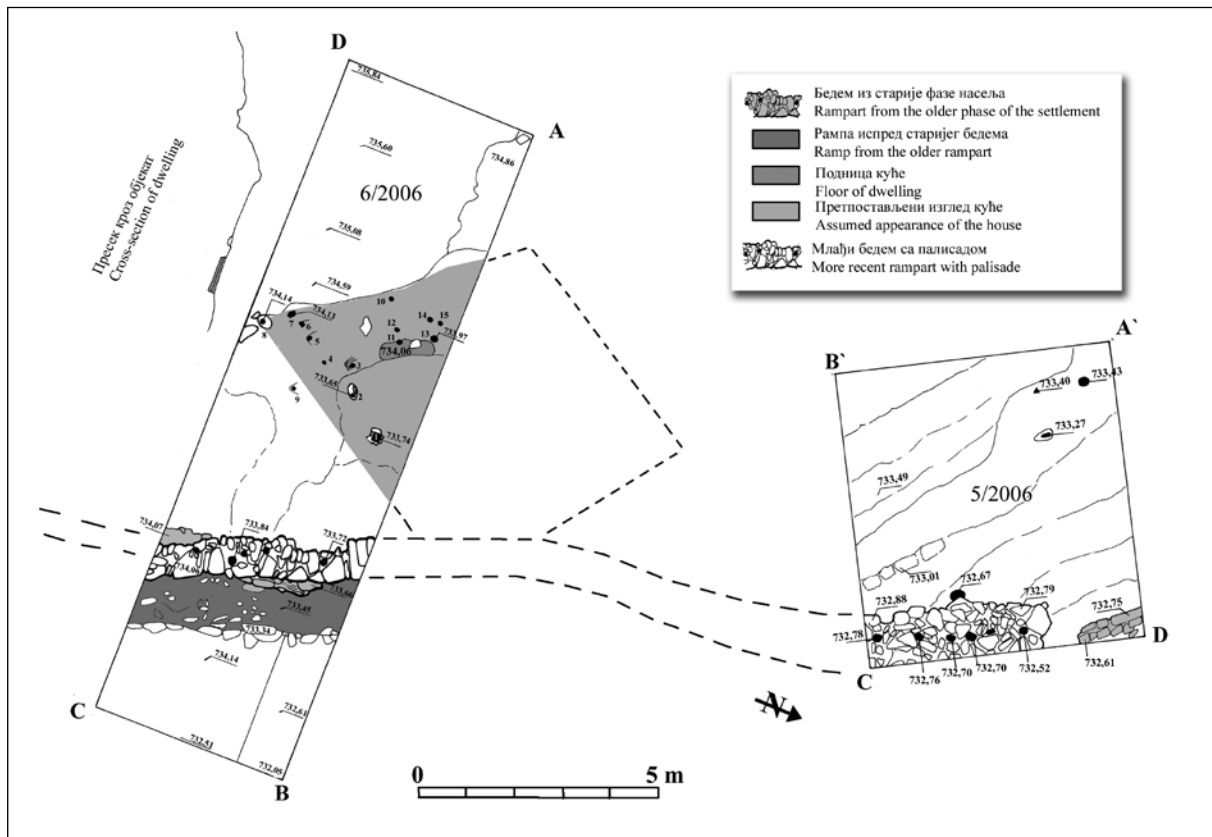
У сонди 6/2006, на североисточној страни локалитета (сл. 10 и 11), уочен је бедем широк 0,80 m и очуване висине од око 0,30 m, на чијој су круни сачувани остаци фундираних лежишта за стубове палисаде, пречника од 0,12 до 0,16 m. Испод бедема констатован је слој са остацима лепа и керамике брњичке културе, као и старијег бедема изграђеног од ломљеног камена, широког око 1 m (сл. 11). Са његове предње стране налазила се ситним каменом „калдрмисана” платформа, подзидана редом крупнијег камена (сл. 10 и 11), која је можда предста-

Defensive Architecture

In trench 1/1998, open on the south-eastern edge of the plateau, part of a rampart was discovered 1 m long and 0.90 m wide, built using the dry stone technique, with a defensive trench at its foot 2 m wide and 0.80 m deep (Fig. 9).

In trench 6/2006, on the north-eastern side of the site (Fig. 10 and 11), a rampart was discovered 0.80 m wide, with intact height of around 0.30 m, which at its crown had intact remains of palisade post foundations with a diameter from 0.12 to 0.16 m. Below the rampart a layer was observed with the remains of plaster and ceramics from the period of the Brnjica culture, as well as the remains of an older rampart built of chipped stone around 1 m wide (Fig. 11). On the face of this wall a platform was discovered with small cobblestones, framed off with larger stones on its edges (Fig. 10 and 11), which might have been a kind of access ramp leading to the entrance of the fortification, located on the inaccessible north-western side.

In terms of dimension and remains of foundations for palisade posts, the rampart observed in trench 5/2006 is identical with the more recent rampart in trench 6/2006, (Fig. 10 and 11). It was discovered along a length of around 3 m up to the location where it breaks off, which could indicate the existence of a gate. Its remains are indicated by post holes with a diameter of around 0.35 m, dug into the cliff along the inner face of the rampart. In the northern corner of the trench 5/2006 a stone structure was discovered that was built on the cliff, above which a cultural layer was formed. This structure probably belonged to an older fortification discovered in trench 6/2006.

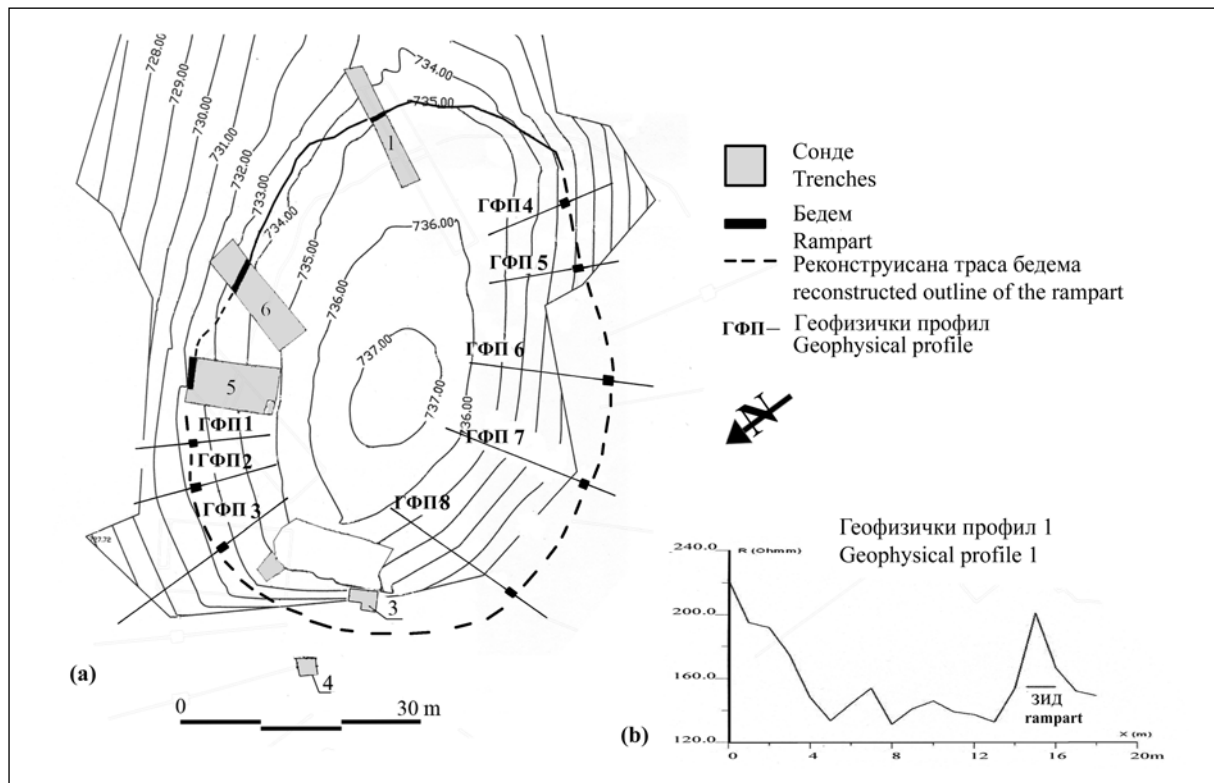
Слика 11. Архитектонски објекти у сондама 5/2006 и 6/2006
Figure 11 Architectural structures in trenches 5/2006 and 6/2006

вљала прилазну рампу ка улазу у утврђење са неприступачне, северозападне стране.

По димензијама и остацима лежишта за коље палисаде, зид констатован у сонди 5/2006 идентичан је млађем зиду из сонде 6/2006 (сл. 10 и 11). Откривен је у дужини од око 3 m, до места где се прекида, што можда указује на постојање капије. Њене остатке представљају укопи за стубове, пречника око 0,35 m, начињени у стени уз унутрашње лице бедуа. У северном углу сонде 5/2006 истражена је камена конструкција подигнута на стени, изнад које је формиран културни слој. Овај објекат вероватно је остатак старије фортификације, откривене и у сонди 6/2006.

The foundations of both fortifications consist of a row of larger stones of uneven shape, atop which stones are stacked like slabs. The connecting material used is red clay, especially for connecting smaller stones that form the foundations for the palisade posts. These posts are held with stone and clay at the crown of the fortification, and were probably connected with woven branches that increase the strength of the entire structure. Owing to the fact that it is visible on the surface, the rampart is observed along a length of 47 m. Its outline created an ellipse that is nearly identical with the isohypse at an elevation of 734.00 m (Fig. 12).

In completing the picture of the outline of the rampart, possible divergences or inter-

Слика 12. Распоред геофизичких профила (а); кривуља електричне отпорности на профили 1 (b)
 Figure 12 Disposition of geophysical profiles (a); electrical resistance curve for profile 1 (b)

Основе обе фортификације чини ред већег камења неправилног облика, на који је правилно ређан камен у виду плоча. Као везивно средство коришћена је црвена глина, нарочито за везивање ситнијег камења којим је фундирано палисадно коље. Коље је каменом и глином учвршћено на круни фортификације и вероватно је спајано преплетом од грања како би се повећала чврстина целе конструкције. Захваљујући чињеници да се уочава на површини, бедем је испраћен у дужини од 47 m. Његова траса чинила је елипсу, која је готово идентична са изохипсом на коти 734,00 m (сл. 12).

Да би се добила потпуна слика о целокупној траси бедема, њеним могућим скретањима или прекидима, извршено је геофизичко мерење, односно геоелектрично картирање (Вукадиновић, Капуран и Була-

ruptions, geophysical measurements were taken using geoelectric mapping (Вукадиновић, Капуран и Булатовић у штампи). With eight geoelectric profiles, placed in radial fashion with respect to the approximate centre of the fortification at the highest point, the outlines of the rampart surrounding the plateau were reconstructed. This investigation discovered an interruption on the western side of the fortification, which could signify the remains of a gate (Fig. 12 and 8).

A defensive trench was not discovered on the surfaces covered by the excavations in the 2006, nor in the geophysical prospecting. It can be supposed that it only existed on the southeastern side of the plateau, which is the most accessible and the most exposed point, where double fortification would have provided better

тових 2009). Помоћу осам геоелектричних профила, постављених радијално од центра на највишој коти утврђења, реконструисана је траса бедема који опасује плато. Овим истраживањем откривен је прекид у зиду на западној страни, који можда представља остатке капије (сл. 8 и 12).

Одбрамбени ров није констатован на површинама обухваћеним ископавањима 2006. године, а ни геофизичком проспек-

defence of the settlement.

Residential Architecture

Several residential buildings were observed inside the rampart. In trench 1/1998 two pits were discovered that penetrated the profiles (Fig. 9(b)). One of them is a pit house with dimensions 1.6 x 1.2 m and approximately rect-

Слика 13. Сонда 6/2006, подница куће са фрагментима сацака и жрвња

Figure 13 Trench 6/2006, floor of dwelling with fragments of a pyraunos and millstone

цијом. Може се претпоставити да се налазио само уз југоисточну ивицу платоа, која је била најприступачнија и најосетљивија, како би двострука фортификација омогућила бољу одбрану насеља.

Стамбена архитектура

У оквиру бедема констатовано је неколико стамбених објеката. У сонди 1/1998

angular foundations, with a depth of around 0.30 m. Beside ceramics, this enclosed whole contained a large number of plaster fragments with traces of wattle, some of which are shaped plaster. As no postholes were observed, it can be conclude that this pit house probably had a surface structure in the form of a hut, with horizontally stacked beams atop the ground or larger stones. It might have been oriented along the southeast – northwest direction, with its excavated area amounting to around 2m². The

нађена су два укопа која су залазила у профиле (сл. 9 b). Један од њих представља земуницу димензија 1,6 x 1,2 m, приближно правоугаоне основе, дубине око 0,30 m. Осим керамике, у овој затвореној целини налазио се већи број фрагмената лепа са траговима плетера, од којих су неки били профилисани. Пошто нису уочени трагови укопавања коља, може се закључити да је ова земуница вероватно имала надземну конструкцију у виду колибе, од хоризонтално постављених греда ослоњених на земљу или веће камење. Могла је бити оријентисана у правцу југоисток–северозапад, а њена откривена површина износи око 2 m². Надземни део можда је био премазан блатом помешаним са уситњеним кварцитом. Налази керамике показују да је припадала старијој фази насеља, односно прелазном периоду из бронзаног у гвоздено доба.

Надземни стамбени објекат подигнут је на површини добијеној нивелисањем стене и приближно је правоугаоне основе. Његова јужна половина откривена је у сонди 6/2006 (сл. 11 и 13). У његовој основи уочено је више трагова укопавања стубова у стеновиту подлогу, а поједини су били фундирани већим камењем. Ред стубова у правцу југозапад–североисток (стубови 1–8) можда је чинио јужни зид куће. Стуб бр. 1 био је у виду веће греде квадратног пресека, димензија 0,15 x 0,15 m (сл. 14). Његов пандан на супротној страни објекта, стуб бр. 8, налазио се поред вертикалног усека у стени; био је овалног пресека и ка дну се сужавао у виду клина, са пречником од 0,10 m у ужем и 0,20 m у ширем делу. Трагови коља између ова два носећа стуба различитих су пречника

Слика 14. Сонда 6/2006, отисак греде квадратног пресека

Figure 14 Trench 6/2006, impression of a square shaped beam

above ground part would most likely have been covered by mud mixed with crushed quartzite. Based on the discovered ceramics, the structure belonged to the later phase or transitional phase from Bronze Age into the Iron Age.

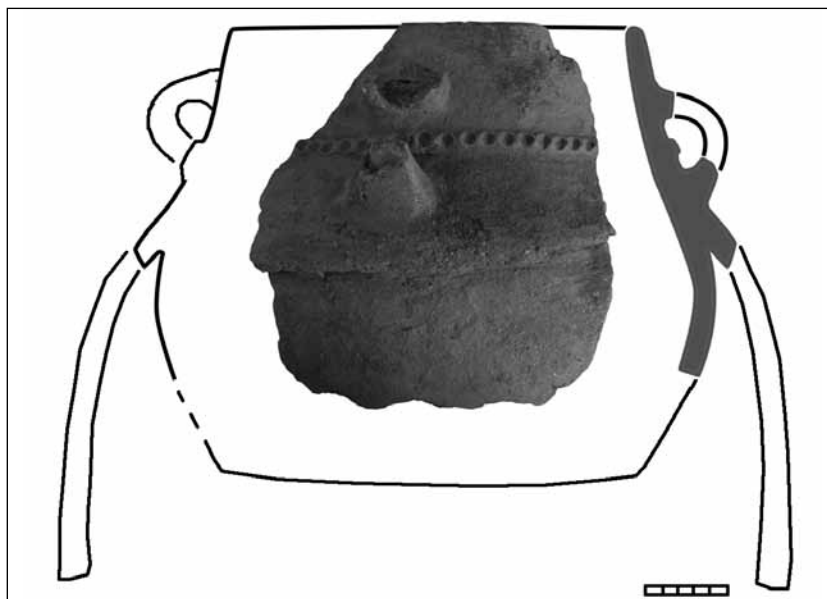
The above ground structure is built on a surface created by leveling of the cliff and its foundations are approximately rectangular. Its southern half has been discovered in trench 6/2006 (Fig. 11 and 13). In its foundations traces of postholes dug into the cliff have been noted, where some of the postholes are buttressed with stones. The line of postholes along the direction southwest–northeast (posts 1–8) could have comprised the southern wall of the house. Post no. 1 was a larger rectangular shaped beam with dimensions 0.15 x 0.15 m (Fig. 14). Its counterpart on the opposite side of the building is post no. 8 which is located along a vertical cut-in into the cliff, with an oval shape that tapers toward the bottom like a stake, with a diameter of 0.10 m in the narrower part and 0.20 m in its wider part. The remains of stakes between these two

(од 0,10 до 0,15 m) и пресека (кружни, овални, правоугаони). Стуб бр. 9, који излази из равни зида, представља косник који је вероватно преносио део терета са носеће греде. Ред стубова у правцу југоисток–северозапад, чији су укопи дубоки око 0,40 m, паралелан је са усеком у стени.

На други зид, правца југоисток–северозапад, можда указују стубови бр. 3 и 4, који заједно са низом стубова бр. 11–15 деле објекат на две јединице. Стуб бр. 10 можда је припадао западном зиду, који се делимично ослањао на засечену стену. На површини нивелисане стене уочени су трагови поднице формиране набијањем земље са доста примеса ситног камена, дебљине око 0,03 m (сл. 13), који су сачувани захваљујући чињеници да се на том месту налазио сацак. Његови остаци нађени су *in situ* (сл. 15), а осим за припремање хране служио је и као покретна пећ за загревање станишта (Човић 1976: 143).

supporting beams are of different dimensions (from 0.10 to 0.15 m) and shapes (round, oval, rectangular). Post no. 9 which is outside of the row of the wall is a bowsprit which probably served to transfer the weight from the supporting beam. The row of posts in the southeast–northwest direction, whose holes are around 0,40 m deep, runs parallel with the notch in the cliff.

The other wall running southeast–northwest is probably indicated by posts no. 3 and 4, which together with posts no. 11–15 divide the building into two units. Post no. 10 probably belonged to the western wall that partly leaned onto the cut cliff. The remains of a floor were discovered on the surface of the levelled cliff that had been built by compacting earth, with numerous traces of crushed stone, with a thickness of around 0,03 m (Fig. 13), preserved due to the fact that a *pyraunos* was located above it. Its remains were discovered *in situ* (Fig. 15), and beside serving the purpose of cooking food,

Слика 15. Реконструкција сацака нађеног на поду куће у сонди 6/2006

Figure 15 Trench 6/2006, reconstruction of a pyraunos discovered on the floor of the dwelling

Због великог нагиба стеновите подлоге и јаке ерозије, подница и надземна конструкција овог објекта углавном су уништене. Чињеница да подница лежи на дубини од само 0,40 до 0,50 m довољно говори о деловању ерозије.

У северозападном углу сонде 5/2006 откривени су трагови укопа три стуба у живој стени (сл. 11), при чему је један троугаоног пресека, који се не могу везати за одређену конструкцију или објекат.

Међу налазима је значајна велика количина фрагментованог лепа, око 40 kg у сондама 5 и 6/2006 (сл. 16). Леп је добро очуван, компактне је структуре, са нешто примеса плевне, а знатно више уситњеног кварцита, микашиста и минерала гвоздене руде, због чега је необично тежак. Највећи број комада лепа потиче из зидне масе и има трагове прућа и облица, док су поједини били украшени, што значи да су чинили део архитектонске пластике. Украшавани су разним геометријским мотивима утиснутим у свежу глину нанету на дрвени костур. Откривени леп може да се сврста у четири категорије:

1. атипични фрагменти лепа из зидне масе;
2. фрагменти лепа са траговима облица, греда правоугаоног пресека или прућа;
3. фрагменти лепа са лица зида, са траговима орнамента;
4. фрагменти профилисаног лепа који не припада зидовима.

Најбројнији су фрагменти лепа 1. категорије, а затим следи категорија 2. На негативима фрагмената обе категорије уочавају се трагови греда и коља прекриваних блатом. На једном комаду очуван је отисак греде право-

угаоног пресека, који се не могу везати за одређену конструкцију или објекат.

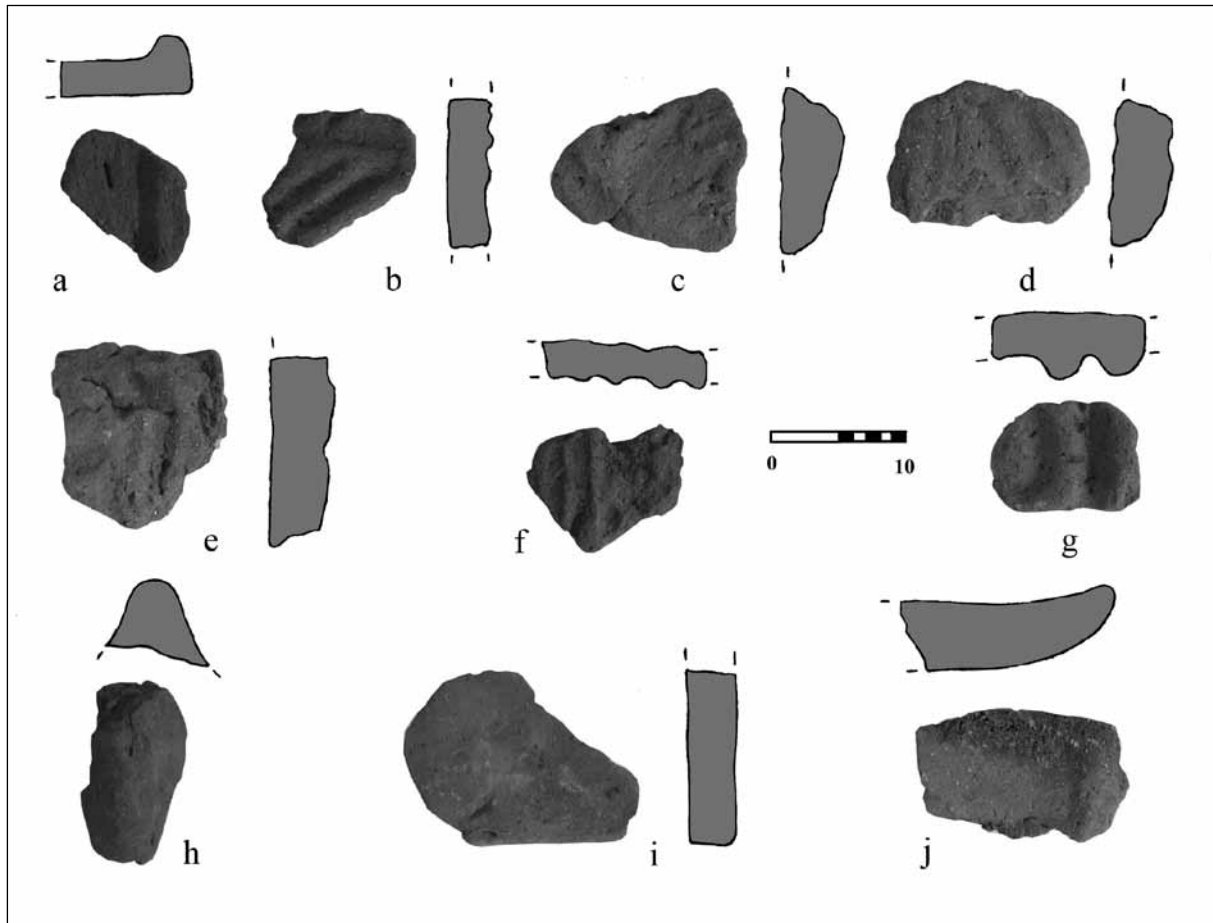
Због великог нагиба стеновите подлоге и јаке ерозије, подница и надземна конструкција овог објекта углавном су уништене. Чињеница да подница лежи на дубини од само 0,40 до 0,50 m довољно говори о деловању ерозије.

У северозападном углу сонде 5/2006 откривени су трагови укопа три стуба у живој стени (сл. 11), при чему је један троугаоног пресека, који се не могу везати за одређену конструкцију или објекат.

Међу налазима је значајна велика количина фрагментованог лепа, око 40 kg у сондама 5 и 6/2006 (сл. 16). Леп је добро очуван, компактне је структуре, са нешто примеса плевне, а знатно више уситњеног кварцита, микашиста и минерала гвоздене руде, због чега је необично тежак. Највећи број комада лепа потиче из зидне масе и има трагове прућа и облица, док су поједини били украшени, што значи да су чинили део архитектонске пластике. Украшавани су разним геометријским мотивима утиснутим у свежу глину нанету на дрвени костур. Откривени леп може да се сврста у четири категорије:

1. атипични фрагменти лепа из зидне масе;
2. фрагменти лепа са траговима облица, греда правоугаоног пресека или прућа;
3. фрагменти лепа са лица зида, са траговима орнамента;
4. фрагменти профилисаног лепа који не припада зидовима.

Најбројнији су фрагменти лепа 1. категорије, а затим следи категорија 2. На негативима фрагмената обе категорије уочавају се трагови греда и коља прекриваних блатом. На једном комаду очуван је отисак греде право-

Слика 16. Орнаментисана архитектонска пластика
Figure 16. Ornamented architectural plastics

угаоног пресека, широк најмање 0,05 m (сл. 16 a). Категорији 3. припада мања количина фрагмената лепа, а орнаменти на њима могу да се поделе у три групе: а) снопови правих линија (сл. 16b, d); б) снопови правих линија које се секу под оштрим углом (сл. 16b, d); в) кружнице (сл. 16e, g), и d) комбинација правих линија и кружница (сл. 16c).

Категорији 4 припадају четири фрагмента лепа (сл. 16 g, h, i, j). Обрађени су са три стране, што значи да нису били у саставу дводимензионалних украса на зидовима, него су чинили делове већих рецепијената фиксираних за под, у облику када или мортаријума за прикупљање брашна приликом

both categories of fragments contain imprints of beams and stakes covered with mud. One fragment contains an imprint of a rectangular shaped beam whose width was at least 0.05 m (Fig. 16(a)). Category 3 contains a smaller number of fragments that can be divided into three groups based on ornamentation: a) bundles of straight lines (Fig. 16 (b), (d)); b) bundles of straight lines cut at an acute angle (Fig. 16 (b),(d)); c) circles (Fig. 16 (e), (g)) and d) a combination of lines and circles (Fig. 16 (c)).

Three plaster fragments belong to category 4 (Fig. 16 (g),(h),(i) and (j)). They are shaped from three sides so that they could not have been part of two dimensional wall orna-

млевења житарица. Можда су били делови орнаментисаних огњишта или пећи, познатих крајем бронзаног и почетком старијег гвозденог доба (Hänsel 1989). То потврђује и доњи део жрвња нађен у објекту из сонде 6/2006, као и неколико растирача од облутачка. Архитектонска пластика је у Поморављу констатована на локалитетима Сарина међа, Врбица у Драгоцвету, Пањевачки рит (Stojić 1986: sl. 3, 9, 10; Стојић 2004: сл. 14) и Хисар у Лесковцу. На територији Нађрев културе јавља се на локалитету Тисауг-Кементето (Csányi and Stanczik 1991–1992: 35). Позната је и из ватинске културе, са налазишта Феудвар у Срему (Hänsel and Medović 1991: Abb. 10), затим из Кастанаса, на објектима из нивоа 12 (Hänsel 1989: Abb. 66).

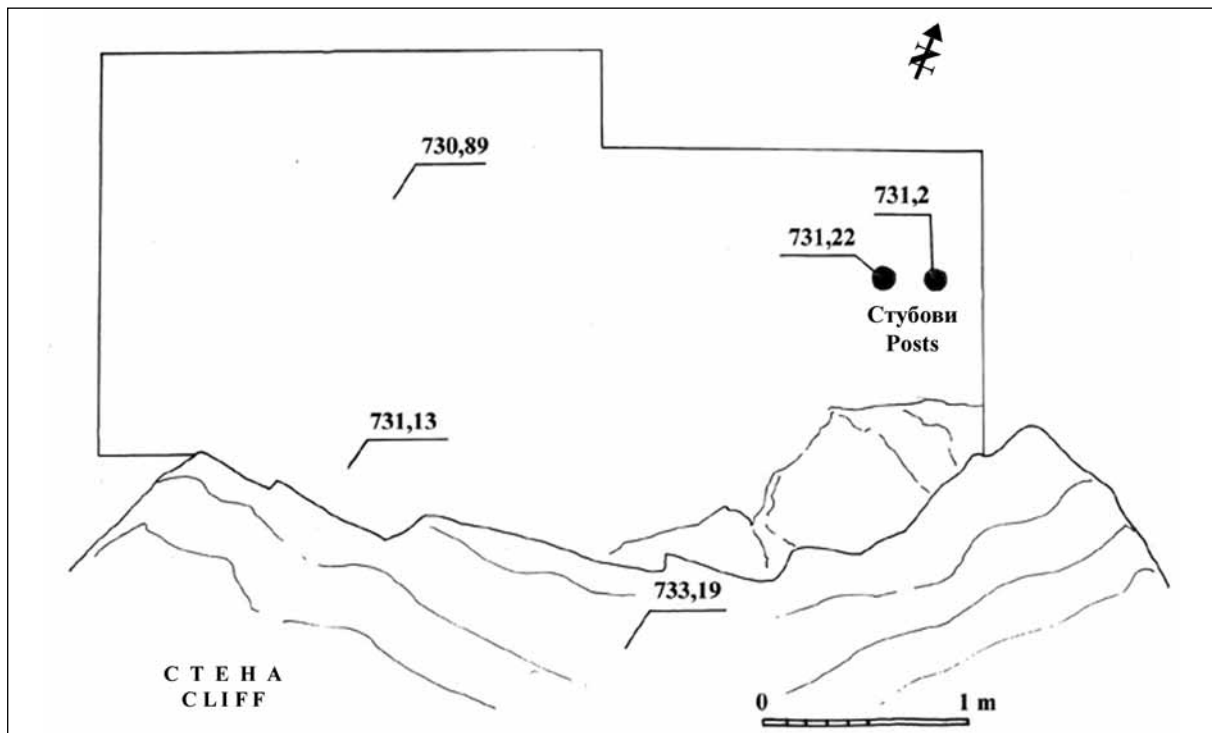
Објекат из сонде 6/2006 можда представља колибу приближно правоугаоне основе (сл. 11). Конструкцију зидова чинили су већи стубови и коље мањег пречника, учвршћени преплетом од грања које је премазивано блатом са каменчићима и плевом. Подница лежи на вештачки нивелисаној стени, покривеној слојем компактне набијене земље са додацима ситних каменчића. Правац пружања јужног зида показује да се на источној страни објекат наслањао на одбрамбени бедем, који је можда имао улогу једног зида.

Исти начин градње вероватно је био примењен и у делу насеља поред северне стране стене, која је вертикално засечена да би се на њу ослонио зид куће. У сондама 2, 3 и 4/1998 нађени су трагови укопавања стубова у стену, као и доста фрагмената зидног лепа. У јамама за стубове налазила се угљенисана земља. У сонди 3/1998 регистрована су два стуба паралелно са засеченом страном

ments, but must have formed parts of larger recipients fixed to the floor, shaped like tubs or *mortarium* for gathering flour during milling of grain. This is confirmed by the lower part of a millstone discovered in trench 6/2006, including several grinding stones made of pebbles. They could also be parts of ornamented hearths or ovens that are specific to the late Bronze and early Iron Age (Hänsel 1989). Architectural plastics were discovered in the Morava basin at the sites of Sarina međa, Vrbica at Dragocvet and Panjevački rit (Stojić 1986: fig. 3, 9, 10; *idem* 2004: fig. 14) and at Hisar et Leskovac. On the territory of the Nađirev culture they also appear at the site Tiszaug-Kéménytető (Csányi and Stanczik 1991–1992: 35). They were also discovered on the territory of Vatin culture at the site Feudvar in Srem (Hänsel and Medović 1991: Abb. 10); as well as in Kastanas in the buildings at stratum 12 (Hänsel 1989: abb. 66).

The dwelling from trench 6/2006 could represent a hut with an approximately rectangular shape (Fig. 11). Its walls were made of larger posts combined with smaller stakes, fastened with intertwined branches covered with mud, with pebbles and chaff. The floor lies on an artificially levelled cliff, covered with a layer of pressed earth with tiny stones. The direction in which the southern wall of this dwelling extends indicates that on its eastern side it rested on the defensive rampart, which could have served as one of its walls.

The same construction method was used in the part of the settlement along the northern side of the cliff, which is vertically cut in order for a wall to lean against it. In trenches 2, 3 and 4/1998 postholes were discovered in the cliff surface, including a significant amount of

Слика 17. Сонда 3/1998, основа објекта са стубовима
Figure 17 Trench 3/1998, plan of dwelling with posts

стене (сл. 17). Тако постављен објекат био је заштићен од јаког јужног ветра, који дува током већег дела године. Кров овог објекта био је на „једну воду” и на највишој тачки слемењача се наслањала на врх стене (Bulatović and Kapuran 2007).

Наведени подаци показују да је Градина у Свињишту била утврђење са елементима стамбене архитектуре, које је служило као прибежиште у случајевима опасности, а штитило је и равничарско насеље на северној страни његовог подножја.

Слична конструкција бедема забележена је на Градини у Савићима код Шековића, где су уочени прекид од 1 m који је служио као улаз и стаза од ситнијег камена (Kosorić 1983: 74, sl. 3), затим у Расу изнад Пазаришта (Popović 1999) и на Каменској чуки код Благоевграда у Бугарској

wall plaster. Traces of charred earth were discovered in the postholes. In trench 3/1998 two posts were discovered that are parallel with the cut side of the cliff (Fig. 17). A dwelling thus oriented was protected from the strong southerly wind that blows over the better part of the year. This dwelling had a “single sloping roof” that at its highest point leaned on the cliff (Bulatović and Kapuran 2007).

The presented data indicates that the Gradina at Svinjište was fortified with elements of residential architecture that served the purpose of a refuge in the event of danger, and that protected the lowland settlement in its northern foothill.

A similar rampart structure was observed at the Hill Fort at Savići near Šekovići, where a 1m break was observed that served as the entrance, with a path made of smaller stones (Kosorić 1983: 74, sl. 3), at the Ras site above

(Stefanovich and Bankoff 1998). По топографији терена и начину утврђивања, градина у Свињишту најближа је *јужнобалканском кругу* фортификација, као и насељима Петкова воденица у Богданцима, Градиште у Брлеву и Исар у Марвинцима (Ристов 2004: пл. 2, 3, 9).

За стамбени објекат земуничког типа аналогije се налазе у сливу Нишаве, на налазиштима Селиште у Великој Лукањи и Медијана (Пејић 2001: 190; Перић 1996: сл. 1, 2; Garašanin 1969: pl. 1–3). У средњем Поморављу такви објекти су познати са локалитета Сарина међа, Врбица у Драгоцвету и Пањевачки рит (Stojić 1986: Стојић 2004).

Стамбени објекат из сонде 6/2006 сличан је кући са локалитета Кале у Кршевици, као и објектима из слојева 9 и 10 у Кастанасу (Hänsel 1989: Abb. 91, 92, 97, 98).

ГРАДИШТЕ У КОНЧУЉУ

Село Кончуљ се налази приближно 10 km северозападно од Бујановца, на југоисточном улазу у Кончуљску клисуру, која повезује Врањску и Бујановачку котлину на истоку и Косово на западу. Локалитет је смештен северозападно од села, на издуженом узвишењу званом Кодра (475 m надморске висине), оријентисаном у правцу југозапад–североисток и опкољеном током, односно меандром Биначке Мораве. Због стрмих литица приступ је могућ само са југозападне стране, где се блага косина спушта према реци (сл. 18). Кодру чине три платоа на различитим висинама, укупне површине око 2 ha. Горњи плато, приближ-

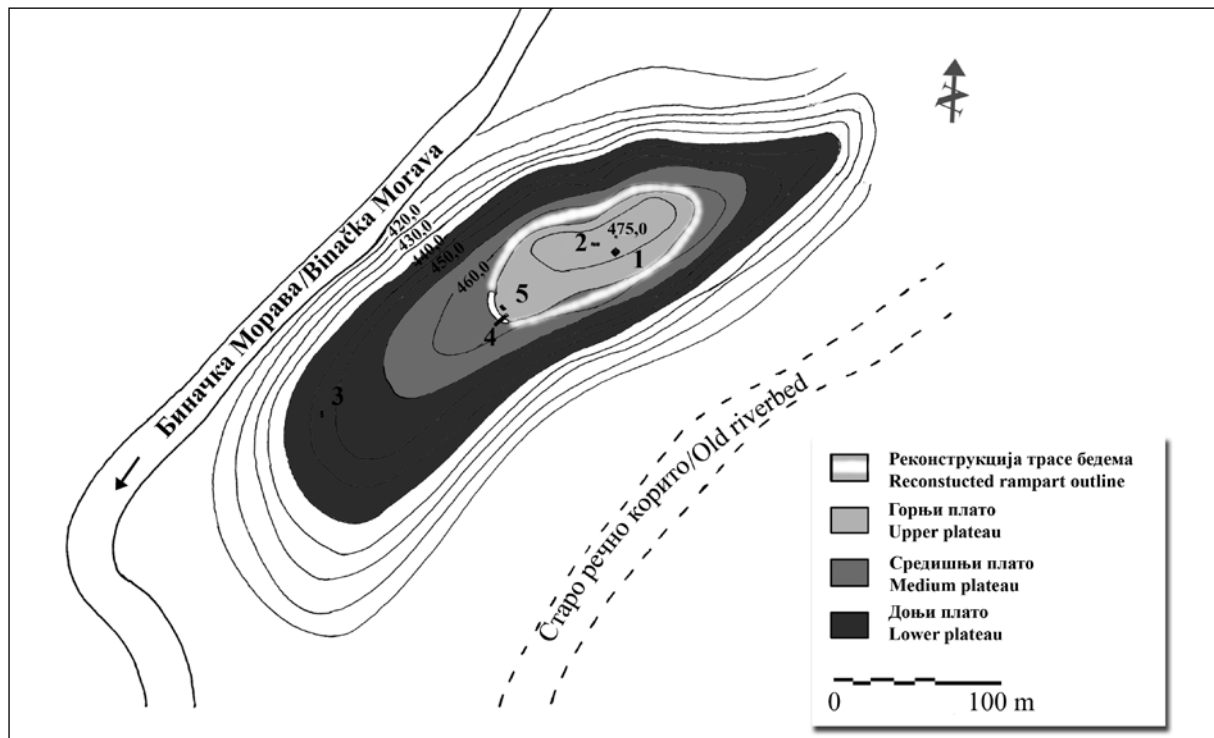
Пазариште (Popović 1999) and at Kamenska Čuka near Blagoevgrad in Bulgaria (Stefanovich and Bankoff 1998). In terms terrain topography and fortification method, the Gradina at Svinjište most resembles the hill forts of the *southern Balkan group* of fortifications, including settlements at Petkova Vodenica in Bogdanci, Gradište at Brlevo and Isar at Marvinci (Ристов 2004: пл. 2, 3, 9).

Analogies for pit house dwellings can be found in the Nišava river basin, at the sites Selište in Velika Lukanja and Medijana (Пејић 2001: 190; Перић 1996: сл. 1, 2; Garašanin 1969: pl. 1–3). In the middle area of the Morava basin such dwellings can be seen at sites like Sarina međa, Vrbica in Dragocvet and at Panjevački rit (Stojić 1986: Стојић 2004).

The dwelling in trench 6/2006 is similar to the house at the site of Kale in Krševica, as well as dwellings in startum 9 and 10 at Kastanas (Hänsel 1989: Abb. 91, 92, 97, 98).

GRADIŠTE AT KONČULJ

The village of Končulj is located at around 10 km northwest of Bujanovac, on the southeastern entrance to the Končulj Gorge that links the Vranje-Bujanovac Valley to the east with Kosovo to the West. The archaeological site is located northwest of the village, on an elongated peak called Kodra, facing in the direction southwest-northeast and surrounded by the meander of the Binačka Morava (475m above sea level). The only available access is on the southwestern side where a gentle slope descends to the river (Fig. 18). Kodra consists of three plateaus with different elevations with a total area of 2

Слика 18. Локалитет Градиште у Кончуљу
Figure 18 Archaeological site Gradište at Končulj

них димензија 30 x 10 m, налази се на 475 m, средњи на 465 m, а доњи плато на 460 m надморске висине.

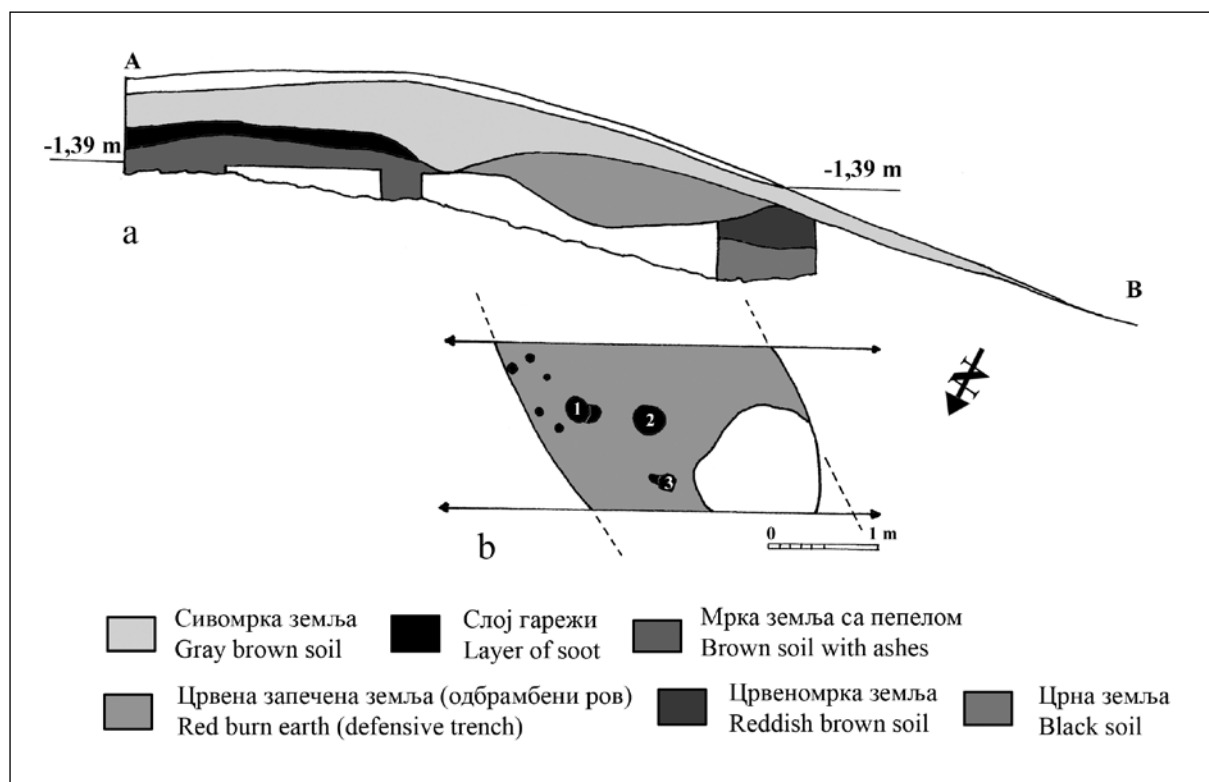
Истраживања је организовао Народни музеј у Врању 1997. године, када су отворене четири сонде укупне површине од 65 m². У сондама 1 и 2/1997, на горњем платоу, нису констатовани архитектонски остаци. Више резултата добијено је у сонди 4/1997, на падини између највишег и средњег платоа, на приближно 465,5 m надморске висине. Овом ров сондом пресечено је место на коме се, како се испоставило, налазио одбрамбени ров са палисадом (сл. 19 и 20). Сонде 3/1997 и 5/1997, осим веће количине покретног археолошког материјала, нису садржале трагове архитектуре.

Истраживањима је установљена стратиграфија насеља, коју чине хоризонти из

ha. The upper plateau with dimensions of 30 x 10 m is located at a height of 475m, the middle one is at 465 m and the lower plateau lies at 460 m above sea level.

Excavations were organized by the National Museum in Vranje in 1997 when four trenches were opened with a total area of 65 m². In trenches 1 and 2/1997, on the upper plateau, no archaeological remains were discovered. Better results were achieved in trench 4/1997 on the slope between the highest and middle plateaus, at an elevation of around 465.5 m above sea level. This trench cut into the place where, as it turned out, a defensive trench with a palisade was located (Fig. 19 and 20). Besides a larger quantity of archaeological finds, trench 3/1997 and 5/1997 did not contain any architectural remains.

Excavations established the stratigraphy of this settlement which consists of Aeneolith-

Слика 19. Сонда 4/1997: профил А–В (а); основа рова (б)
 Figure 19 Trench 4/1997: profile A–B (a); plan of trench (b)

енеолита, с прелаза бронзаног у гвоздено доба и из хеленистичког периода (Булатовић 2007: 178).²

ic strata, from the transitional period from the Bronze Age into the Iron Age and the Hellenic period (Булатовић 2007: 178).²

Одбрамбена архитектура

Подаци о одбрамбеној архитектури добијени су ископавањем у сонди 4/1997 (сл. 19), димензија 10 x 1,5 m, која је постављена на југозападном ободу средњег платоа. У њеном средишњем делу, испод изгореле црвене земље, односно остатака паљења и урушавања, налазили су се остаци одбрамбеног рова. На његовој северозападној, тј. унутрашњој страни, на дну су констатовани трагови укопавања два реда стубова. Први ред

Defensive Architecture

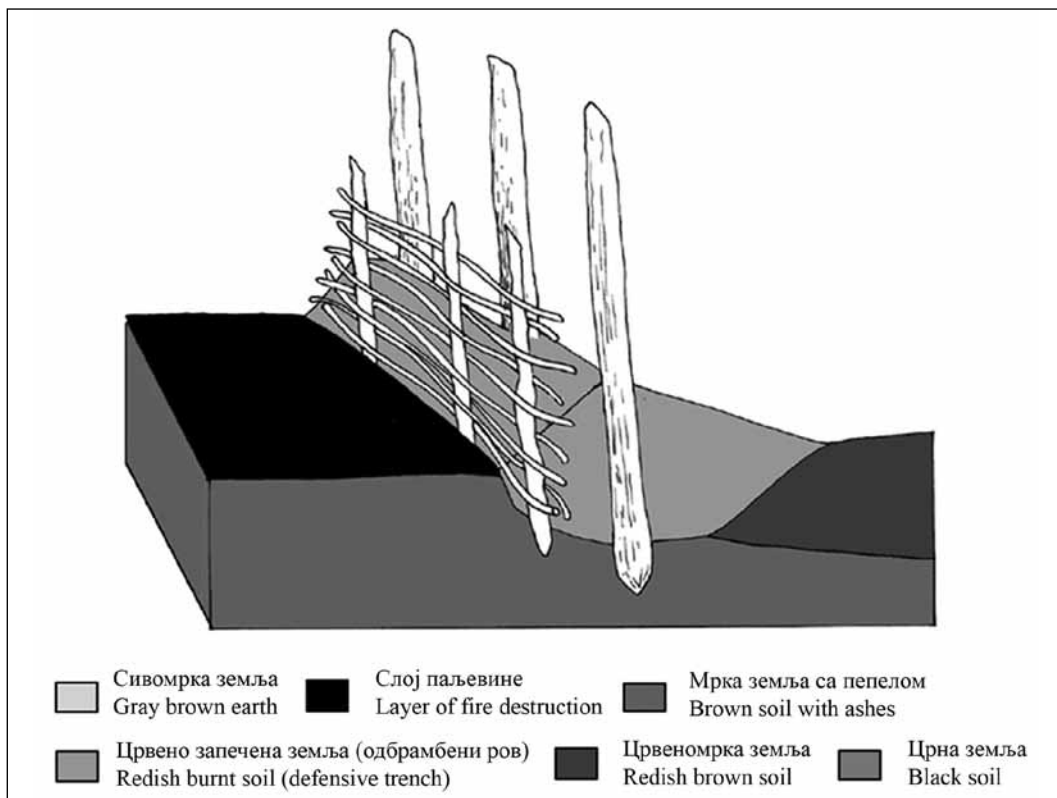
Defensive architecture data was gathered from excavations in trench 4/1997 (Fig. 19), with dimensions 10 x 1.5 m, located on the south-western edge of the middle plateau. The remains of a defensive trench were discovered in its middle area, beneath reddish burnt earth and traces of burning and destruction. Along its north-western interior side traces of two rows of postholes were discovered. The first row of posts, with a diameter of around 0.08 m, was

² Захваљујем се А. Булатовићу на уступљеној документацији.

² I wish to thank A. Bulatović for the provided documentation.

стубова, пречника 0,08 m, укопан је у енеолитски слој око 0,1 m. Други ред чинили су стубови пречника око 0,3 m, укопани до 0,2 m. Земља добијена прављењем рова можда је коришћена за изградњу палисаде, пошто је у слоју урушавања бедема примећено мешање материјала. На унутрашњој страни бедем је био учвршћен ломљеним каменом, а на спољашњој дрвеним облицама. Између првог и другог реда стубова налазила се набијена земља (сл. 20). У рову, чија ширина са палисадом износи око 2 m, констатована је дубља јама коју су начинили „дивљи копачи”.

dug into the Aeneolithic layer at around 0.1 m. The second row consisted of posts with a diameter of around 0.3 m, dug in up to 0.2 m. The soil from the trench excavation was probably used for building the palisade, as a mixture of materials was observed in the layer of rampart destruction. On its inner side the rampart was fortified with crushed stone and wooden stakes on its exterior. Compacted earth was found between the first and second rows of posts (Fig. 20). A deeper pit made by “illegal diggers” was observed in this trench whose width with the palisade amounts to around 2 m.

Слика 20. Реконструкција палисадног бедема из сонде 4/1997
Figure 20 Reconstruction of palisade rampart from trench 4/1997

Локалитет Градиште у Кончуљу географски припада јужнобалканском кругу утврђења, мада је начин градње његове фортификације сличнији утврђењима из цен-

The archaeological site Gradište at Končuj geographically belongs to the *south Balkan group* of fortifications, although its fort construction is close to fortifications from

тралнобалканског круга, као што су Хисар и Скобаљић град код Лесковца, затим Ланиште, Ђула и Мајур у долини Велике Мораве. Село Кончуљ се налази на стратешки важној комуникацији која током Биначке Мораве спаја долину Јужне Мораве са Косовом. Градиште је кањоном Биначке Мораве повезано са утврђењем Кулина у Тенеш Долу, које се налази на Косову, североисточно од Приштине. Нажалост, осим покретног археолошког материјала, подробнији резултати вишегодишњих истраживања овог локалитета нису доступни нити публиковани. Познато је једино да су у оквиру бедема откривене поднице од лепа из времена Дарданаца (Mehmetaj 1988: 98).

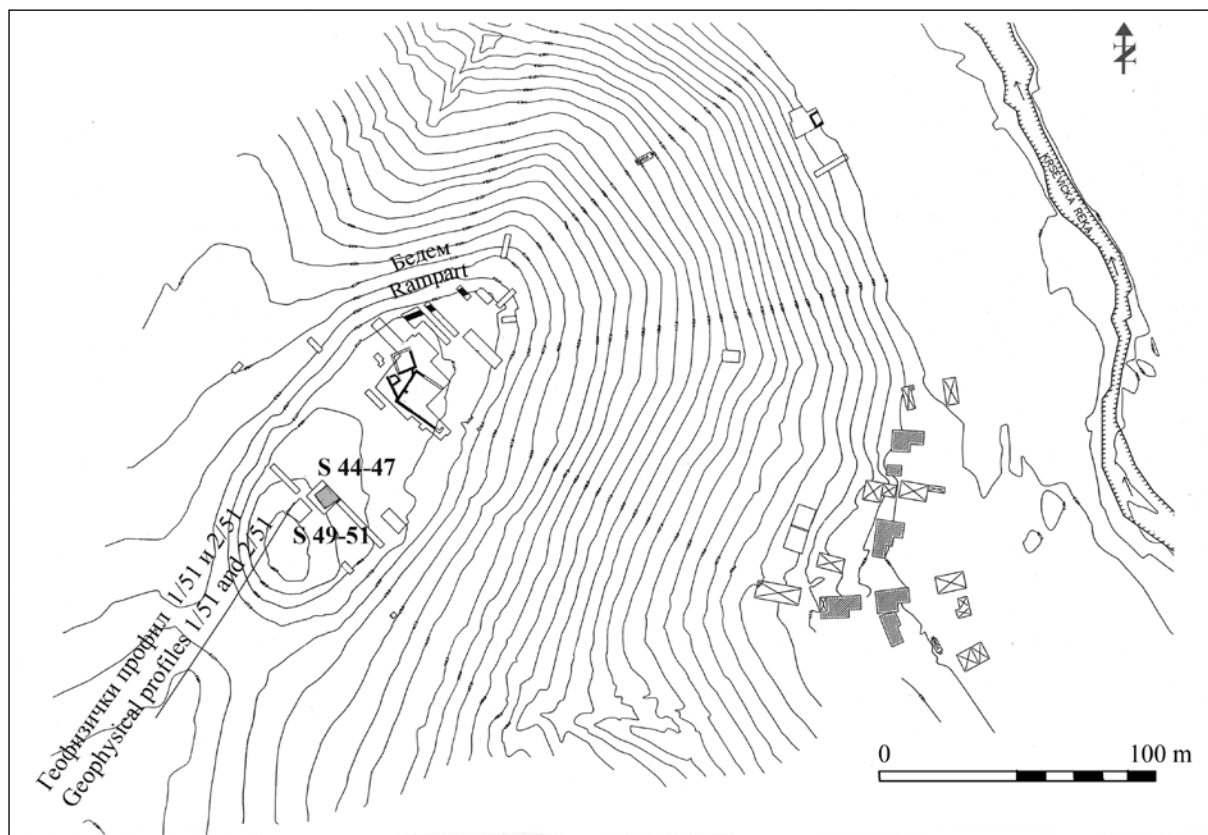
КАЛЕ У КРШЕВИЦИ

Село Кршевица налази се 12 km јужно од Врања, у долини Кршевичке реке. Градина Кале уздиже се изнад западне периферије села, на издуженом платоу североисточног обронка планине Рујан. Ова планина простира се на споју Пчињске и Врањско-бујановачке котлине. Са акропоља градине (сл. 21), на 480 m надморске висине, могућа је визуелна контрола већег дела територије општина Бујановац и Врање, затим дела долине Јужне Мораве, као и планинских масива Гољака на западу, Кукавице на северу и Варденика на североистоку. Локалитет је 1965. године открио М. Јовановић (Јовановић 1966), који га је већ следеће године, заједно са И. Микулчићем, сондажно рекогносцирао (Микулчић и Јовановић 1968). Наставак истраживања уследио је тек 2001. године, када је радове

the *central Balkan group*, such as Hisar and Skobaljić grad near Leskovac, followed by Lanište, Đula and Majur in the Velika Morava valley. The village of Končulj is located on a strategically important thoroughfare that via the Binačka Morava connects the Južna Morava valley with Kosovo. Through the gorge of the Binačka Morava, Gradište is connected with the hill fort Kulina at Teneš Do, located in Kosovo northeast of Priština. Unfortunately, other than movable archaeological artefacts, more detailed results of excavations of this site are not available and have not been published. It is known that inside the fort ramparts plaster flooring was discovered that dates back to the Dardanian period (Mehmetaj 1988: 98).

KALE AT KRŠEVICA

The village of Krševica is located 12 km south of Vranje, in the Krševica river valley. The Kale hill fort is located on the western elevation above the village (480m above seal level), on an extended plateau on the south-eastern slopes of Rujan mountain. This mountain extends along the connection between the Pčinja and Vranje-Bujanovac valleys (Fig. 21). The acropolis of the hill fort provides visual control of the major portion of the territories of the municipalities of Bujanovac and Vranje, part of the Južna Morava valley, as well as the mountain massif of Goljak to the west, Kukavica in the north and Vardenak in the northeast. The site was discovered in 1965 by M. Jovanović (Jovanović 1966), who in the following year together with I. Mikuljčić performed trial excavations (Mikuljčić and Jovanović 1968). Excavations were continued in 2001, when the

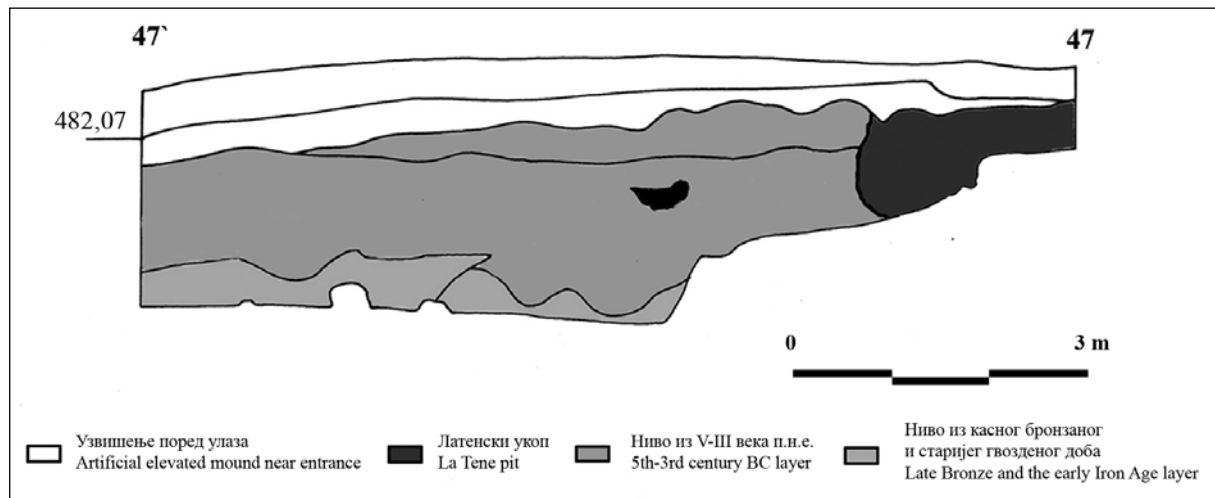
Слика 21. Локалитет Кале у Кршевици
Figure 21 Archaeological site Kale at Krševica

организовао Археолошки институт у Београду, у сарадњи са Народним музејом у Београду и Народним музејом у Врању (Bulatović 2005; Булатовић 2005; Поповић 2003; *idem* 2005; *idem* 2006; Поповић 2005).

Кале је са три стране окружено веома стрмим падинама, а заравњени плато је на југоистоку од масива одсечен широким и дубоким ровом. Земља из рова насута је на југозападној страни платоа, чиме је формирано узвишење погодно за подизање мањег утврђења (Микулчић и Јовановић 1968: 356). Плато, односно акропољ, је елиптичног облика, а са узвишењем насутим поред улаза има приближне димензије 130 x 45 m. Налази се на пешчарној стени уздигнутој око 80 m од подграђа у подножју, уз обалу Кршевичке

Archaeological Institute from Belgrade in cooperation with the National Museum in Belgrade and the National Museum in Vranje organized the excavations (Bulatović 2005; Булатовић 2005; Поповић 2003; *idem* 2005; *idem* 2006; Поповић 2005).

Kale is surrounded on three sides by very steep slopes, with the flattened plateau being cut off from the massif by a trench that is wide and deep. The soil from this trench was dumped on the south-western part of the plateau, creating an elevation suitable for the construction of a smaller fort (Микулчић и Јовановић 1968: 365). This plateau, acropolis, has an elliptical shape, but with the artificially created elevations has approximate dimensions of 130 x 45 m. It sits atop a sandstone cliff elevated around 80 m

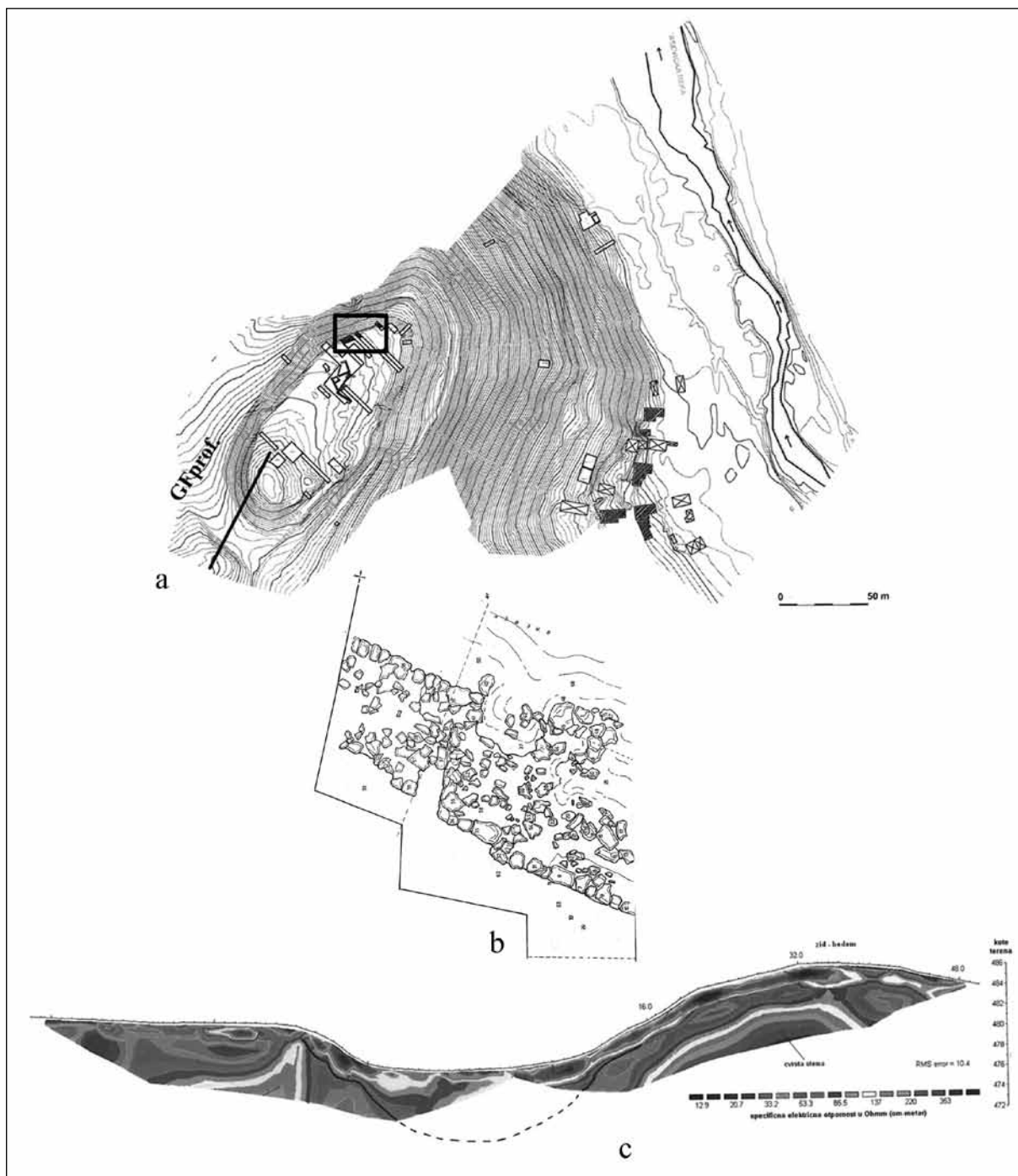
Слика 22. Јужни профил сонде S 44–47
Figure 22 South profile of trench S 44–47

реке. Пешчарна стена је повољна за укопавање објеката и стубова, темеља зидова и канала за одвод воде.

На овом вишеслојном локалитету установљени су хоризонти из четири епохе: касног бронзаног доба, старијег гвозденог доба, с краја класичног грчког и почетка хеленистичког периода, и из касног латена (Поповић 2005: 28) (сл. 22). Остатке најстаријег, по свему судећи мањег градинског насеља илуструје зона са траговима објекта и фрагментима керамичких посуда карактеристичних за брњичку културу (XII–XI век п.н.е.) (*ibid.*). Следећи хоризонт припада старијем гвозденом добу (VII–VI век п.н.е.), са спорадичним налазима (керамика и једна фибула) на акропољу и у његовом подножју (Булатовић 2005: 184). Према количини материјала у сондама, насеље из касног бронзаног и старијег гвозденог доба заступљено је на целом платоу.

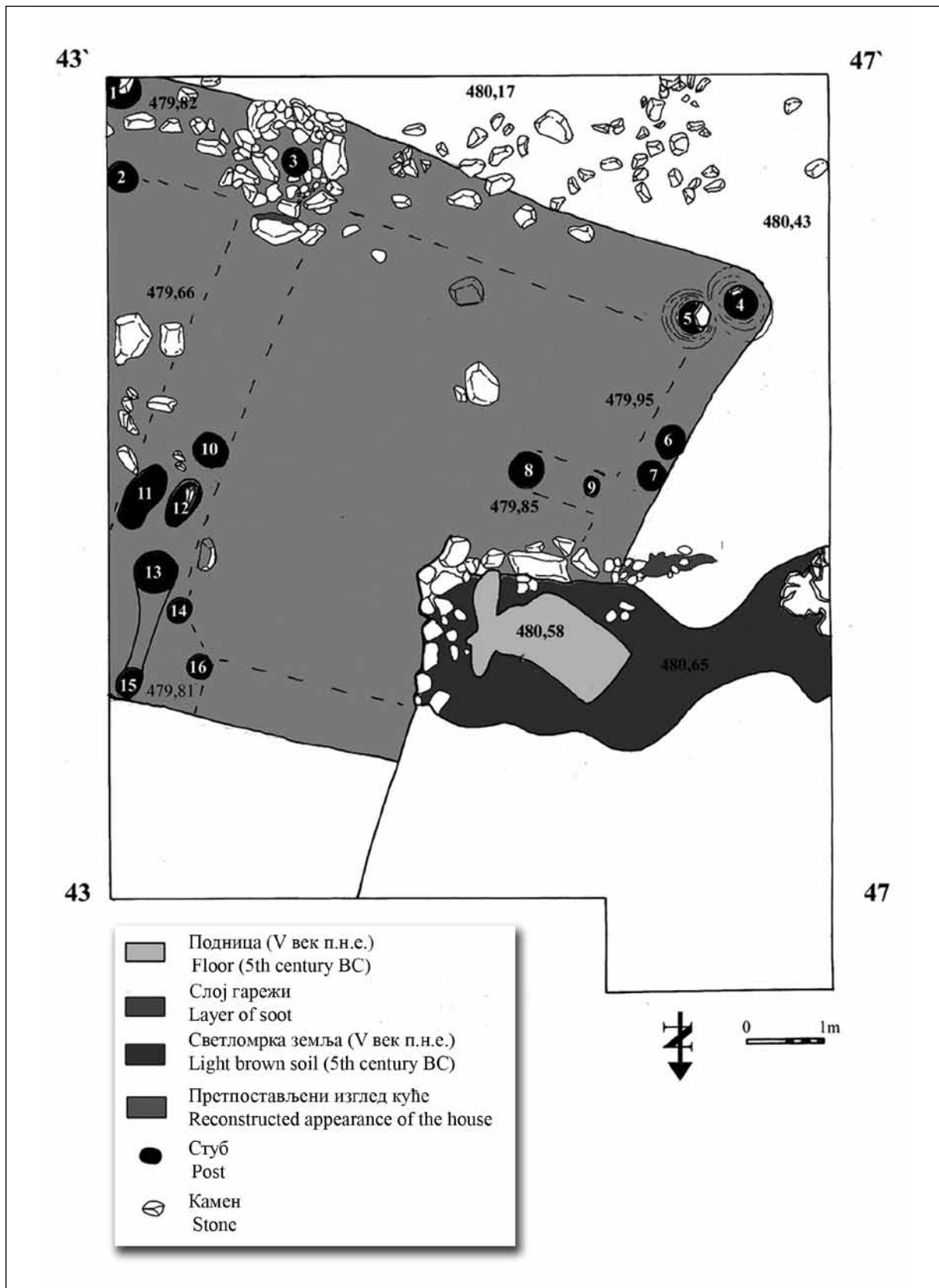
from the foothill settlement on the banks of the Krševica river. Sandstone is suitable for digging in dwellings and posts, foundations of walls and channels for diverting water.

Four cultural strata have been observed on this multi-layered archaeological site: from the late Bronze Age, early Iron Age, end of the classical Greek and early Hellenic periods and the late La Tène period (Поповић 2005: 28) (Fig. 22). The remains of the oldest, in all likelihood, smaller fort settlement are illustrated by a zone containing the remains of dwellings and fragments of ceramic vessels that are typical of the Brnjica culture (11th to 9th centuries BC) (*ibid.*). The next stratum belongs to the period of the early Iron Age (7th to 6th centuries BC), with sporadic finds (ceramics and one fibula) in the acropolis and at its foot (Bulatović 2005a: 184). Based on the distribution of archaeological materials in the trenches, the settlement from late Bronze Age and the early Iron Age is present throughout the entire plateau.

Слика 23. Положај геофизичких профила и одбрамбеног бедема (a); основа одбрамбеног бедема (b); геофизички профили 1/51 и 1/52 (c)

Figure 23 Position of geophysical profile and defensive rampart (a); plan of defensive trench (b); geophysical profiles 1/51 and 1/52 (c)

Слика 24. Сонда S 44–47, основа куће
Figure 24 Trench S 44–47, plan of dwelling

Одбрамбена архитектура

Монументалном изгледу акропоља доприноси вештачко узвишење које фланкира улаз у градину на југозападном крају платоа (сл. 21), настало насипањем земље добијене копањем одбрамбеног рова. Његова сврха била је одбрана прилаза градини са приступачне, југоисточне стране. Археолошким истраживањем (сонда S 49–51/2002) и геофизичким мерењима (ГФ 1–55, ГФ 2–51) насипа нису констатовани трагови камених и дрвених конструкција, грудобрана или куле, који су вероватно спрани ерозијом.

Одбрамбени ров, који је у југозападном делу широк 20 m, археолошки није истражен, али је испитан методом електричне томографије (сл. 23 а), са два геофизичка профила (ГФ 1/51 и ГФ 2/51) којима је обухваћена целокупна депресија настала његовим укопавањем (сл. 23 с). Због малог дубинског захвата снимања, доња кота рова није констатована, мада се претпоставља да се налазила око 5 m испод површине терена. На југозападном крају рова уочена је вертикално засечена пешчарна стена. Идентична ситуација била је и у подграђу, у блоку Е, где је стена вертикално засечена и искоришћена као зид куће. Геофизичким профилима на осталим странама платоа нису примећени остаци рова. Грађевинским активностима током млађег гвозденог доба вероватно је потпуно негирана старија фортификација.

Defensive Architecture

The artificially elevated mound which flanks the entrance to the hill fort on the southwestern rim of the plateau (Fig. 21), created by dumping of the soil from the excavation of the defensive trench, contributes to the monumental appearance of the acropolis. Its purpose was defence of the access to the hill fort from the accessible south-eastern side. Archaeological excavation (Trench S 49–51/2002) and geophysical profiles (GF 1–55, GF 2–51) of the embankment did not indicate any remains of stone or wooden structures, of a rampart or tower, which had probably been washed away through erosion.

The defensive trench which is 20 m wide in its south-western section has not been excavated, although electrical tomography measurements were taken (Fig. 23 (a)) of two geophysical profiles (GF 1–51 and GF 2–51) that comprise the entire depression created by its excavation (Fig. 23 (c)). Due to the small depth of the measurements, the lowest point of the trench was not observed, although it is reckoned to be around 5 m below the surface. A vertically cut-in sandstone cliff is located at the south-western end of the trench. An identical situation is observed in Block E of the settlement outside the hill fort, where the sandstone cliff has been vertically cut and used as a wall. Geophysical profiles in other parts of the plateau did not indicate any remains of the trench. Subsequent architectural activities during the early Iron Age probably completely destroyed the older fortification.

Стамбена архитектура

Током кампање 2002. године истражена је сонда S 44–47, димензија 8 x 9 m, у подножју узвишења насутог поред улаза на јужном крају платоа (сл. 21). Испод слојева из латенског, хеленистичког и грчког периода уочена је затворена целина тамномрке боје, са гаром и фрагментима керамике из касног бронзаног доба (сл. 24). П. Поповић сматра да је стерилни слој изнад ње настао насипањем земље добијене копањем одбрамбеног рова и формирањем узвишења (Поповић 2005: 28). Основа слоја с краја бронзаног доба била је приближно овална, а залазила је у североисточни и северозападни профил сонде S 44–47. У северном углу сонде слој је био нешто дубљи (Булатовић 2005: 176). То потврђује ситуација констатована у завршној фази истраживања на нивоу здравце на јужној страни сонде, где је у пешчарној подлози констатован укоп дубок око 0,5 m. На његовој ивици налазила се већа количина камења које није било везано блатом.

На пешчарној стени у основи сонде налазило се више трагова укопавања стубова, којих није било у претходним, млађим слојевима (сл. 24). Ред стубова од 1 до 5 чини јужни зид куће. Доња ката њихових укопа варира од 479,60 до 479,82 m надморске висине. Стуб 3 учвршћен је већом количином крупнијег и ситнијег камења, па се може претпоставити да је подупирао слемenu греду кровне конструкције. Стуб 5 вероватно је имао улогу подупирача. Стубови 1 и 5 додатно су учвршћени камењем. Ред стубова од 4 до 6 чинио је конструкцију западног

Residential Architecture

During the archaeological campaign in 2002 trench S 44–47, with dimensions 8 x 9m, was excavated at the foot of the artificially elevated mound in the southern part of the plateau (Fig. 21). Beneath layers dating back to the La Tène and Greek and Hellenic periods, an enclosed whole was observed capped off with dark brown, charred earth, with ceramic fragments from the late Bronze Age (Fig. 24). P. Popović holds that the sterile layer above it was created through dumping of earth from the excavation of the defensive trench and the building of the artificially elevated mound (Popović 2005: 28). The base of the layer from the late Bronze Age was approximately oval in shape and penetrated the north-eastern and north-western profiles of trench S 44–47. In the northern corner of the trench the layer was somewhat deeper (Булатовић 2005: 176). This is confirmed by the situation noted in the final phase of excavation at the level of the virgin soil, in the southern part of the trench, where a post hole was noted in the sandstone base with a depth of around 0.5 m. A large amount of stones that were not held together with mud were observed along its edge.

Numerous traces of postholes were noted in the sandstone at the based of the trench which were not apparent in the more recent layers (Fig. 24). The row of posts from 1 to 5 makes up the southern wall of the dwelling. The lower elevation of their pits varies between 479.60 to 479.82 m above sea level. Post 3 is buttressed by a larger quantity of larger and smaller stones, and it could be supposed that it supported the roof ridge beam of the roof structure. Post 5 probably had the role of a support. Posts 1 and

зида куће, а ката њихових укопа варира од 479,82 до 479,73 m надморске висине. Стубови 8 и 9 можда су били део унутрашњег преградног зида. Стубови од 10 до 16 могу да представљају конструкцију зида који се пружао у правцу северозапад–југоисток и који је додатно подупирао слемenu греду. Источна страна објекта залази у сонде S 43 и 42. Објекат се сигурно не шири даље ка југоистоку јер у ров сонди S 43–44 нису уочени трагови стубова, као ни слој тамномрке или браон земље.

Наведени елементи указују да су се у основи сонде S 44–47 налазили остаци полуукопане куће, од које је истражена површина од приближно 49 m². Оријентисана је у правцу запад–исток и, по свему судећи, имала је више од две просторије. Осим великог броја уситњених фрагмената праисторијске керамике, уочени су тањи слојеви гаражи (Булатовић 2005: 176), али без трагова већег пожара, што наводи на закључак да се кућа током времена разградила, услед чега нису нађени остаци поднице, нити већи комади зидног лепа. Знатна количина камена уз јужну страну објекта наводи на могућност постојања сухозида у основи јужног зида (Видески 2005: сл. 3; Črešnar 2007: fig. 4; Чађеновић 2003). Објекат откривен у сонди 44–47 вероватно припада колибама или чатмарама из касног бронзаног доба.

О стамбеној архитектури из старијег гвозденог доба на локалитету Кале у Кршевици не зна се готово ништа. Претпоставља се да је ров и тада имао одбрамбену улогу. Иако је нађена керамика из овог периода, станишта су потпуно уништена интензив-

5 are additionally buttressed with stones. The row of posts from 4 to 6 comprised the structural part of the western wall, with the elevation of their pits varying from 479.82 to 479.73 m above sea level. Posts 8 and 9 could have been part of an interior dividing wall. Posts 10 to 16 could represent the structure of a wall which extended in the direction northwest-southeast, and that could have additionally supported the roof ridge beam. The eastern side of the dwelling penetrates trenches S 43 and 42. The building certainly did not extend further southeast, as in trench S 43–44 no traces of postholes have been discovered, nor of a layer of dark brown or brown soil.

These elements indicate that a semi dug-in dwelling was located at the base of trench S 44–47, of which an approximate area of 49 m² has been excavated. It faces west-east and, judging by all indications, it had more than two rooms. Beside a large amount of crushed prehistoric ceramic fragments, thinner layers of soot were noted (Булатовић 2005: 176), but without traces of a larger conflagration, pointing to the conclusion that over time the dwelling fell apart, because of which no remains of flooring were discovered, nor of any larger pieces of wall plaster. A larger amount of stone along the southern edge of the dwelling indicates the possibility of a dry stone wall in the foundation of the southern wall (Видески 2005: сл. 3; Črešnar 2007: fig. 4; Чађеновић 2003). The dwelling discovered in trench 44–47 was a hut or *čatmara* specific to the late Bronze Age.

We know virtually nothing about the residential architecture of the early Iron Age at the site Kale in Krševica. It is supposed that the trench at that time also served a defensive pur-

ном грађевинском активношћу током IV и III века п.н.е. Тада је подигнут већи комплекс стамбених објеката у централном делу платоа, чији су темељи направљени од камена у техници сухозида, са блатом као везивом, док је за зидове коришћен ћерпич. У њима су нађена кружна и правоугаона ватришта са орнаментима утиснутим у виду правих линија или кружница (Popović 2005: 148, Fig. 11). Остаци доњег реда камена на северозападној страни акропоља, дугачког 25 m (сл. 23 b) показују да је плато у хеленистичком периоду био осигуран каменим бедемом (Микулчић и Јовановић 1968: 355; Popović 2005: 146, Fig. 4). Бедем је широк око 3 m и спушта се низ северну падину до подножја, што су потврдила и геофизичка снимања. Најзначајнији архитектонски објекат представљају зидови мегалитских размера, подигнути у подграђу уз обалу Кршевичке реке.

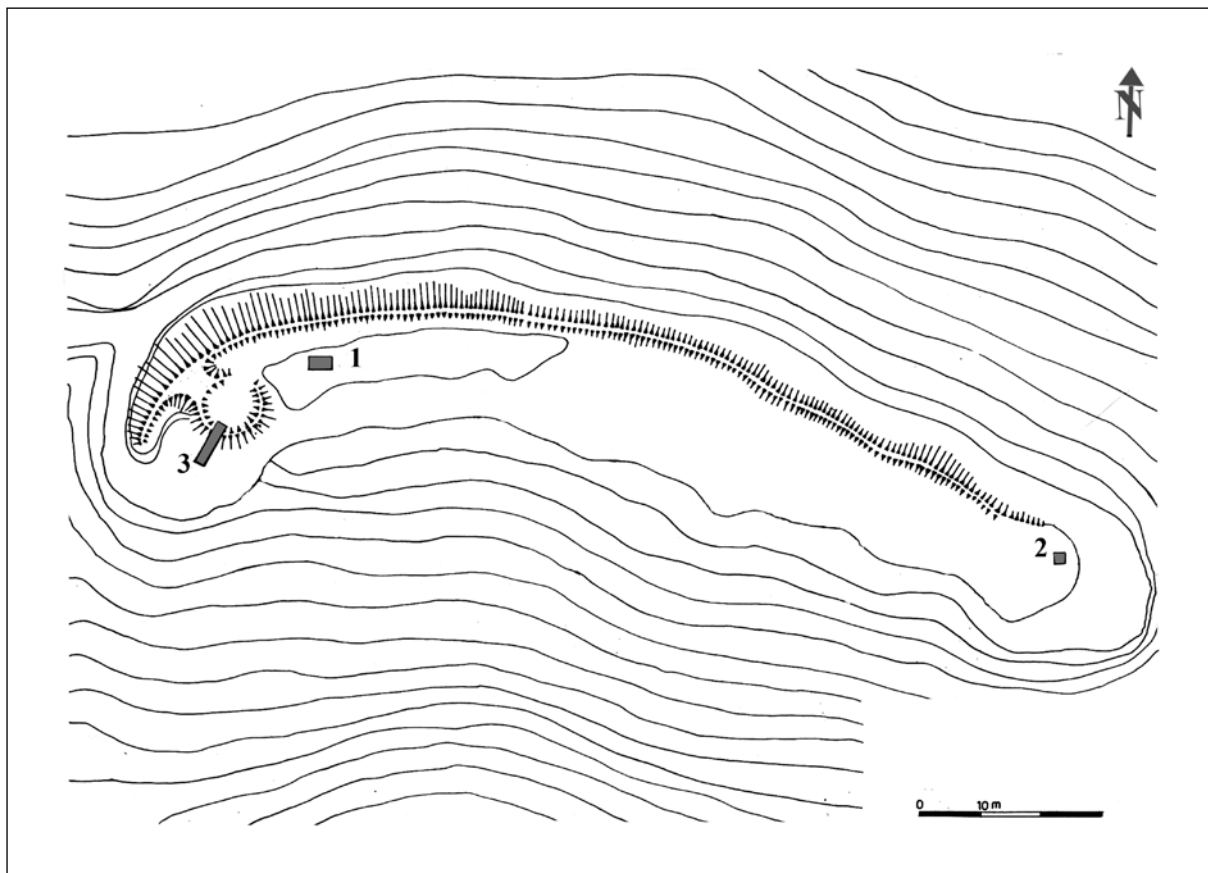
Према начину утврђивања, са вештачким узвишењем код улаза и одбрамбеним ровом у подножју, Кале у Кршевици припада кругу *јужнобалканских утврђења*. Слични су му локалитети Каципуп, Буштрање и Врањски Прибој, као и Пелинце, Калиште у Клељовцима (Георгиевски 1992: Т. III, V) и Градиште у Горном Конару (Георгиев 1990–1991: пл. 3).

Стамбени објекат откривен у сонди 44–47, који припада брњичкој култури, изграђен је на идентичан начин као куће из нивоа 13 и 10 у Кастанасу (Hänsel 1989: Abb. 62, 91, 92), у Вардарском риду (Видески 2005: сл. 3) и Хисару у Лесковцу (Капуран 2009: сл. 11).

Although ceramics from this period were found, dwellings were completely destroyed by intense construction activity in the 4th and 3rd centuries BC. A larger complex of dwellings was built at that time in the central plateau, whose foundations were made in dry stone, held together with mud, while unbaked brick was used for the walls. Inside these dwellings circular and rectangular hearths were discovered with imprinted lines or circles (Popović 2005: 148, Fig. 11). The remains of the lower row of stones on the north-western side of the acropolis, with a length of 25 m (Fig. 23 (b)), indicate that the plateau during the Hellenic period was buttressed with a stone rampart (Микулчић и Јовановић 1968: 355; Popović 2005: 146, Fig. 4). The rampart is around 3 m wide and extends down the northern slope to its foot, as confirmed by geophysical surveys. The most significant architectural structures are the walls with megalithic dimensions, built in the lower settlement, along the banks of the Krševica river.

According to the type of fortification, the artificially elevated mound at the entrance and the defensive trench, Kale at Krševica belongs to the group of *southern Balkan fortifications*. It bears similarities with the sites at Kacipur, Buštranje and Priboj, as well as the sites Pelince and Kalište at Klečovce (Георгиевски 1992: Т. III, V), Gradište in Gorno Konare (Георгиев 1990–1991: пл. 3).

The dwelling in trench 44–47, which belongs to the Brnjica culture, was built using an identical method as for the houses in Kastanas at stratum 13 and 10 (Hänsel 1989: Abb. 62, 91, 92), in Vardarski rid (Видески 2005: сл. 3), as well as Hisar in Leskovac (Капуран 2009: сл. 11).

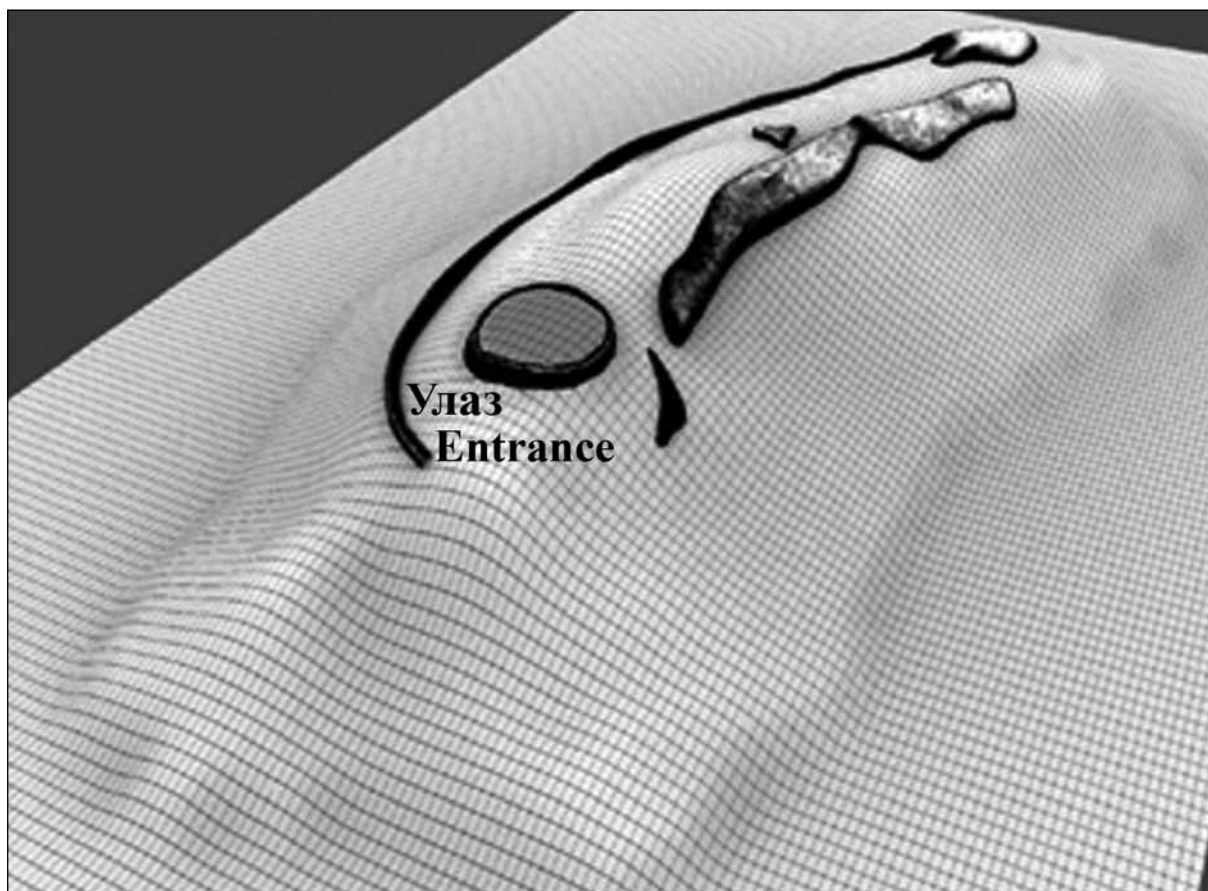
Слика 25. Локалитет Градиште у Врањском Прибоју
Figure 25 Archaeological site Gradište at Vranjski Priboj

ГРАДИШТЕ У ВРАЊСКОМ ПРИБОЈУ

Село Врањски Прибој налази се на десној обали Јужне Мораве, 12 km узводно од Врања, у северном делу Врањске котлине. Западно од села спуштају се стрми обронци планине Кукавице, који са западним обронцима Варденика и Бесне кобиле чине узан кањон Јужне Мораве. Локалитет Градиште смештен је на врху узвишења јужно од села, на 540 m надморске висине, приближно 100 m изнад реке (сл. 25). Регистровао га је м. Јовановић (Јовановић 1965: 218–219), а прва археолошка истраживања, која су 1978. године обавили м. Вукмановић и П. Поповић, дала су податке за његово хронолошко опре-

GRADIŠTE AT VRANJSKI PRIBOJ

The village of Vranjski Priboj is located on the right bank of the Južna Morava, 12 km upstream from Vranje, in the northern area of the Vranje Valley. The slopes of the Kukavica mountain drop steeply to the west of this village, which together with the slopes of Vardenik and Besna kobila constitute the narrow canyon of the Južna Morava. The site of Gradište rests atop the elevation south of the village (540 m above sea level), at around 100m above the river (Fig. 25). The archaeological site was first recorded by M. Jovanović (Jovanović 1965: 218–219), with the first archaeological excavations having been carried out in 1978 by M.

Слика 26. Идеална реконструкција утврђења Градиште у Врањском Прибоју
Figure 26 Ideal reconstruction of Gradište fortification at Vranjski Priboj

дељење (Vukmanović и Popović 1982: 190–192).

Градину чини издужени плато дугачак 130 m и широк 20 m, оријентисан у правцу исток–запад, који је са три стране природно заштићен стрмим литицама (сл. 25 и 26). Археолошки налази указују на праисторијско насеље које потиче из периода Br D – Ha A (Bulatović 2005: 61; Булатовић 1999–2000: 38).

Одбрамбена архитектура

Једини приступ градини могућ је са северозападне стране, где се вероватно на-

Vukmanović and P. Popović, which provided information for dating this site (Vukmanović и Popović 1982: 190–192).

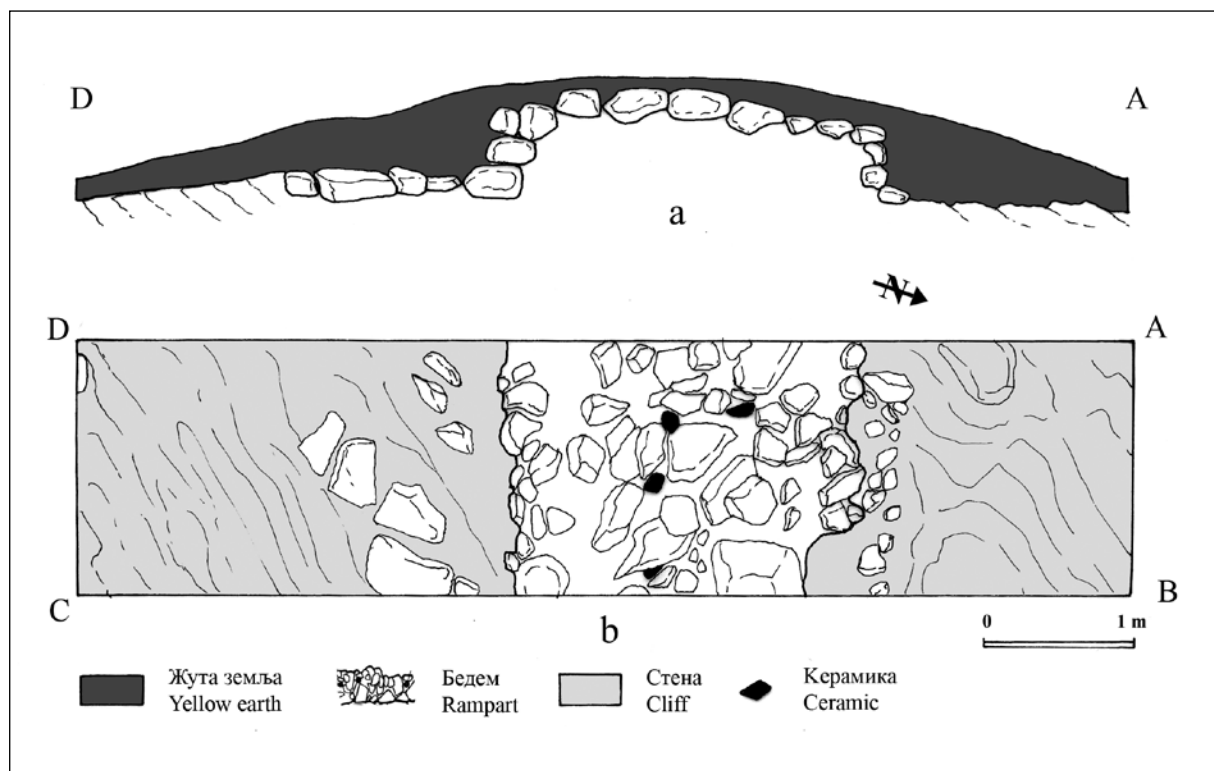
The hill fort consists of an extended plateau that is 130 m long and 20 m wide, facing east-west, and is naturally protected by steep slopes on three sides (Fig. 25 and 26). Archaeological finds indicate that this is a prehistoric settlement from the period of Br D – Ha A (Bulatović 2005: 61; Булатовић 1999–2000: 38).

Defensive Architecture

The only approach to the hill fort is from the north-western side, where the gate probably

лазила капија. Бедем је изграђен у техници сухозида, од ломљеног камена различитих димензија. Код улаза у утврђење сачуван је до висине од 1,7 m, а био је широк 3–4 m. Висина бедема ка истоку опада до 0,5–0,8 m, али не због његовог осипања, већ зато што је терен на тој страни све стрмији и неприступачнији, па већа фортификација није била потребна (Vukmanović i Popović 1982). Исто је и на јужној страни, где само већа количина расутог камења помешаног са фрагментима керамике указује на неку врсту подзида. Непосредно иза улаза налазила се кружна „кула”, пречника око 10 m, повезана са бедемом. Сондажним ископавањем констатовано је да њену основу чини сухозид висок 1,7 m и широк 2,4 m, изграђен од камења различитих димензија, које је положено на стену (сл. 27). Сухозид је био у виду прстена и можда

stood. The rampart is made of dry stone, using chipped stones of various size. At the entrance to the fortification, the rampart is intact to a height of 1.7 m and was 3–4 m wide. The height of the rampart drops off to 0.5–0.8 m, but not because of erosion, but because the terrain on that side becomes steeper and less accessible, with no need for stronger fortification (Vukmanović and Popović 1982). The same is the case on the southern side, where a larger quantity of scattered stone mixed in with ceramic fragments points to the existence of a retaining wall. Immediately behind the entrance stands a circular “tower”, with a diameter of around 10 m, which was connected to the rampart. Trial excavations led to the observation that at its foundation it is made of dry stone up to a height of 1.7 m and a width of 2.4 m, built from stones of different dimensions, resting on bedrock (Fig. 27). The

Слика 27. Сонда III, профил D–A (a); основа (b)
Figure 27 Trench III, profile D–A (a); plan of trench (b)

је на врху био насут земљом. „Кулом” је су-
жен улаз на плато између јужне стрмине и
западног дела бедема, и то на само неколико
метара.

Стамбена архитектура

На локалитету Градиште ерозијом је
временом спран културни слој са стенови-
те површине и донекле је очуван једино на
простору поред северног бедема. Архео-
лошким ископавањима потврђено је да је
његова дебљина износила од 0,2 до 0,45 m.
Осим фрагмената керамике, садржао је и
доста уситњеног лепа са отисцима пружа,
што указује на могућност постојања стамбе-
них објеката. Судаћи по боји лепа, страдали
су у пожару. Нажалост, нису установљени
остаци архитектуре, односно трагови уко-
павања стубова, подница, пећи и сл., који би
омогућили реконструкцију објеката. Велики
број ткачких тегова из сонде 1 сведочи да
се овде, упркос скученом простору, одвијао
уобичајен седелачки живот и да су обављане
разне привредне активности. Положај гради-
не омогућавао је контролу уског кањона Јуж-
не Мораве у њеном подножју и обезбеђивао
јој је велики стратешки значај на овој важној
комуникацији током касног бронзаног и ра-
ног гвозденог доба.

Према архитектонским и топографским
карактеристикама, Градиште у Врањском
Прибоју сврстава се у утврђења *јужнобал-
канског круга*. Осим у Врањско-бујановачкој
и Прешевској котлини, слична архитектура
позната је са локалитета Главучица у Липко-
ву (Георгиевски 1992: Т. IV).

dry stone formed a ring shape which was prob-
ably covered with earth at its top. The “tower”
narrows the entrance area to the plateau between
the southern precipice and the western part of the
rampart to only several meters.

Residential Architecture

Considerable erosion over time washed
away the cultural layer at Gradište from the steep
surface, where it has only been preserved to a
certain extent in the area along the northern ram-
part. Archaeological excavations confirmed that
its width was from 0.2 to 0.45 m. Besides ce-
ramic fragments this layer contained numerous
fragments of crushed plaster with brushwood
impressions, indicating the possible existence of
dwellings. Judging by the colour of the plaster,
they must have been destroyed in a fire. Unfortu-
nately, no architectural remains were found such
as postholes, flooring, ovens, etc. that would
enable the reconstruction of the dwellings. The
large number of spinning weights discovered in
trench 1 indicate that in spite of cramped space
normal settlement life unfolded at this site with
diverse economic activities. The position of the
hill fort provided control of the narrow canyon
of the Južna Morava at its foot and gave it great
strategic significance on this important thorough-
fare during the late Bronze and early Iron Age.

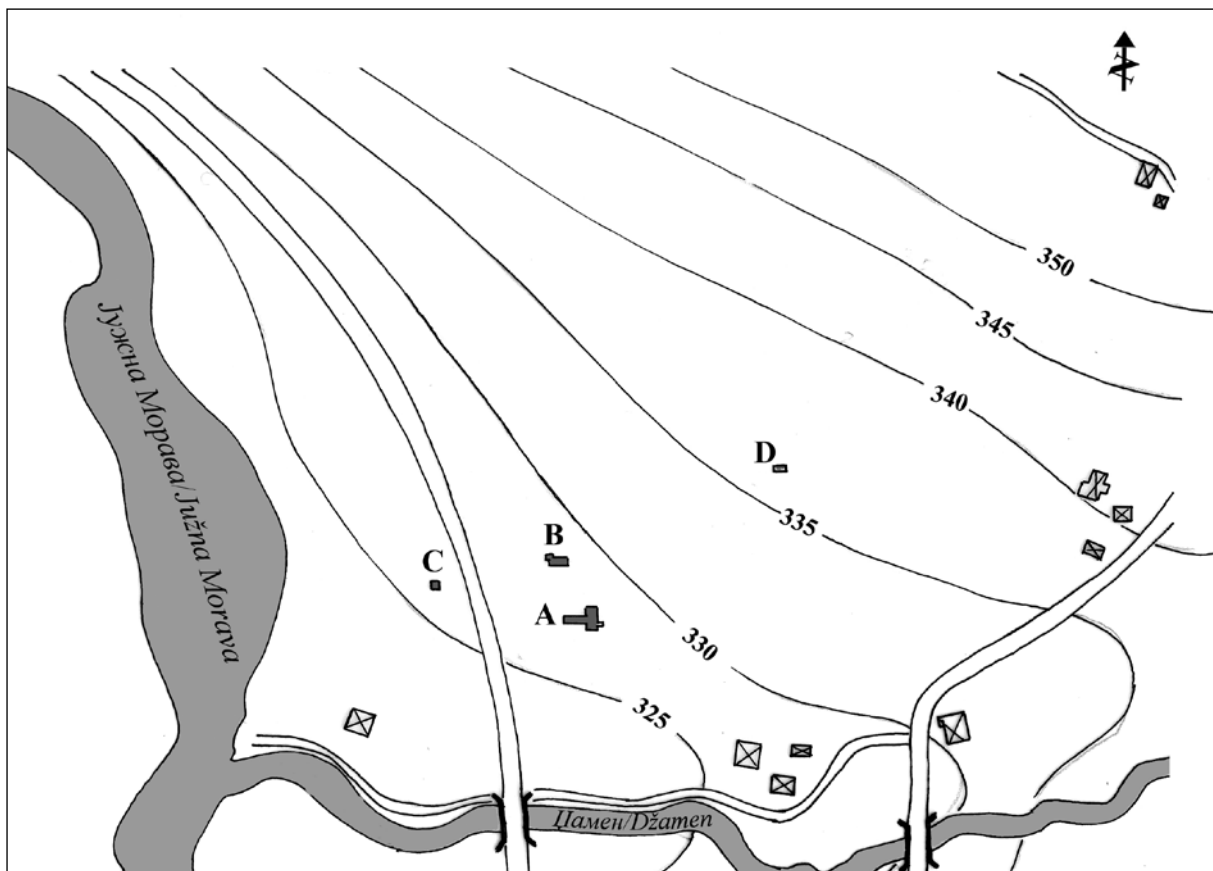
In terms of its topography and architec-
tural characteristics, Gradište at Vranjski Pri-
boj belongs to fortifications of *the southern
Balkan group*. Besides the sites in the Vranje-
Bujanovac-Preševo valley, similar architecture
has been discovered at the site Glavučica in Lip-
kovo (Георгиевски 1992: Т. IV).

ПИЉАКОВАЦ У КРЖИНЦУ

Ово равничарско насеље смештено је на десној обали Јужне Мораве, на улазу у Грделичку клисуру, на 340 m надморске висине. Први га је евидентирао М. Јовановић (Јовановић 1968: 505), на југозападној периферији села Кржинце. Преко локалитета пролази траса аутопута и дели га на два дела, мањи са леве и већи са десне стране пута. Ово праисторијско насеље има изузетно повољан положај јер се пружа дуж благе косине уз саму обалу Јужне Мораве (сл. 28). На траси аутопута Е 75 заштитна сондажна истраживања су 2003. године спровели стручњаци Археолошке збирке Филозоф-

PIŁJAKOVAC AT KRŽINCE

This lowland settlement is located on the right bank of the Južna Morava, at the entrance to the Grdelica gorge (340 m above sea level). It was first recorded by M. Jovanović (Jovanović 1968: 505) on the south-western outskirts of the village of Kržince. A highway passes through the archaeological site, dividing it in two, its smaller part on the left and the larger part on the right side of the highway. This prehistoric site has an exceptionally favourable location, as it rests on the gentle slope along the banks of the Južna Morava (Fig. 28). Protective excavations were carried out along highway E 75 in 2003 by experts from the Center for Archaeological Re-

Слика 28. Локалитет Пиљаковац у Кржинцу
Figure 28 Archaeological site Piljakovac at Kržince

ског факултета у Београду и Народног музеја у Врању (Лазих 2005). Констатована су четири праисторијска хоризонта, од којих I припада енеолиту, II и III брњичкој култури, а IV почетку развијеног гвозденог доба (*ibid.*).

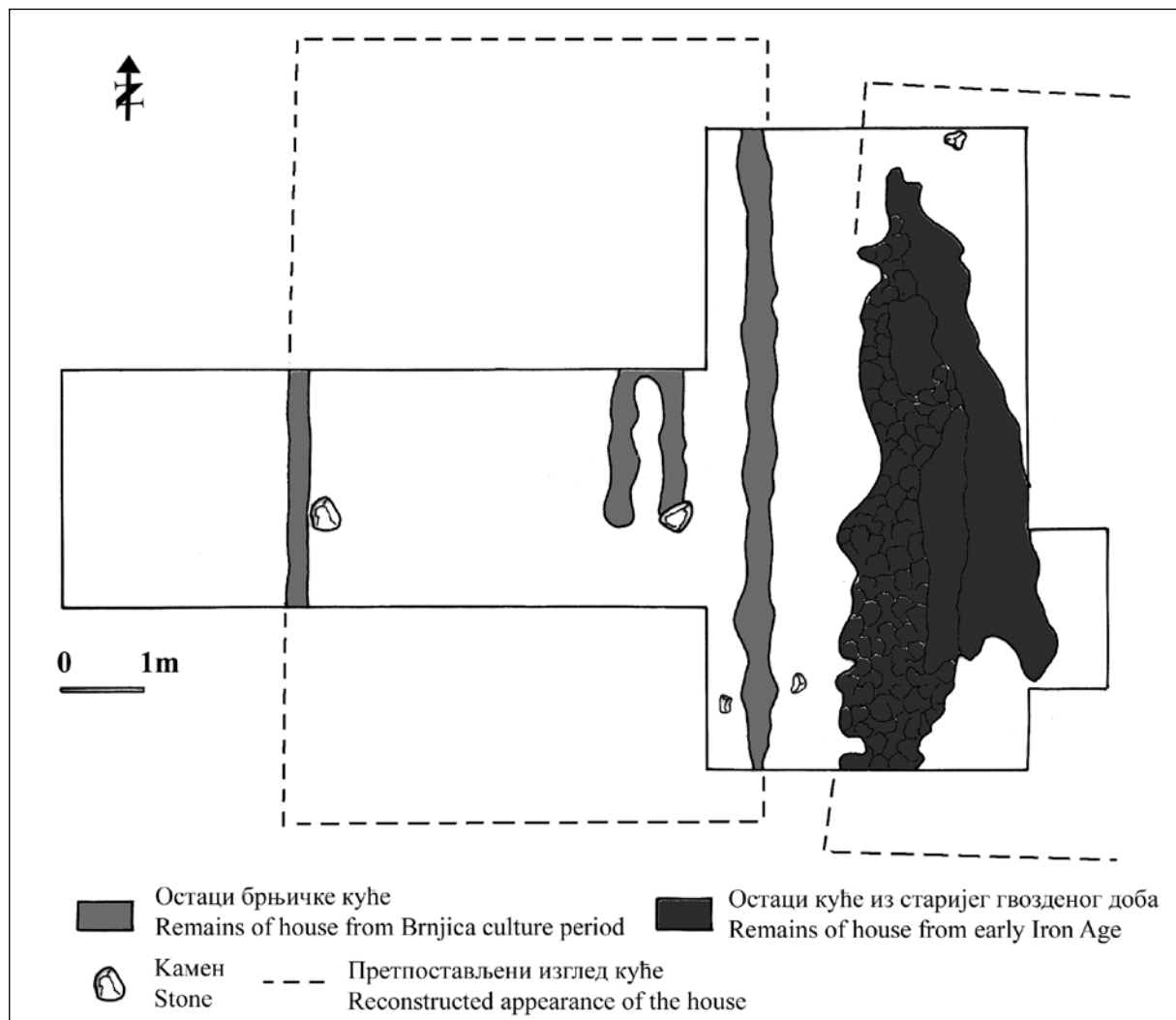
search of the Faculty of Philosophy in Belgrade and the National Museum of Vranje (Лазих 2005). Four prehistoric strata were observed, of which I dates to the Aeneolithic period, II and III date to the Brnjica cultural stratum, and IV dates to the start of the developed Iron Age (*ibid.*).

Стамбена архитектура

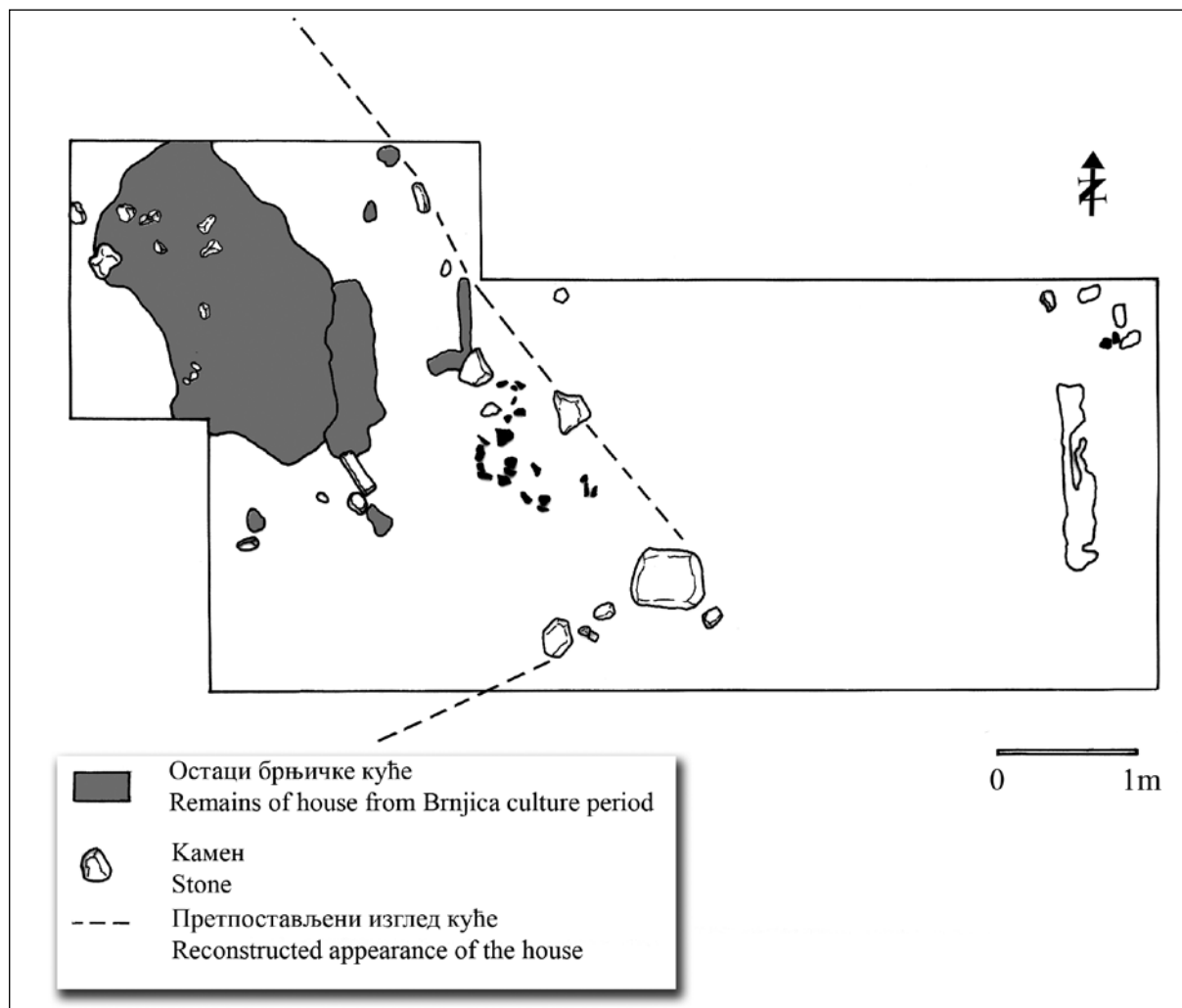
У сондама А и В нађени су остаци праисторијских кућа. Рушевински слој у сонди А налази се на котама између 333,86 и 332,39

Residential Architecture

The remains of prehistoric houses were discovered in trenches A and B. The layer of destruction in trench A is located at elevations

Слика 29. Сонда А
Figure 29 Trench A

Слика 30. Сонда В
Figure 30 Trench B

т, око 0,50 m испод површине тла. Локалитет је девастиран дубоким орањем, тако да су констатовани само остаци објекта у виду три издужене гомиле које се пружају у правцу север–југ, а састоје се од уситњених фрагмената изгорелог зидног лепа, подног набоја светлоцрвене боје и камења различите величине. Објекат није потпуно истражен јер залази у северни и јужни профил сонде (сл. 29), па његов облик и оријентација не могу прецизније да се реконструишу, мада се ипак претпоставља да је био правоугаоне основе, у правцу север–југ. Фрагменти

of 333.86 to 332.39 m above sea level and at a depth of around 0.50 m beneath the ground surface. The site was devastated through deep ploughing, so that only the remains of one dwelling were recorded in the form of three elongated heaps that extend in the north-south direction, comprising fragments of cut up, burnt wall plaster, floor cover with a bright red colour and stones of various size. This dwelling has not been fully excavated as it extends into the northern and southern profiles of the trench (Fig. 29), so that its shape and orientation cannot be precisely reconstructed, although it is still sup-

лепа указују да је у питању веома пространа кућа, приближних димензија 8 x 6 m. Можда се ради о надземном објекту са зидовима од лаке дрвене конструкције постављене хоризонтално на здравицу и премазане блатом. Већим камењем вероватно су били учвршћени потпорни стубови. Према налазима керамике, објекат припада прелазу из бронзаног у гвоздено доба или у На А2 (XI век п.н.е.).

У слоју IIb у сонди В, на дубинама од 333,06 до 333,21 m (сл. 30), налазили су се остаци обршене куће. Грумење изгорелог зидног лепа оријентисано је приближно у правцу север–југ. На источној страни сонде нађена је површина светлосиве глине, а око остатака архитектуре већа концентрација камења различите величине, гаражи и пепела. На основу ове агломерације камена може се претпоставити да је објекат имао правоугаону основу и да је био оријентисан у правцу северозапад–југоисток. То би значило да се у сонди В налазио његов источни део, димензија 2 x 4 m. Током даљих истраживања нису нађени трагови укопавања стубова или коља, па се и у овом случају вероватно ради о колиби од хоризонтално постављених греда. Њени зидови били су премазани блатом, што показују поједини комади лепа са траговима пружа на полеђини.³ Темелјни ослонац на углу објекта можда је чинио већи камен нађен у средишњем делу сонде, на незнатно вишој коти од површине са лепом. Међу остацима лепа преовлађују фрагменти из зидне масе. Овај објекат је налазима керамике опредељен у брњичку културу, тј. у периоду Вг D (Лазих 2005: 143).

³ Податак добијен од М. Пековића, учесника ових истраживања.

posed that it had a rectangular shape and faced north-south. Plaster fragments indicate that this was a very spacious house, with approximate dimensions of 8 x 6 m. This could have been an above-ground dwelling whose walls had a light wood structure, horizontally placed on virgin soil and painted with mud. Large stones probably buttressed the supporting posts. Based on ceramic finds, this dwelling belongs to the transitional period from the Bronze to the Iron Age На А2 (11th century BC).

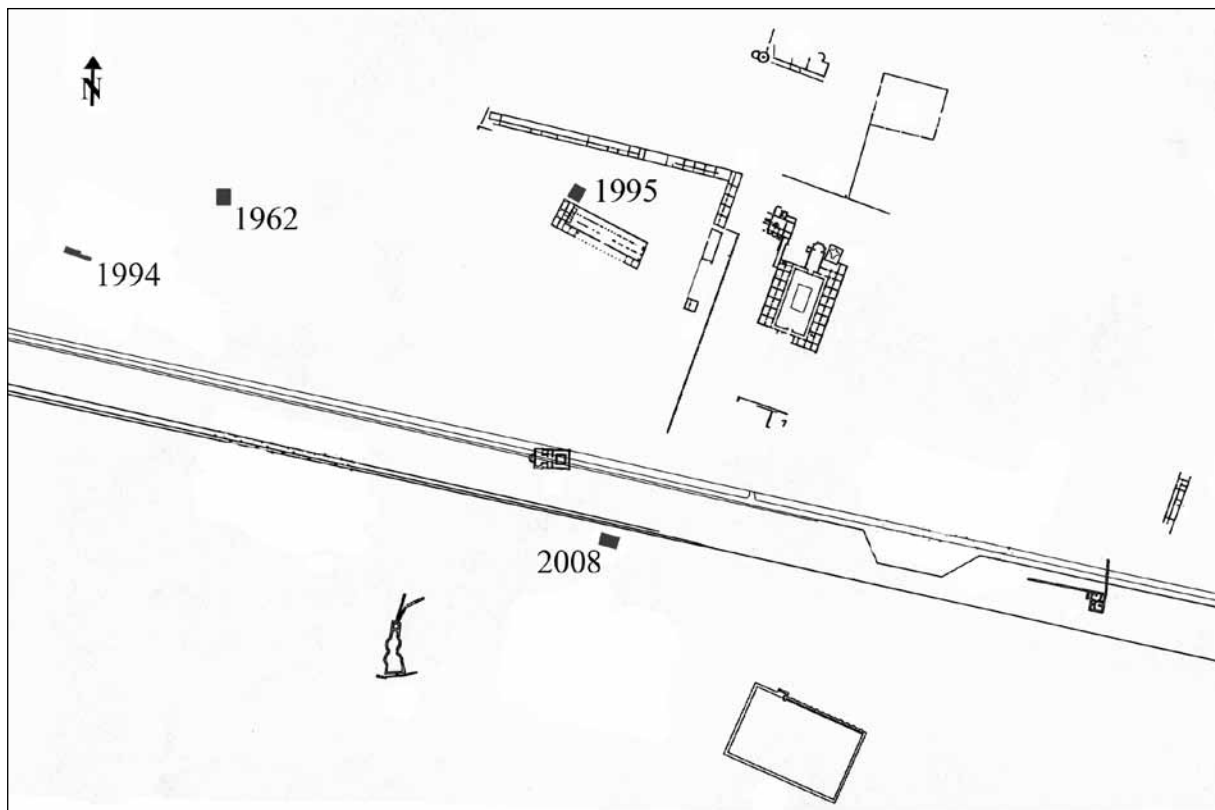
The remains of a ruined house were discovered in layer IIb of trench B, at an elevation of 333.06 to 333.21 m above sea level (Fig. 30). Lumps of burnt wall plaster extended in the north-south direction. On the eastern side of the trench a bright grey clay surface was discovered, and around the rest of the architecture, a larger concentration of stones of different size, with soot and ash. Based on the discovered agglomerations of stone it can be supposed that the dwelling had a rectangular base and a north-west-southeast orientation. This would mean that its eastern section was located in trench B, with dimensions 2 x 4 m. During subsequent excavation no traces were discovered of post-holes or stakes, so that this was probably also an instance of a hut that was built with horizontally stacked beams. Its walls were covered with mud, as indicated by individual pieces of plaster with brushwood imprints on the back side.³ The foundation support in the corner of the dwelling could have been the larger stone found in the middle of the trench, at an insignificantly higher elevation than the surface containing the plaster. Fragments of wall plaster predominate in the plaster remains. According to the ceramic finds

³ Information received from M. Peković, participant in this excavation.

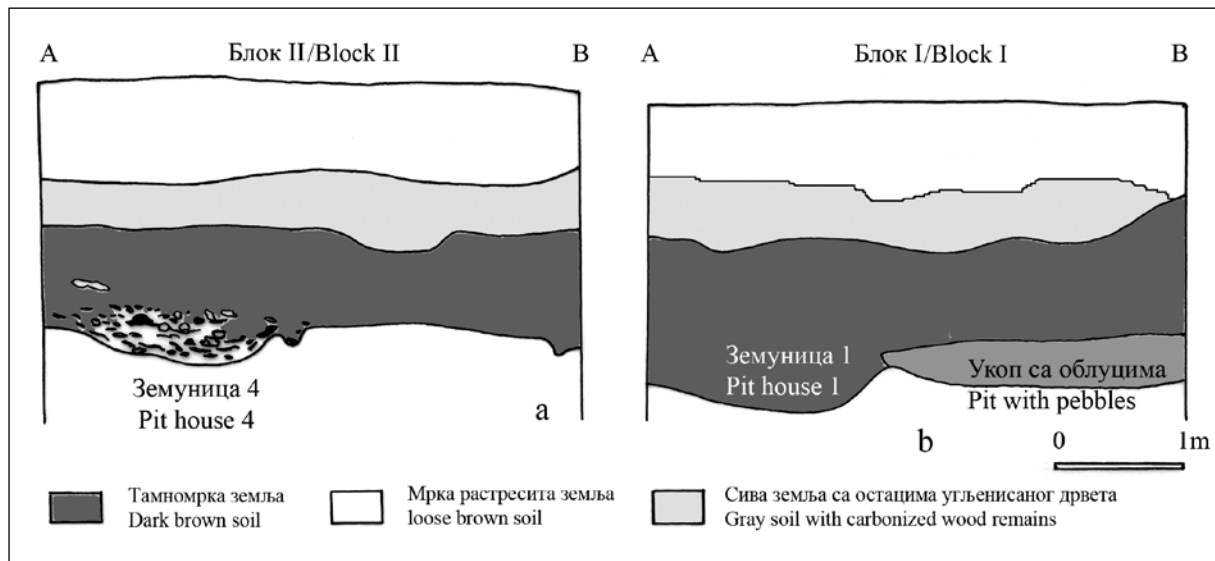
У најмлађем, IV слоју, у сонди А, на релативној дубини од 0,40 до 0,30 m констатована је агломерација лепа приближне површине од 11 m² (сл. 29). Њен западни део састојао се од крупнијих комада изгорелог кућног лепа, вероватно од обрушеног зида, док је у источном делу преовлађивало ситно грумење црвено запечене земље. Ова издужена формација лепа била је оријентисана у правцу север–југ и пратила је благи пад терена. Иако нису нађени трагови конструктивних елемената, највероватније се ради о надземној колиби подигнутој од хоризонтално наслаганих греда. Према налазима керамике објекат припада старијем гвозденом добу (Ha B), тј. периоду од X до VIII века п.н.е. (*Ibid.*: 153).

this dwelling belongs to the Brnjica cultural group from the Br D period (Јазић 2005: 143).

In the most recent layer IV in trench A, at the relative depth of 0.40 do 0.30 m, agglomeration of plaster was observed with an approximate area of 11 m² (Fig. 29). Its western side contained large pieces of burnt house plaster, probably from a toppled wall, while in its eastern side smaller lumps of red burnt earth predominated. This elongated plaster formation had a north-south orientation and extended along the gentle slope of the terrain. Although no traces of structural elements were discovered, it is most likely that this was an above-ground hut built from horizontally stacked beams. Based on ceramic finds the dwelling belongs to the late Iron Age from the 10th to the 8th centuries BC (Ha B) (*Ibid.*: 153).

Слика 31. Локалитет Медијана у Брзом Броду, сонде са остацима праисторијских кућа
Figure 31 Archaeological site Medijana at Brzi Brod, trench with remains of prehistoric dwellings

Слика 32. Блок II/1962, профил А–В (а); блок I/1962, профил А–В (b)
 Figure 32 Block II/1962, profile A–B (a); block I/1962, profile A–B (b)

Остаци архитектуре из Пиљаковца не пружају прецизније податке о изгледу стамбених објеката. Једино положај на речној тераси, као и поднице без трагова укопавања стубова за зидне конструкције омогућавају претпоставку о сличности са објектима на локалитетима Позлатска река (Палавестра и Bankoff 1985: sl. 2) и Хисар у Лесковцу (Капуран 2009: пл. 15).

The architectural remains in Piljakovac do not provide more precise information on the detailed appearance of dwellings. Only the position on a river terrace and flooring without any traces of postholes for wall structures allow for the assumption on similarity with dwellings discovered at Pozlatska reka (Палавестра и Bankoff 1985: sl. 2) and at Hisar in Leskovac (Капуран 2009: пл. 15).

МЕДИЈАНА У БРЗОМ БРОДУ

Праисторијско насеље Медијана смештено је на лесној тераси поред леве обале Нишаве, око 300 m западно од римске виле у Брзом Броду, источном предграђу Ниша (сл. 31). Локалитет је познат по античкој Медијани, чије је истраживање започето у XIX веку. Године 1961. ископавања је предузео М. Грбић, који је констатовао праисторијски слој, а од 1962. године систематска истраживања праисторијских хоризоната спроводио је М. Гарашанин (Garašani

MEDIJANA AT BRZI BROD

The Medijana prehistoric settlement is located on a stepped terrace on the banks of the Nišava, at around 300 m west of a Roman villa in Brzi Brod, an eastern suburb of Niš (Fig. 31). The site is known after the Late Roman Medijana, whose excavation started in the 19th century. In 1961 M. Grbić assumed control of the excavations, having noted the presence of the prehistoric layer, and in 1962 M. Garašani

1962; *idem* 1969; *idem* 1983). Тада су добијени први подаци о стратиграфији и културној припадности праисторијских слојева, као и о неколико стамбених објеката земуничког типа (сл. 32 и 33). М. Гарашанин је дефинисао два културна слоја: старији, који припада „слатинској култури”, и млађи, из периода културе поља са урнама (Garašanin 1983). Наставак истраживања уследио је 1972. године, али нису нађена праисторијска станишта (Garašanin 1972: 36–38). Приликом заштитних ископавања 1994. и 1995. године (сл. 34), на јужној периферији очуваног дела налазишта и уз северни зид *horreum*-а откривено је неколико праисторијских земуница (Перић 1996: 292–295).⁴ М. Гарашанин је Медијана културу поделио на три периода (I, II и III) и оквирно је хронолошки определио у период од 1300. до 1000. године п.н.е (Garašanin 1983: 765; *idem* 1996).

Стамбена архитектура

Остаци објеката коришћених за становање нађени су током кампање 1962. године и припадају земуницама, мада је М. Гарашанин за њих користио назив золници. Овај термин означава мања узвишења која се састоје од земље, лепа, гаражи, пепела и предмета материјалне културе (керамика, камене и коштане алатке) (Гарашанин 1973: 307).

Године 1962. истражени су следећи објекти:

- земуница 1 у блоковима I и II, оријентисана у правцу север–југ. Неправилне је основе, укопана у здравицу око 0,45 m, а истражена

1983). This excavation yielded information on stratigraphy and cultural assignment of the prehistoric layers, as well as on several hut dwellings (Fig. 32 and 33). M. Garašanin defined two cultural layers: an older one which belongs to the “slatina culture” and the younger one which belongs to the period of the *Urnenfelder* culture (Garašanin 1983). Excavations were continued in 1972, but prehistoric dwellings were not observed (Garašanin 1972: 36–38). During protective excavations in 1994 and 1995 (Fig. 37), on the southern periphery of the protected area of the archaeological site and along the northern wall of the *horreum*, several prehistoric pit houses were discovered (Перић 1996: 292–295).⁴ M. Garašanin divided the Medijana culture into three periods (I, II and III) and assigned it chronologically to the period from 1300 to 1000 BC (Garašanin 1983: 765; *idem* 1996).

Residential Architecture

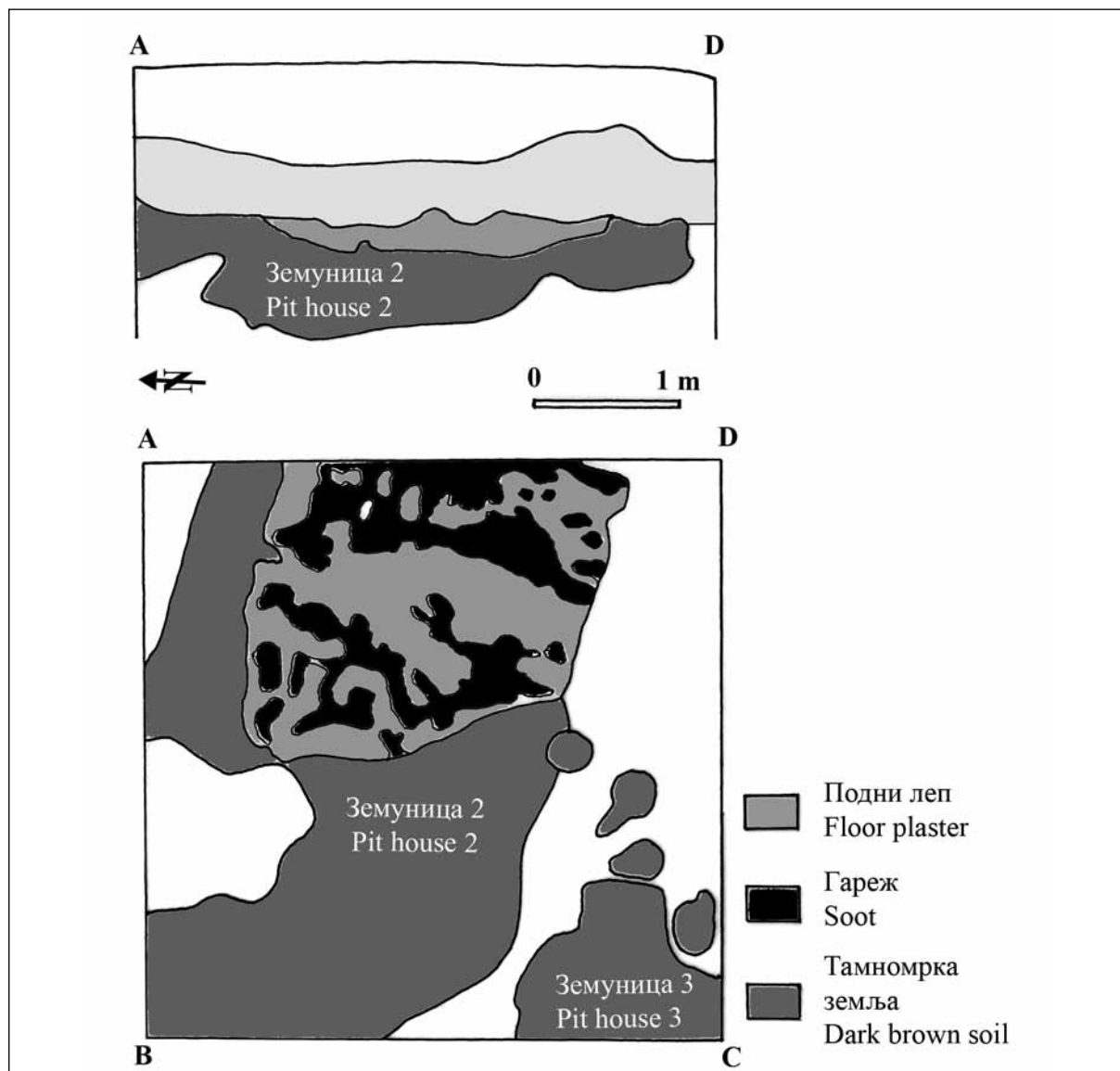
Remains of dwellings used for living were discovered in the excavation campaign in 1962 and were pit houses, although M. Garašanin used the Bulgarian name *zolniki*. This term signifies smaller elevations consisting of earth, plaster, soot and ashes, with remains of material culture (ceramics, stone and bone tools). (Гарашанин 1973: 307).

In 1962 the following dwellings were excavated:

- pit house 1 in blocks I and II, oriented in the north-south direction. It is of irregular outline, dug in around 0.45 m into the virgin soil, with dimensions 5.8 x 2.8 m of the excavated area.

⁴ Захваљујем се С. Перићу на уступљеној документацији.

⁴ I wish to thank S. Perić for the provided documentation.

Слика 33. Блок III/1962: профил А–D (а); основа са земуницом 2 (b)
 Figure 33 Block III/1962, profile A–D (a); plan with pit house 2 (b)

је површина од 5,8 x 2,8 m. У њој је констатована тамна земља са остацима угљенисаног дрвета (сл. 32). Горња страна објекта покривена је облацима (Garašanin 1969: 86);

- земуница 2 у блоку III пружа се дуж северног и већег дела источног профила. Истражени део има правоугаону основу, димензија 3,5 x 2,5 m (неоткривени делови залазе у источни профил), односно површину од 8,75

Dark soil was observed in it with remains of charred wood (Fig. 32). The upper side of the dwelling is covered with pebbles (Garašanin 1969: 86).

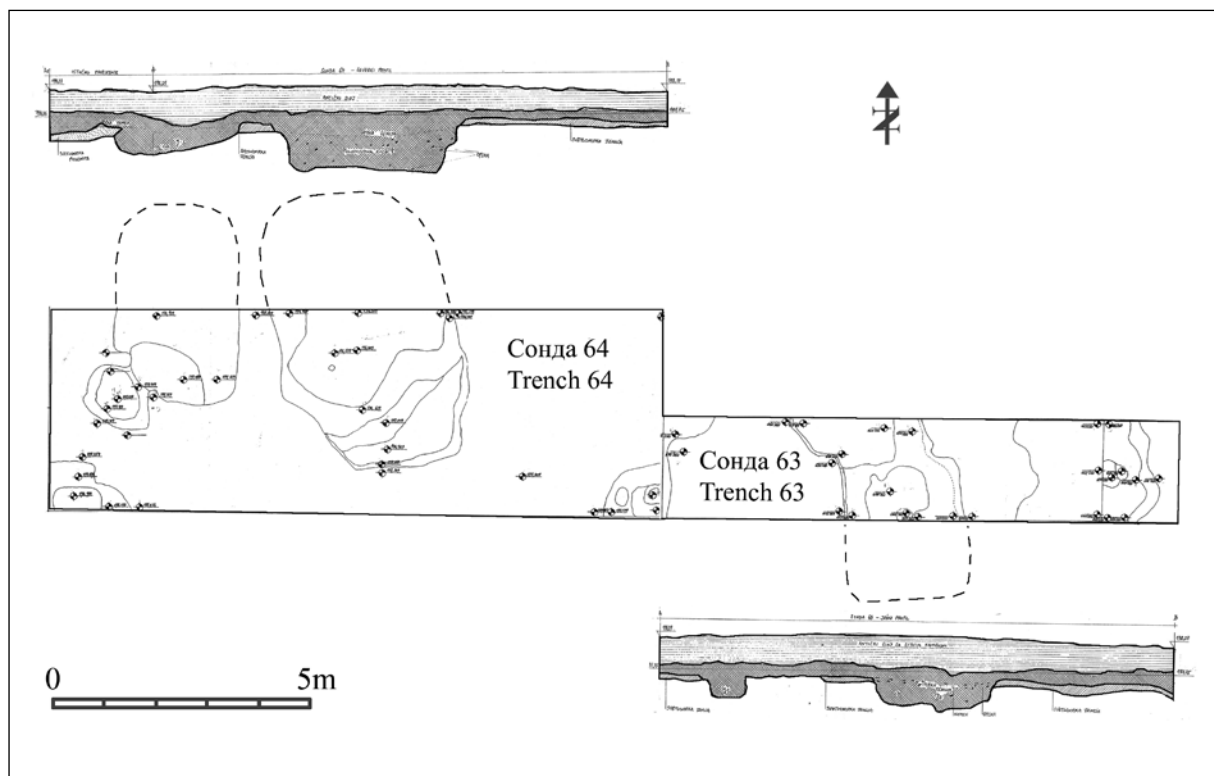
- pit house 2 in Block III extends along the northern profile and the larger portion of the eastern profile. The excavated area has a rectangular shape, with dimensions 3.5 x 2.5 m (unexcavated parts extend into the eastern profile) or a surface of 8.75 m² and is oriented approxi-

m², и оријентисан је приближно у правцу североисток–југозапад (сл. 33). Укопан је у здравицу око 0,6 m, и то у слоју са већом количином кућног лепа и гаражи (*ibid.*). М. Гарашанин је земуницу определио у млађи хоризонт становања (*ibid.*), у коме је затечена депресија можда искоришћена за њену градњу. Поред јужне стране објекта констатован је траг укопавања стуба пречника 0,3 m. Занимљив је низ стубова у чијим је укупима била земља исте боје као у земуници, који се пружа у правцу североисток–југозапад (сл. 33);

- земуница 3 у југозападном делу блока III истражена је само делимично (сл. 33);
- земуница 4 у северном делу блока II дугачка је 1,58 m и укопана је око 0,35 m (сл. 32). У њој је нађена велика количина угљенисаног дрвета и кућног лепа. Овај објекат

материјално је оријентисан у правцу североисток–југозапад (сл. 33). Оно је ископано у здравицу око 0,6 m, у слоју са већом количином кућног лепа и гаражи (*ibid.*). М. Гарашанин је земуницу определио у млађи хоризонт становања (*ibid.*), у коме је затечена депресија можда искоришћена за њену градњу. Поред јужне стране објекта констатован је траг укопавања стуба пречника 0,3 m. Занимљив је низ стубова у чијим је укупима била земља исте боје као у земуници, који се пружа у правцу североисток–југозапад (сл. 33);

- pit house 3 in the south-western part of block III has been excavated only partially (Fig. 33).
- pit house 4 in the northern part of block II is 1.58 m long and dug in around 0.35 m (Fig.

Слика 34. Сонде 64/1994 и 63/1994
Figure 34 Trenches 64/1994 and 63/1994

више подсећа на јаму него на земуницу, а и поједини фрагменти посуда из горњих и доњих слојева се спајају. На врху рушевине овог објекта налазиле су се лобање животиња, као и мања конструкција од лепа, па се може претпоставити да је јама секундарно формирана на месту земунице имала културну намену (Garašanin 1983: 766).

М. Гарашанин је сматрао да керамика из земунице 4 припада хоризонту Медијана I или „слатинској групи”, док је керамику из земуница 2 и 1 везао за Медијана II или млађу фазу параћинске културе (*ibid.*: 766).

Током 1994. године изведена су заштитна систематска ископавања на јужној периферији очуваног дела Медијане, у дужини од 1,5 km, и то са 119 сонди димензија 10 x 2 m (сл. 31). У сонди 64 истражена је јужна половина полуукопаног стамбеног објекта, приближно правоугаоне основе, димензија 3,6 x 3,10 m, укопаног око 0,9 m у здравицу (сл. 34). Док се источна и западна страна спуштају готово окомито, са јужне стране објекта начињено је шест „степеника”. Дно је нивелисано слојем иловаче. У објекту нису констатовани трагови стубова, али је откривена већа количина лепа која указује на постојање лаке конструкције од плетера. На западној страни објекта налазила се двојна јама са равним дном и приближно правоугаоном основом, која залази у профил.

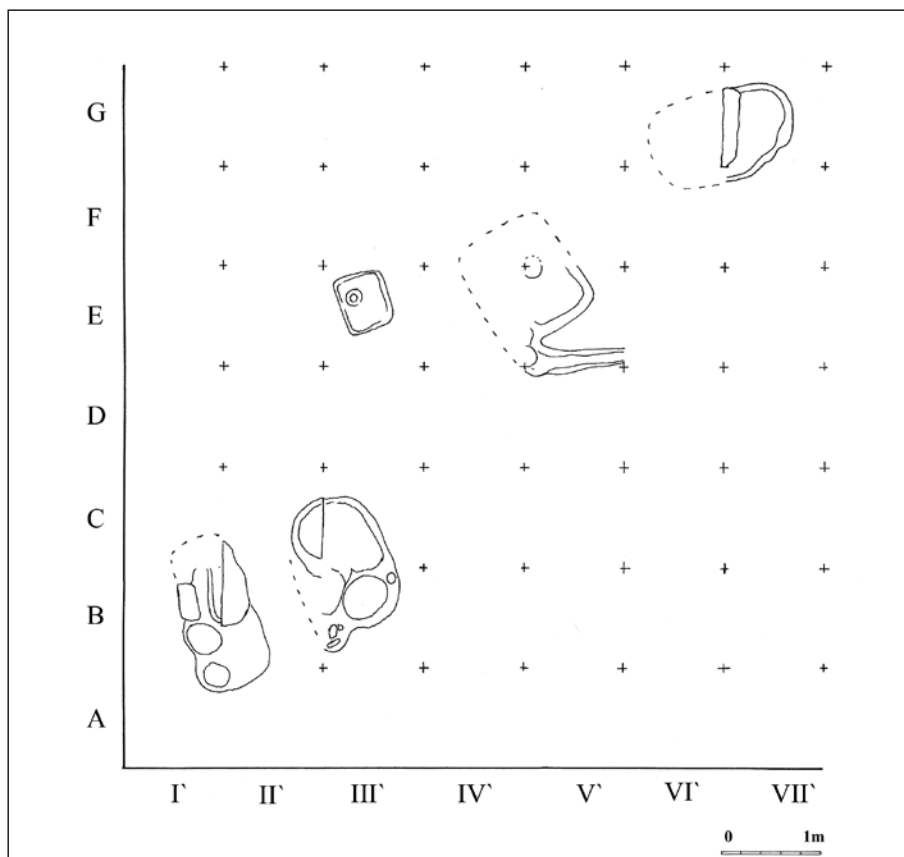
Други стамбени објекат констатован је у централном делу сонде 63 (сл. 34). И овде је реч о објекту укопаном у здравицу, испуњеном мрком земљом са великом количином фрагментованог лепа и угљенисаних остатака органског порекла. Истражен је само делимично јер залази у северни профил

32). A large quantity of charred wood and house plaster was discovered in it. This dwelling looks more like a pit than a pit house, where individual fragments of vessels from the upper and lower parts of the pit are connected. The ruins at the top of this dwelling contained animal skulls, including a smaller plaster structure, so that it can be supposed that a subsequently created pit at the location of the pit house served a cult purpose (Garašanin 1983: 766).

M. Garašanin held that ceramics from pit house 4 belong to the stratum Mediana I or the “slatina group”, while ceramics in pit houses 2 and 1 belong to Mediana II or the more recent phase of the Paraćin culture (*ibid.*: 766).

In 1994 systematic protective excavations were carried out on the southern periphery of the preserved part of Medijana, along a length of 1.5 km in 119 trenches with dimensions 10 x 2 m (Fig. 31). In trench 64 the southern part of a semi-dug-in residential dwelling was excavated, with approximately rectangular foundations and dimensions of 3.6 x 3.10 m, dug in around 0.9 m into the virgin soil (Fig. 34). While the eastern and western sides descend almost rapidly, the southern side of the pit house contains six “steps”. The bottom is levelled off with a layer of clay. No traces of postholes were observed in the dwelling, although a larger quantity of plaster was discovered indicating the existence of a light wattle structure. A double pit was located on the western side of the dwelling with a flat bottom and approximately rectangular shape that penetrate the profile.

Another residential dwelling was observed in the central part of trench 63 (Fig.

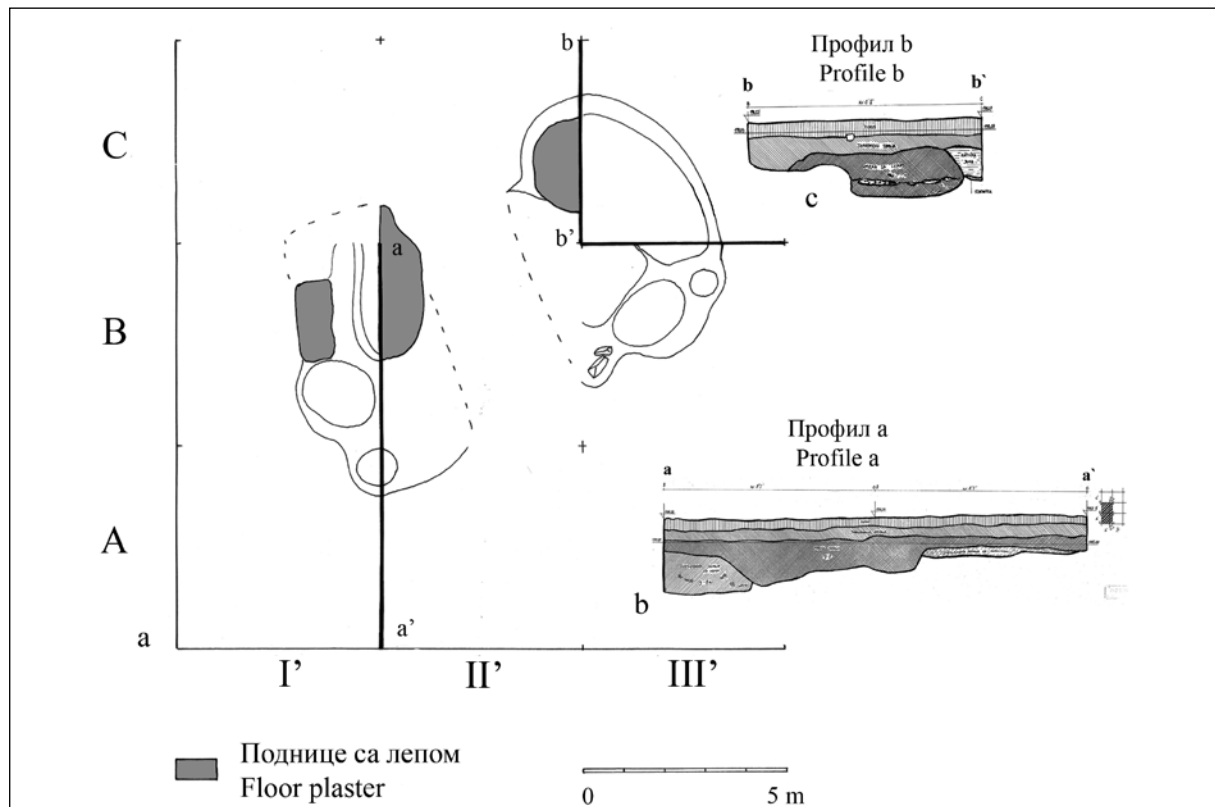
Слика 35. Ископавања 1995. године, основе праисторијских земуница
Figure 35 1995 excavations, plans of prehistoric pit houses

сонде. У његовом јужном делу, приближно правоугаоне основе, димензија 2,3 m x 1,2 m, била је приступна рампа. У центру објекта налазио се стуб који је можда имао улогу подупирача шаторасте дрвене кровне конструкције у облику савардака.

Заштитним ископавањима 1995. године обухваћен је велики простор (4420 m²) непосредно уз северну страну *horreum*-а (сл. 31). Истражено је пет укопаних стамбених објеката у југозападном делу (сл. 35). Констатована су позајмишта земље, секундарно коришћена као отпадне јаме, као и остаци земуница. За три земунице утврђене су две фазе коришћења, одвојене слојем лепа који потиче од подног набоја из млађе фазе (*ibid.*: 293).

34). This is also a dwelling that is dug into the virgin soil, with fill that is of brown colour, a large quantity of plaster fragments and charred remains of organic origin. It was only partially excavated as it extends into the northern profile of the trench. Its southern excavated part, with an approximately rectangular base and dimensions 2.3 m x 1.2 m, contained an access slope. At the centre of the dwelling stood a post that perhaps had the role of a support for an ancient roof structure in the shape of a *savardak*.

The protective excavations in 1995 covered a large area (4420 m²) directly along the northern side of the *horreum* (Fig. 31). Five dug in residential dwellings were excavated (Fig. 35). Earth pits alternatively used as waste pits,

Слика 36. Ископавања 1995. године: објекти у југозападном делу сонде (а); профил а–а' (б); профил б–б' (с)
 Figure 36 1995 excavations, dwellings in the south-western part of the trench (a); profile a–a' (b); profile b–b' (c)

- Објекат у квадратима АI'–II', ВI'–II' и СI'–CII', димензија 3,5 x 3 m, означен као јама 2, представља земуницу укопану у здравицу око 0,8 m. Била је испуњена мрком земљом са уситњеним фрагментима лепа, керамике и животињских костију. У секундарној, тј. млађој фази направљена је подница од лепа, оријентисана приближно у правцу запад–исток (сл. 35, 36а и 36b). На наличју већих комада лепа уочени су трагови пружа, а на лицу, у негативу, отисци дрвених угаоних делова надземне конструкције. На дну објекта такође су констатовани фрагменти поднице од лепа.
- Земуница укопана у здравицу у квадратима CII'–CIII' (јама 2) и ВIII' (јама 3) (сл. 35, 36а и 36с) елиптичне је основе, димензија 6 x 3 m и оријентисана у правцу север–југ.

as well as remains of pit houses were observed. For three pit houses two phases of use were established, separated by a layer of crushed wall plaster in the form of flooring in the more recent phase (*ibid.*: 293).

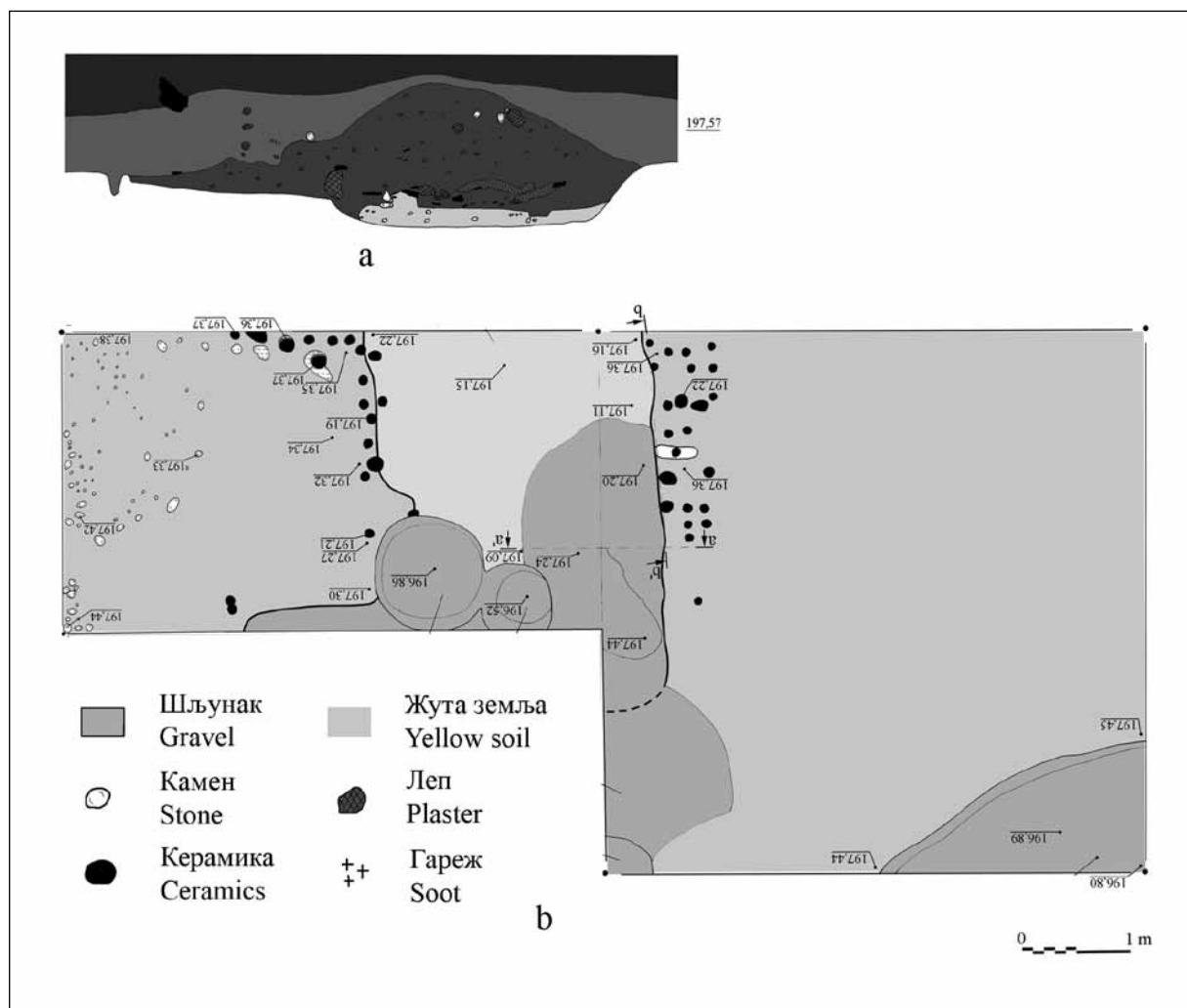
- The dwelling in quadrants AI'–II', BI'–II' and CI'–CII', with dimensions of 3.5 x 3 m, identified as Pit 2, was identified as a pit house dug in around 0.8 m. It was filled with brown earth with remains of crushed plaster, ceramics and animal bones. In the second (more recent) phase of habitation the flooring was made of plaster, oriented approximately west–east (Fig. 35, 36 (a) and 36 (b)). The larger fragments of plaster have traces of waddle on the inner side, while on the outer surface, in the negative imprint, they bare signs of corner wooden pieces of the above-ground structure. At the bottom

У профилу су уочене две фазе становања, од којих је млађа заступљена слојем подног лепа, око 0,35 m изнад пода старије земунице. Остаци старије поднице представљају полукружну површину коју чине крупни комади заравњеног лепа са траговима прућа. Земља која испуњава објекат је мрке боје, са доста фрагмената лепа.

- Објекат означен као јама 2, у квадратима GVII'-GVI', такође је можда земуница за становање елиптичне основе, укопана 0,5 m у здравицу и оријентисана у правцу запад-исток. Истражен је источни део, димензија

of the dwelling fragments of plaster flooring have also been discovered.

- The dwelling dug into the virgin soil in quadrants CII'-CIII'(Pit 2) and BIII'(Pit 3) (Fig. 35, 36 (a) and 36 (b)) with an elliptical shape and dimensions 6 x 3 m has a north-south orientation. Two phases of habitation were observed in the profile, where the more recent phase is represented by a layer of floor plaster at around 0.35 m above the floor of the older pit house. The remains of the older flooring are a semi-circular surface consisting of large pieces of flattened plaster with traces of wattle. The

Слика 37. Истраживања 2008. године: северни профил (а); основа сонде са праисторијском кућом (b)
Figure 37 2008 excavations: north profile (a); plan of trench with prehistoric dwelling (b)

4,6 m x 3,7 m (сл. 35). Подница је такође начињена од лепа. Млађа фаза објекта окарактерисана је сивомрком земљом са фрагментима лепа, а старија мрком земљом са фрагментима лепа, костију и керамике.

- Објекат означен као јама 3 укопан је 0,8 m у здравицу у квадрату EV'. У истраженом југоисточном делу његове димензије износе 4 x 3 m, а оријентисан је у правцу северозапад–југоисток. Подница је била заравњена (сл. 35). Поред јужне стране укопан је канал широк 0,6 m и дубок 0,35 m, у правцу запад–исток, у коме нису уочени трагови укопавања стубова, па његова функција није довољно јасна. Можда је у питању темељни ров за полагање хоризонталних греда зидова надземног дела објекта (Mele i Mušić 2005: sl. 3 и 4).
- Објекат правоугаоне основе, димензија 2 m x 2,5 m, оријентисан је у правцу север–југ и укопан је око 0,5 m у здравицу у квадрату EIII' (сл. 35). На подници је сачуван траг укопавања стуба пречника 0,3 m, који је можда носио кровну конструкцију шаторастог типа (дубиога), мада релативно мале димензије упућују на претпоставку да овај објекат није био стамбени већ економски.

Последња заштитна ископавања у Медијани спроведена су током зиме 2007/2008. године, на јужном сектору, поред пута Ниш – Нишка Бања, преко пута главног улаза у Археолошки парк Медијана (Булатовић и др. 2008). У сонди Кв С/5 и В/5, око 2 m испод површине, констатована је јужна половина полуукопане куће правоугаоне основе, димензија 3,5 m x 2,5 m, укопане у здравицу око 0,3 m (сл. 37b). Уз њену северну страну налазило се проширење које се пружало ка

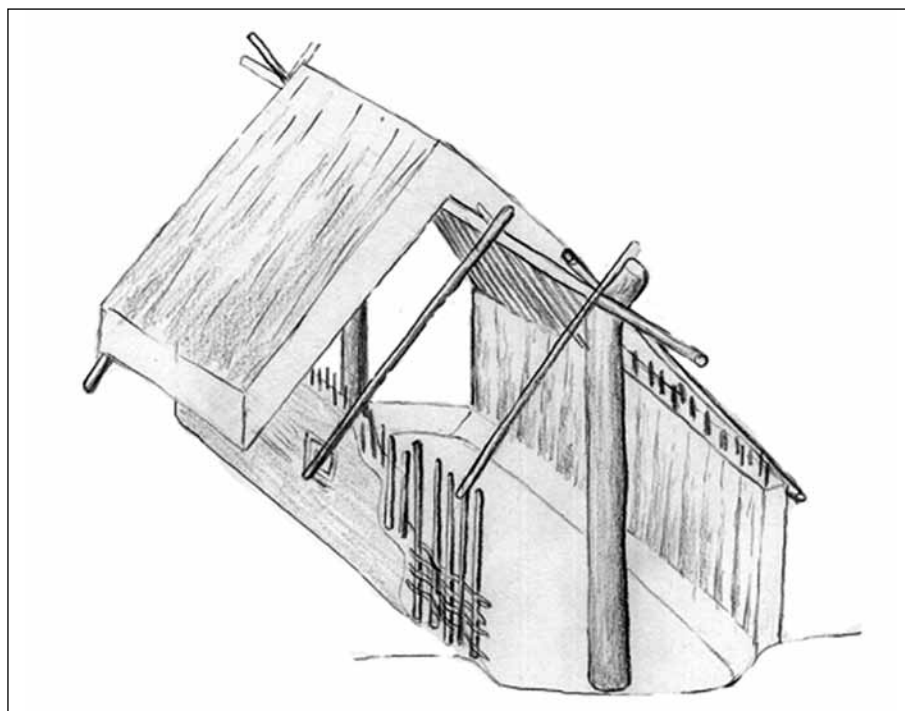
earth that fills the dwelling is brown in colour, with numerous plaster fragments.

- The dwelling designated as Pit 2, in quadrants G VII'-GVI', could also be a pit house for habitation with an elliptical base, dug into the virgin soil 0.5 m and facing west-east. The eastern section was excavated, with dimensions 4.6 x 3.7 m (Fig. 35). The more recent phase of the dwelling is characterized by grey brown earth with plaster fragments, and the older one, with brown earth with plaster fragments, bones and ceramics.
- The dwelling designated as Pit 3 is dug in 0.8 m into the virgin soil in quadrant EV'. In the excavated eastern section its dimensions are 4 x 3 m with northwest-southeast orientation. The flooring was flattened (Fig. 35). Along the southern end a channel was dug with a width of 0.6 m and a depth of 0.35 m, with east-west orientation, with no traces of postholes observed, so that its purpose is unclear. Perhaps this was a foundation trench for the placement of horizontal beams for the walls of the above-ground part of the dwelling (Mele i Mušić 2005: fig. 3 and 4).
- The dwelling with a rectangular base and dimensions 2 x 2.5 m, facing north-south, is dug in at around 0.5 m into the virgin soil in quadrant EIII' (Fig. 41). Traces of a posthole with a depth of 0.3 m are preserved on the floor which perhaps supported a roof structure akin to a tent (dubiog), although its relatively small dimensions suggest that this structure was not used for habitation but for storage.

The last protective excavations at Medijana were carried out in the winter of 2007/2008 in the southern sector, beside the road Niš-Niška Banja, opposite the main en-

западу и залазило у профил. Подницу објекта чини нивелисани слој шљунка, оштећен укопавањем јаме у античком периоду. Поред јужне стране куће био је укопан централни стуб, тј. носач кровне конструкције. Западни и источни зид, дебљине око 0,3 м, начињени су од густо постављеног коља повезаног плетером, без дебљих стубова, односно носача зидне конструкције. Резултати истраживања показују да бочни зидови нису били виши од 1м. Остаци рушења објекта у виду мање хумке (золники) уочавају се у северном профилу сонде и садрже велику количину фрагмената лепа (сл. 37а), од којих су неки орнаментисани жлебовима у квадратним метопима. Овај објект представља полуукопану колибу са зидовима од набијене земље и, судећи по остацима носача слемењаче, вероватно је имао кров на две воде (сл. 38). Проширење према северу

trance to the Medijana Archaeological Park (Булатовић и др. 2008). In trench Kv C/5 and B/5 at a depth of around 2 m, the southern half of a semi-dug-in dwelling was observed, dug into the virgin soil 0.30 m with dimensions 3.5 x 2.5 m (Fig. 37 (b)). Along its northern side there was an expansion that extended toward the west and penetrated the profile. The flooring of the dwelling consists of a level layer of gravel, damaged by the digging of a pit from the late Roman period. A central post, the supporting beam for the roof, was dug in on the southern side of the dwelling. The western and eastern walls, around 0.3 m thick were made of densely dug in stakes that were connected with wattle, without thicker posts or supports of the wall structure. Excavations indicate that flanking walls did not exceeded a height of 1 m. The remains of destruction in the form of a smaller mound (*zolniki*) are visible in the northern

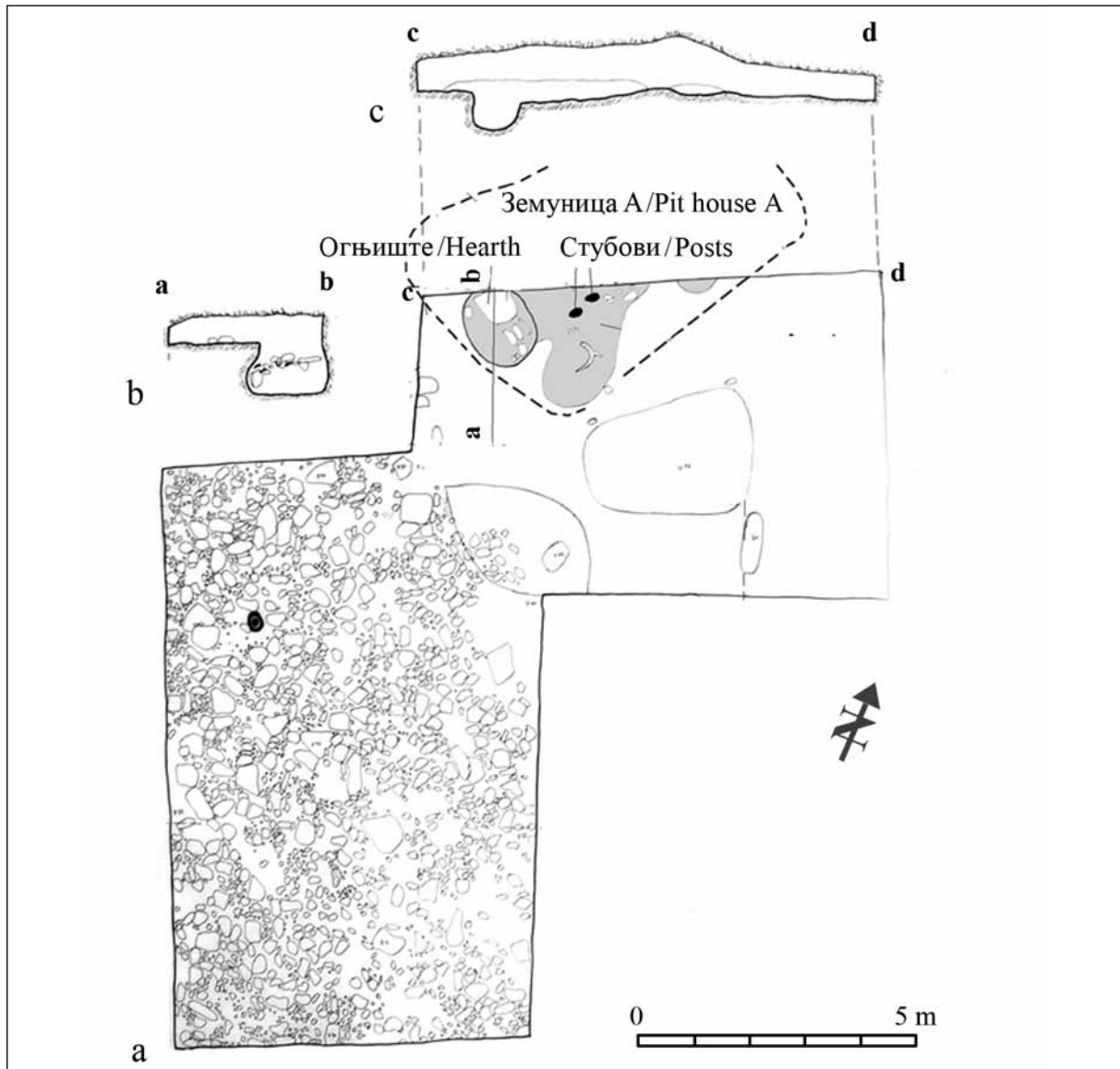
Слика 38. Идеална реконструкција куће истражене 2008. године
Figure 38 Ideal reconstruction of dwelling excavated in 2008

под углом од 90°, слично као код објекта у блоку III из 1962. године (Garašanin 1969: pl. III), можда је представљало трап унутар куће. Налазима керамике објекат је опредељен у I фазу групе Медијана (Булатовић и др. 2008).

Стамбени објекти откривени у централном делу локалитета Медијана били су део организованог равничарског насеља са прелаза из бронзаног у гвоздено доба. Генерални ситуациони план са вишедеценијских истраживања показује да је обухватало површину димензија 700 m (запад–исток) и око 400 m (север–југ) (*ibid.*). Припада типу збијених насеља, у којима су поједини стамбени објекти коришћени у два наврата, најпре као земунице, а касније као надземне колибе са лаким кровним конструкцијама. Стубови, односно носачи зидова или кровова констатовани су само спорадично. Фрагменти лепа са отисцима пружа су чести, а у негативу су уочени и трагови угаоних дрвених греда надземних конструкција. Објекти су оријентисани у правцу север–југ и исток–запад. Код већине нема елемената за реконструкцију, а вертикална стратиграфија показује да су грађени изнад остатака старијих земуница. Пећи и огњишта нису констатовани, можда због сезонске употребе објеката само током топлијих периода у години. Према уоченим карактеристикама подсећају на стамбене земунице из Пањевачког рита, Врбице и Сарине међе у долини Велике Мораве (Stojić 1986: sl. 2, 5, 6; Стојић 2004). Истом типу станишта припада и земуница са локалитета Велика Лукања североисточно од Ниша (Пејић 2001: 190), као и земунички објекат из старије фазе насеља на Градини у Свињишту.

profile of the trench and contain a large quantity of plaster fragments (Fig. 37 (a)), some of which are ornamented with grooves in square metopes. This dwelling was a semi-dug-in hut with walls made of pressed earth and, judging by the remains of the supporting post of the roof ridge beam, it probably had a roof with two slopes (Fig. 38). The expansion toward the north, at an angle of 90°, similar to the dwelling in block III from 1962 (Garašanin 1969: pl. III), could have been used as a trap inside the house. Ceramic finds in this dwelling date it to the phase of Medijana I (Булатовић и др. 2008).

Dwellings discovered in the central part of the Medijana site were part of an organised flatland settlement dating back to the transitional period from the Bronze to the Iron Age. The general layout from several decades of excavations indicates that this settlement covered an area with dimensions 700 m (west-east) and around 400 m (north-south) (*ibid.*). This was a dense type of settlement in which individual dwellings were used twice, the first time as pit houses, and later as above-ground huts with light roof structures. Posts and supports for walls or roofs were observed sporadically. Plaster fragments with wattle impressions are frequent, while negatives of such impressions bare traces of corner posts of above-ground structures. Dwellings face north-south and east-west. The vast majority do not have elements which permit reconstruction, while vertical stratigraphy indicates that they were built atop older pit houses. Ovens and hearths were not observed, perhaps because of seasonal use only during the warmer periods in the year. According to noted characteristics

Слика 39. Основа сонде са стамбеним објектом (а); пресек аб кроз огњиште (б); пресек с–д кроз земуницу А (с)

Figure 39 Base of trench with dwelling (a); a–b cross-section through hearth (b); c–d cross-section through pit house (c)

СЕЛИШТЕ У ВЕЛИКОЈ ЛУКАЊИ

Локалитет Селиште се налази на јужним обронцима Старе планине, на обали реке Височице, која се улива у Темску, притоку Нишаве. Смештен је на речној тераси изнад леве обале ове реке, низводно од Велике Лукање. Евидентиран је током заштит-

they bare similarity with pit house dwellings at Panjevački rit, Vrbica and Sarina međa in the Velika Morava valley (Stojić 1986: fig. 2,5,6; Стојић 2004). The pit house at Velika Lukanja, northeast of Niš, belongs to the same type of dwelling (Пејић 2001:190), as well as the pit house from the later phase of the Gradina at Svinjište.

них истраживања приликом изградње акумулационог језера Завој и хидроелектране Пирот (Пејић 2001). Рекогносцирања су обављена 1986, а 1988. и 1989. године откривени су делови некрополе и насеља с краја бронзаног и почетка гвозденог доба (*ibid.*). Некропола је истражена са три, а насеље са једном сондом. На некрополи је нађено шест камених конструкција са урнама које су садржале остатке спаљених покојника (као на некрополи Мађилка), а у насељу полуукопана земуница и две јаме са траговима угљенисаног дрвета, лепа и каменог поплочања, сличне јамама и земуницама истраженим 1962. године у Медијани. Хронолошки, некропола и насеље припадају XI веку п. н. е. (*ibid.*: 204).

Стамбена архитектура

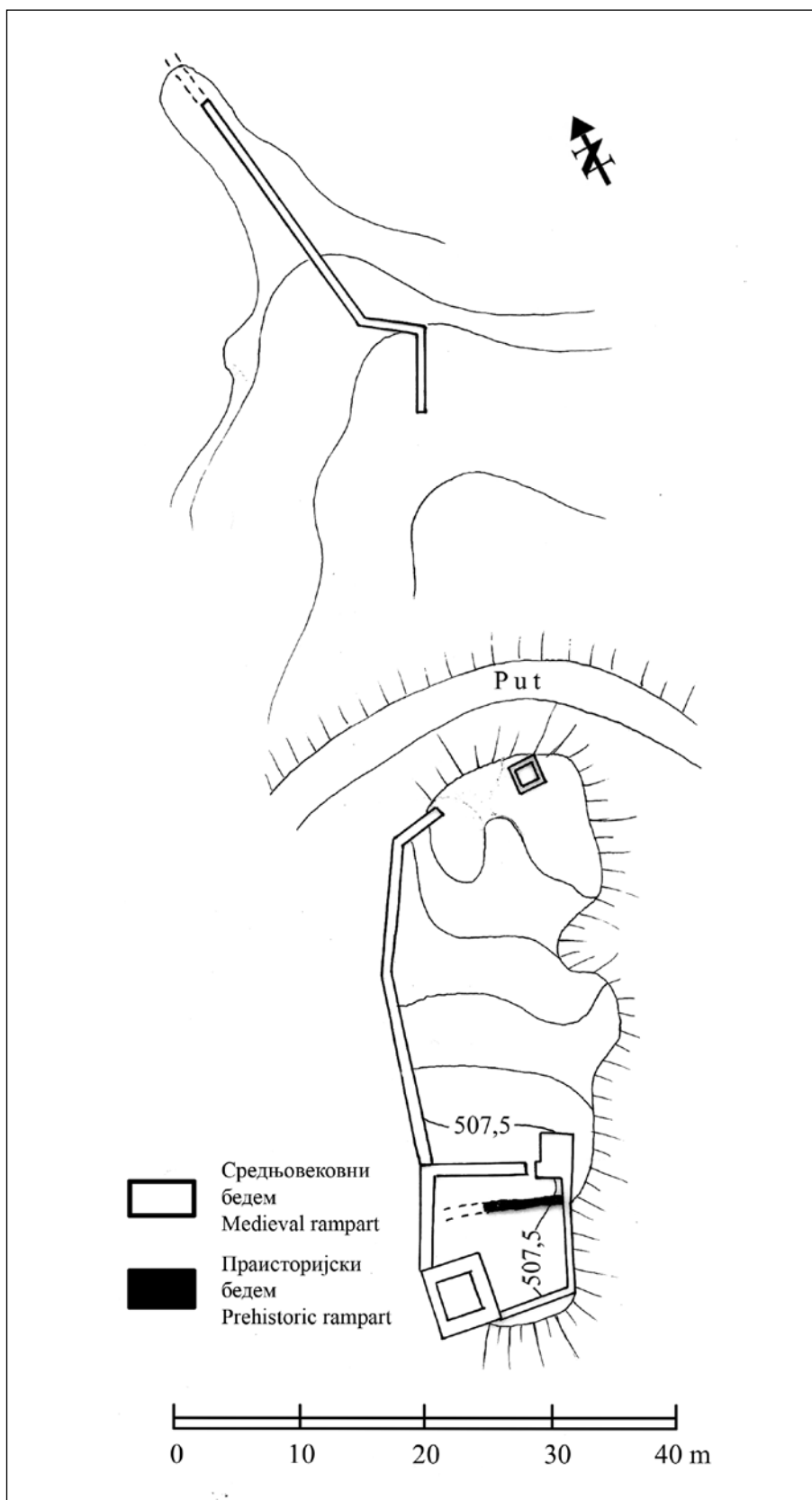
Полуукопани стамбени објект из сонде 4 није потпуно истражен (сл. 39). Денивелацијом терена током обраде земље уништени су његови североисточни делови. Имао је квадратну основу заобљених ивица, димензија око 4 x 4 m. Био је укопан у здравицу 0,6 m и оријентисан у правцу југозапад–североисток. Улаз се налазио на јужној страни. У средишњем делу, у истој линији са улазом биле су две јаме за постављање стубова (око 0,15 x 0,10 m), од којих једна са каменом потпором. Улазило се преко рампе на југоисточној страни, која је била поплочана каменом. На њој је било трагова гаражи и керамичких уломака. На дну удубљења на север-

SELIŠTE IN VELIKA LUKANJA

The Selište archaeological site is located on the southern slopes of Stara planina, on the banks of the Visočica river which flows into the Temska river, a tributary of the Nišava. It is located on a river terrace above the left bank, downstream from Velika Lukanja. It was recorded during protective excavations in the construction of the Zavoj accumulation lake and the Pirot waterpower plant (Пејић 2001). Identification was carried out in 1986, while archaeological excavations in 1988 and 1989 uncovered parts of a necropolis and a settlement dating back to the late Bronze and early Iron Age (*ibid.*). The necropolis has been excavated with three and the settlement with one trench. Six stone structures were discovered in the necropolis with urns containing the burnt remains of deceased persons (identical to the Mađilka necropolis), while a semi-dug-in pit house and two pits with traces of charred wood and plaster were discovered in the settlement, with stone and plaster flooring, similar to pits and pit houses excavated in 1962 at Medijana. Chronologically this necropolis and the settlement belong to the 11th century BC (*ibid.*: 204).

Residential Architecture

The semi-dug-in dwelling in trench 4 has not been fully excavated (Fig. 39). Due to levelling off of the terrain through cultivation, its north-eastern parts have been destroyed. Dug into the virgin soil 0.6 m it had a rectangular foundation with rounded edges and dimensions of around 4 x 4 m, and faced southwest-north-

Слика 40. Локалитет Скобаљић град у Збежишту
 Figure 40 Archaeological site Skobaljić grad at Zbežište

ној страни објекта, дубоког око 0,20 m, нађен је већи број фрагментованих керамичких посуда. Унутар објекта, уз његову западну страну, смештено је огњиште у виду овалне јаме са правилно поређаним плочастим облацима, побелелим због излагања високој температури (сл. 39b). Осим фрагмената керамике, у близини огњишта нађен је рог јелена, који је вероватно коришћен као композитно оруђе (*ibid.*).

Стамбени објекат из Селишта је типична земуница позната из равничарских области Поморавља. Сличне земунице откривене су на локалитетима Сарина међа, Врбица и Пањевачки рит (Stojić 1986: sl. 5 i 6), у квадрату С'II на Медијани (Перић 1996: сл. 2) и у хоризонту брњичке културе на Градини у Свињишту.

СКОБАЉИЋ ГРАД У ЗБЕЖИШТУ

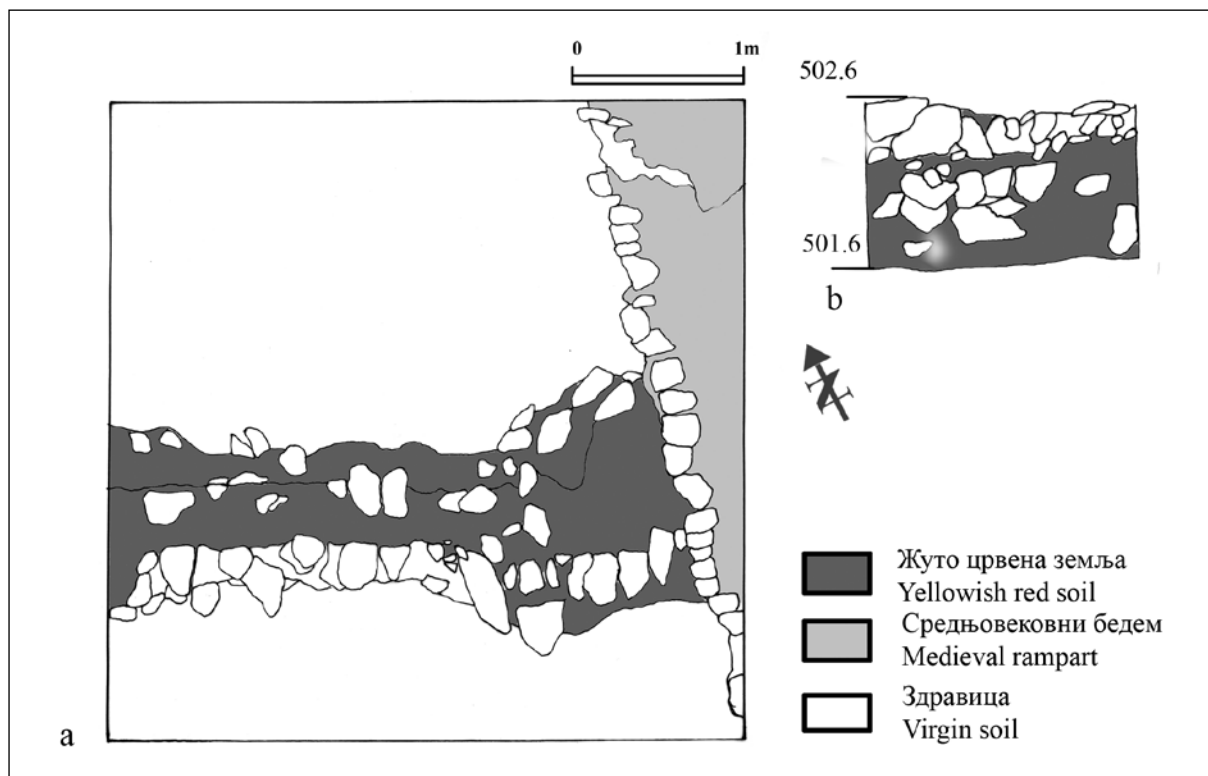
Локалитет Скобаљић град у Збежишту код Вучја, око 20 km југоисточно од Лесковца, налази се на стрмој литици у кањону реке Вучјанке. Први га је поменуо Ф. Каниц (Јоцић 1991: 47), а археолошки је истраживан од 1984. до 1990. године (*ibid.*). Имао је важан положај на комуникацији која води кроз долине Мораве и Вардара, којом су у прошлости пролазила разна племена и културни утицаји из унутрашњости Балкана ка грчком копну и обратно (*ibid.*). Нађена је керамика из бронзаног доба, хеленистичког и римског периода, као и келтски сребрни новац.

east. The entrance was located on the southern side. In the central area, in line with the entrance, two postholes were discovered (around 0.15 x 0.10 m), of which one was buttressed with stones. A slope on the south-eastern side stood in the entrance, covered with stone slabs. On top of it were traces of soot and ceramic shards. At the bottom of the recession on the northern side of the dwelling, around 0.20 m deep, a large amount of fragmented ceramic vessels was discovered. Inside the dwelling, along its western edge, a hearth was located in the form of an oval pit with regularly arranged flat pebbles, white from exposure to high temperatures (Fig. 39 (b)). Beside the ceramic fragments a deer horn was discovered near the hearth that probably served as a composite tool (*ibid.*).

The dwelling from Selište is a typical pit house common to the lowland areas of the Morava basin. Similar pit houses were discovered at the sites of Sarina međa, Vrbica and Panjevački rit (Stojić 1986: fig. 5 and 6), in quadrant С'II at Medijana (Перић 1996: pl. 2), and in the Brnjica culture stratum from the Gradina at Svinjište.

SKOBALJIĆ GRAD AT ZBEŽIŠTE

The Skobaljić Grad site at Zbežište near Vučje, around 20 km southeast of Leskovac, is located on a steep slope in the Vučjanka river gorge. Its first mention is attributed to F. Kanitz (Јоцић 1991:47), while its archaeological excavation took place from 1984 to 1990 (*ibid.*). It held an important position on the route through the Morava and Vardar valleys which was travelled by different tribes and subject to differ-

Слика 41. Основа сонде са праисторијским бедемом (а); северно лице праисторијског бедема (b)
Figure 41 Base of trench with prehistoric rampart (a); northern exterior of prehistoric rampart (b)

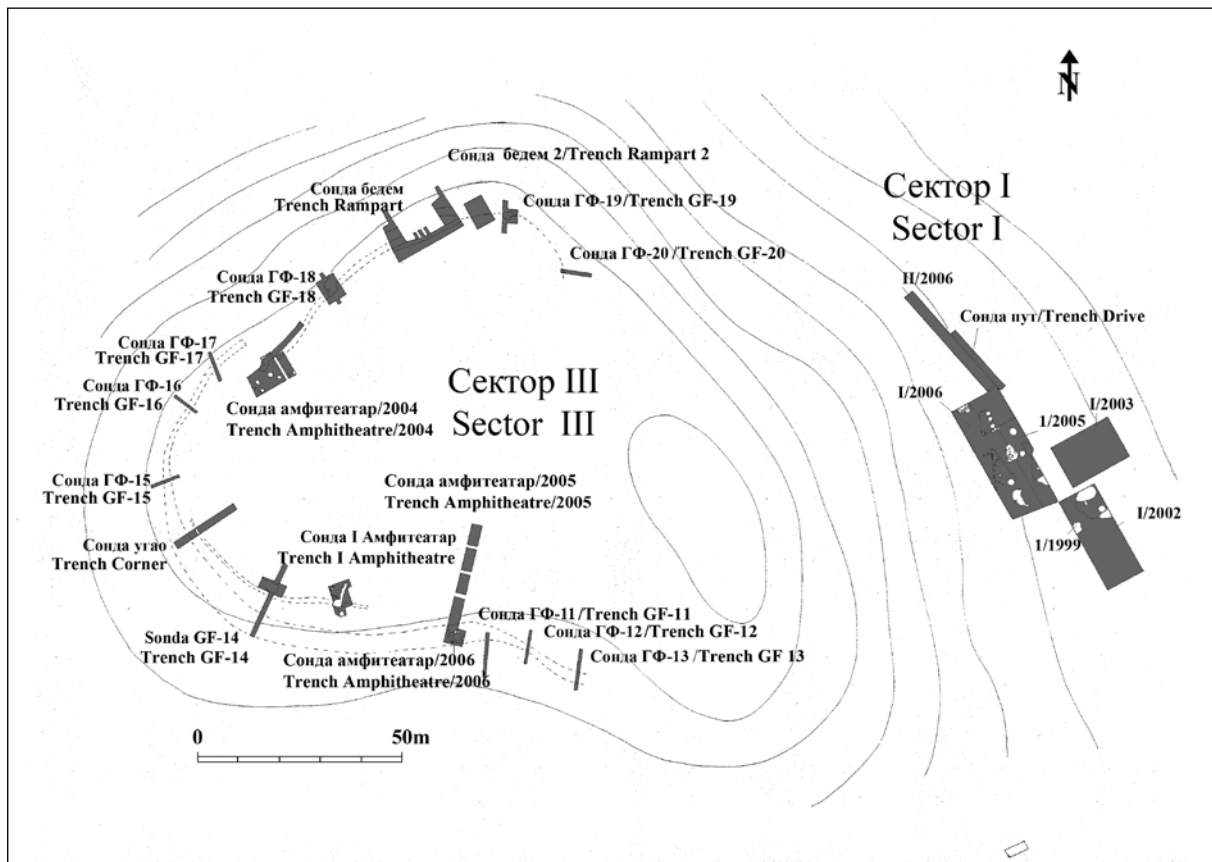
Одбрамбена архитектура

Остаци одбрамбеног зида из бронзаног доба констатовани су у квадратима C/5, 6 и 7 у донжон кули средњовековног утврђења (сл. 40, 41a и b). На источној страни стрма литица изнад кањона брани приступ на плато на коме су подигнути праисторијска градина и средњовековно утврђење. Праисторијски бедем пружа се у правцу исток–запад, у дужини од приближно 12 m, и штити најдоминантнију тачку на платоу. Његове остатке чини спољашње лице, озидано великим камењем, док је унутрашњост зида испуњена набојем од ситне земље и камена (*ibid.*) (сл. 41b). М. Јоцић сматра да се са спољашње стране бедема налазила дрвена палисада насута земљом. Откривена ширина бедема износи од 1,5

ent cultural influences from the interior of the Balkans to the Greek mainland and vice versa (*ibid.*). Ceramics discovered at this site belongs to the Bronze Age, Hellenic and Roman periods, as well as Celtic silver coins.

Defensive Architecture

The remains of the defensive wall dating back to the Bronze Age were observed inside the medieval fortification in quadrants C/5, 6 and 7 in the dungeon tower (Fig. 40, 41 (a) and 41 (b)). On the eastern side the steep cliff above the canyon protects access to the plateau on top of which the prehistoric hill fort and the medieval fortification were erected. The prehistoric rampart extends in the east-west direction,

Слика 42. Локалитет Хисар у Лесковцу
Figure 42 Archaeological site Hisar at Leskovac

до 2 m. Уситњени комади лепа указују на постојање стамбених објеката (*ibid.*).

Према начину градње и положају, овај локалитет може да се сврста у круг јужно-балканских праисторијских утврђења, коме припадају градине у Свињишту, Каципупу, Буштрању и Врањском Прибоју.

ХИСАР У ЛЕСКОВЦУ

Утврђено праисторијско насеље Хисар налази се на језичастом узвишењу између река Јабланице и Ветернице, на југозападном ободу Лесковачке котлине, у близини места где се спајају североисточни обронци Гоља-

along a length of around 12 m, and defended the most dominant point on the cliff. Its remains comprise the outer face built using large stones, while the interior of the wall is filled in with earth and stone (*ibid.*). M. Jocić holds that the rampart on its exterior side had a wooden palisade filled in with earth. The discovered rampart has a width of 1.5 to 2 m. Crushed pieces of plaster point to the existence of residential dwellings (*ibid.*).

Based on the construction method and its position this site can be classified among *southern Balkan prehistoric fortifications*, that include the hill fort at Svinjište, Kacipup, Buštranje and Vranjski Priboj.

ка и планине Кукавице (сл. 42). Троугласти плато, смештен на 310 m надморске висине, окружен је са три стране падинама, док је са побрђем на јужној страни повезан прилазом у виду седла (Богдановић, Јоцић и Поповић 1995: 13–24). Локалитет је евидентирао Милоје М. Васић, а прво рекогносцирање обавио је М. Гарашанин (Гарашанин и Ивановић 1958). Прва мања сондажна ископавања извршена су 1994. године (*ibid.*), а истраживања већег обима обављају се од 1999. године и још увек трају (Перић, Јоцић и Стојић 2000: 281–302; Стојић 2000; Стојић 2001; Капуран 2009).⁵

Локалитет је подељен на три сектора. Сектор I обухвата северну и североисточну падину са терасама, од почетка успона до приближно 280 m надморске висине. Сектор III покрива површину горњег платоа, на котатама од 305 до 310 m. Падина између ова два сектора чини сектор II, који је најмање истражен због великог нагиба терена (сл. 42).

Најстарије, и то спорадичне налазе са овог вишеслојног локалитета представљају неолитска и енеолитска керамика и кремене алатке (Капуран 2008). Праисторијски хоризонти са највише археолошке грађе припадају прелазу из бронзаног у гвоздено доба (гвозденом добу I), када је део насеља на горњем платоу утврђен одбрамбеним ровом и палисадним бредом. Осим остатака стамбених објеката, у сектору I је нађено и неколико металуршких пећи са депонијама

HISAR AT LESKOVAC

The Hisar prehistoric fort settlement is located on a tongue shaped elevation between the valleys of the Jablanica and Veternica rivers, on the south-western edge of the Leskovac Valley, near the location where the north-eastern slopes of the Goljak mountain meet the slopes of Kukavica mountain (310 m above sea level) (Fig. 42). The triangular plateau is surrounded by slopes on three sides, while its hill section on the southern side is connected with the access to the fort in the shape of a saddle (Богдановић, Јоцић и Поповић 1995: 13–24). The site was recorded by Miloje M. Vasić, with initial identification having been performed by M. Garašanin (Гарашанин и Ивановић 1958). The first smaller trial excavations were carried out in 1994 (*ibid.*), while larger excavations followed as of 1999 and are still continuing (Перић, Јоцић и Стојић 2000: 281–302; Стојић 2000; Стојић 2001; Капуран 2009).⁵

The site was divided into three sectors. Sector I comprises the northern and north-eastern slope with terraces, from the bottom of the slope to an elevation of around 280 m above sea level. Sector III covers the area of the upper plateau at elevations of 305 to 310 m above sea level. The slope between these two sectors constitutes Sector II which is least excavated due to the steepness of the terrain (Fig. 42).

The oldest, sporadic finds at this multi-layered archaeological site comprise ceramics and ceramic tools dating back to the Neolithic

⁵ Захваљујем се М. Стојићу на уступљеној грађи и документацији. За израду поглавља Хисар у Лесковцу коришћен је материјал приказан на скупу *Културно-историјска баштина југа Србије*, одржаном 4. и 5. XII 2008. године у Народном музеју у Лесковцу (Капуран 2009).

⁵ I wish to thank M. Stojić for having made available materials and documentation. Materials presented at the conference *Cultural and Historical Heritage of the South of Serbia*, held on 4-5 December 2008 in the National Museum in Leskovac were used for the chapter Hisar at Leskovac (Капуран 2009).

шљаке руде гвожђа. Живот је овде наста-
вљен у VI и V веку п.н.е., што потврђују
стамбени објекти, керамика и предмети од
метала (Stojić 2007; Капуран 2009: 212, сл.
16), као и у млађем гвозденом добу (гвозде-
но доба IV), односно у латену.⁶ На горњем
платоу (сектор III) откривени су каменом
и малтером зидани бедеми касноантичког
утврђења, које је постојало и у време Јусти-
нијанове обнове, затим у средњем веку и то-
ком турске доминације на овим просторима.
Овај континуитет насељавања потврђен је и
геофизичком проспекцијом. Паисторијски
слојеви, нарочито на горњем платоу, од-
носно у сектору III, уништени су градњом
темеља античких и средњовековних бедема,
осим на јужном ободу платоа. У појединим
деловима сектора I хоризонти из гвозде-
ног доба I су неоштећени (Перић, Јоцић и
Стојић 2000: 290).

Одбрамбена архитектура

Најстарији трагови утврђивања овог
насеља установљени су истраживањима у
сектору III, на горњем платоу узвишења, у
пробној сонди 1 амфитеатар. Након геофи-
зичких мерења у лето и јесен 2006. године, и
то низом радијално постављених контролних
ров сонди (сл. 42), констатован је одбрам-
бени ров, а на појединим местима и остаци
палисадног бедема. Падина је на северној
ивици платоа вертикално засечена како би се
висина утврђења додатно повећала за један

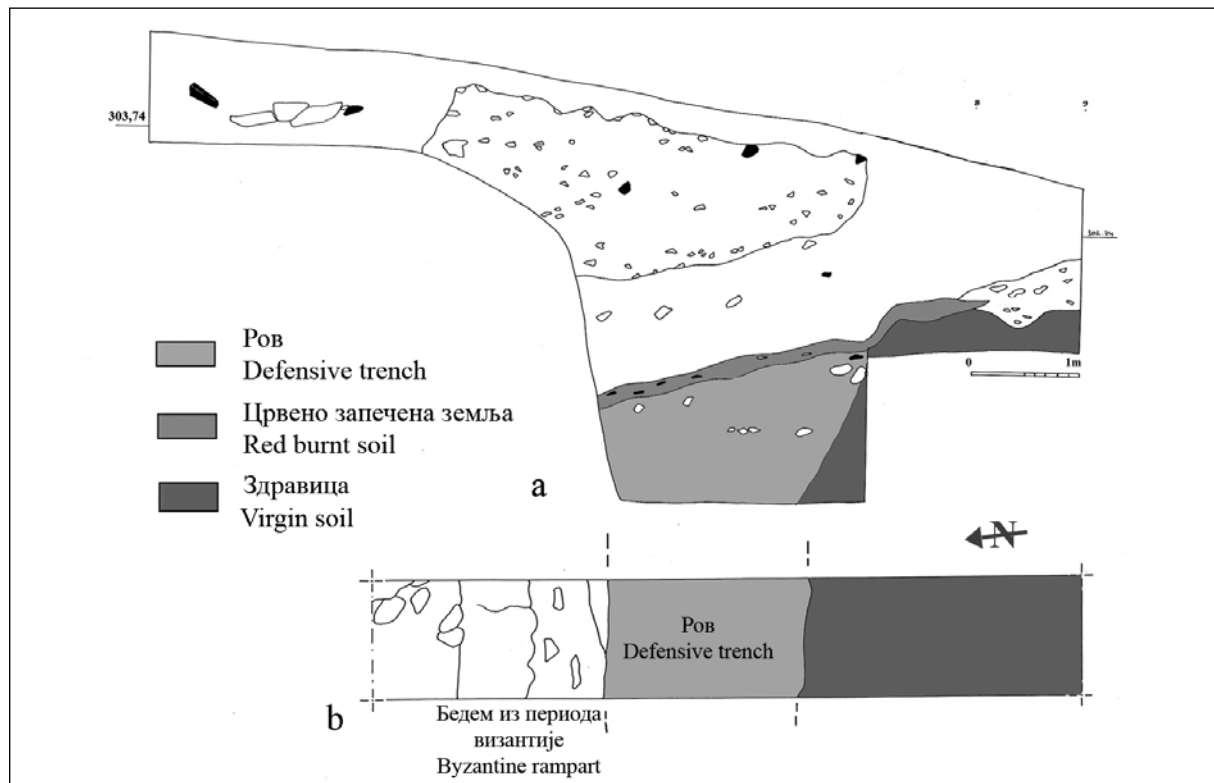
⁶ Керамичко посуђе из гвозденог доба IV, као што су зделе
С профилације, сиве боје, налажено је у неколико на-
врата.

and Aeneolithic periods (Капуран 2008). The
prehistoric stratum with the most archaeological
materials belongs to the time of the transitional
period from the Bronze to the Iron Age (Iron
Age I), when the part of the settlement on the up-
per plateau was fortified with a defensive trench
and a palisade rampart. Beside the remains of
dwellings, several iron working furnaces were
discovered in sector I with remains of iron ore
slag. Life at this site continued during the 6th and
5th centuries BC, as confirmed by dwellings, ce-
ramics and metal objects (Stojić 2007; Капуран
2009: 212, сл. 16), and during the period of the
early Iron Age (Iron Age IV), and the La Tène.⁶
In the upper plateau (Sector III) stone and plas-
ter built ramparts from the period of late Roman
fortifications were discovered, which existed
at the time of Justinian's Reform, in the Mid-
dle Ages and during the Turkish domination of
these territories. This continuity of habitation is
confirmed by geophysical prospecting. The pre-
historic layers, particularly in the upper plateau,
in Sector III, were destroyed during the building
of the Classical and medieval ramparts, except
in the area of the southern edge of the plateau. In
particular areas of sector I the prehistoric strata
of Iron Age I remain intact (Перић, Јоцић и
Стојић 1999: 290).

Defensive Architecture

The oldest signs of fortification at this site
were discovered in the excavation of sector III,
in the upper plateau of the elevation, in the trial
trench 1 Amphitheatre. After geophysical mea-

⁶ Ceramic vessels from Iron Age IV, such as grey coloured S-
profiled bowls, were discovered on several occasions.

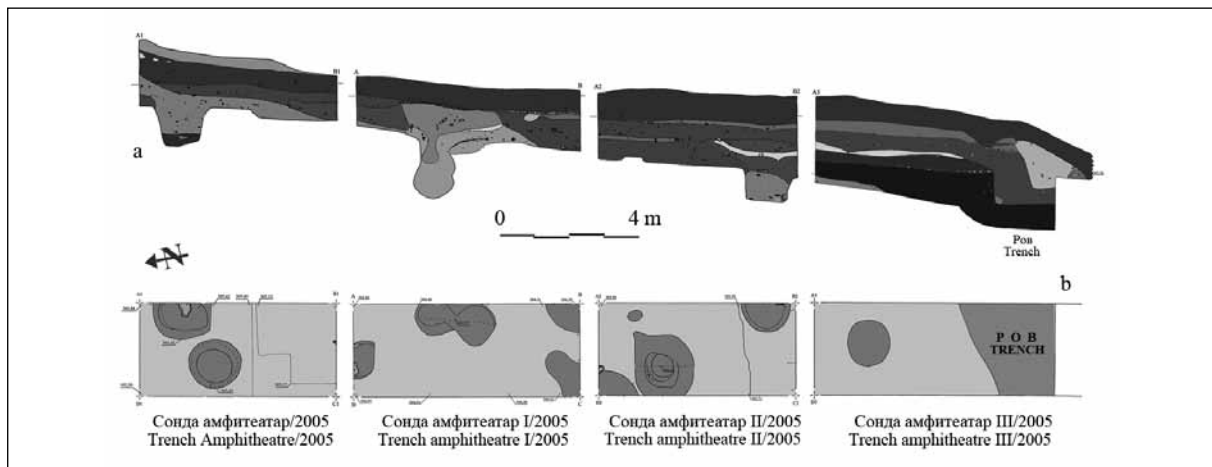
Слика 43. Сонда ГФ-13: источни профил (а); основа са ровом (b)
 Figure 43 Trench GF-13, eastern profile (a); plan with trench (b)

метар (сонда бедем 2, ГФ профили 19 и 20) (сл. 42). У најприступачнијем, јужном делу платоа, на дубини од око 3 m, геофизичком методом су евидентирани трагови одбрамбеног рова и трасе палисаде.

Геофизички профил бр. 13 најјасније приказује стратиграфију са елементима утврђивања (сл. 43). Одбрамбени ров (објекат 1) је дубок 1,1 m и широк 2,8 m, са дном на коти 300,9 m. У њему се налазила тамнобраон земља са доста фрагмената лепа, а изнад ње прослојак црвено запечене земље. Нађено је мноштво фрагмената лепа са траговима плетера, који показују да је постојао палисадни бедем. Оваква стратиграфска слика понавља се и у сонди ГФ профил бр. 12 (сл. 42).

Measurements were taken in the summer and fall of 2006, using a series of radial control trenches (Fig. 42), a defensive trench was observed, while in certain spots there are traces of a palisade rampart. The slope is on the northern edge of the plateau, vertically cut for the purpose of raising the height of the fortification by an additional meter (trench Rampart 2, GF profiles 19 and 20) (Fig. 42). In the most accessible, southern part of the plateau, at a depth of 3 m, geophysical investigation indicated traces of a defensive trench and outlines of a palisade.

Geophysical profile 13 provides the clearest presentation of the stratigraphy with elements of the fortification (Fig. 43). The defensive trench (Structure 1) is 1.1 m deep and 2.8 m wide, with its base standing at 300.9 meters

Слика 44. Сонда амфитеатар I–III/2005: источни профил (a); основа са ровом (b)
 Figure 44 Trench amphitheatre I–III/2005: eastern profile (a); plan with trench (b)

Сонду амфитеатар/2005 чини низ од четири сонде у правцу север–југ, на средишњем делу јужне стране платоа (сл. 42 и 44). Осим више јама у северним сегментима, у њеном јужном делу (сонда III) налазила се црвено запечена земља са доста гаражи и лепа у правцу запад–исток. Током кампање 2006. године сонда III амфитеатар је проширена (проширење/2006). У најстаријем хоризонту констатован је земунички стамбени објекат, који је касније послужио као део одбрамбеног рова (сл. 59 и 60).

У сонди амфитеатар I/2006, на југозападној страни платоа (сл. 42), на нивоу здравнице испод средњовековних и античких зидова уочен је низ трагова укопавања стубова и јама, оријентисаних приближно у правцу северозапад–југоисток. Стубови су можда чинили конструкцију палисадног бедема. Ова сонда је постављена на издуженом седлу које Хисар спаја са оближњим брдом. Нешто северније од ње, на месту где је прилаз утврђењу најлакши, отворена је сонда угао (сл. 42 и 45). У њеној основи и профилу констатована је двострука линија одбране,

above sea level. It is filled with dark brown earth with numerous plaster fragments, and is topped off with a veneer of reddish burnt earth. Numerous plaster fragments were discovered with wattle impressions, indicating the existence of a palisade. This stratigraphy is repeated in the trench GF profile 12 (Fig. 42).

The trench Amphitheatre/2005 consists of a series of four trenches that extend along the north-south direction, in the middle part of the southern side of the plateau (Fig. 42 and 44). Beside numerous postholes in the northern segments, in its southern part (trench III) reddish burnt earth with a significant amount of soot and plaster was discovered extending west-east. During the 2006 excavation campaign the amphitheatre trench III was expanded (trench expansion/2006). A pit house dwelling was observed in the alder stratum which later served as part of a defensive trench (Fig. 59 and 60).

In the trench Amphitheatre I /2006, on the south-western edge of the plateau (Fig. 42), at the level of the virgin soil, beneath the walls from medieval and Roman period, a series of traces of postholes and pits were discovered that

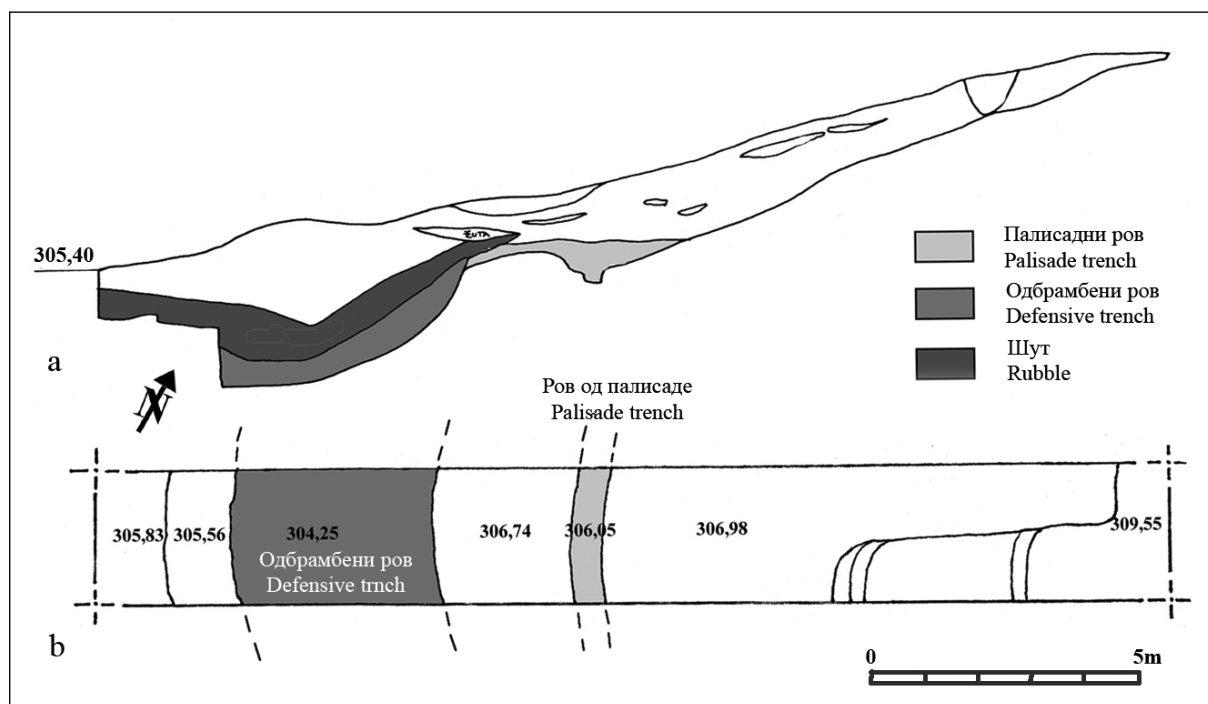
односно један широки одбрамбени ров, као и један ужи за постављање коља палисадног бедема, слично као у сонди амфитеатар I, укопан око 0,4 m, на коти 306,02 m. Дно одбрамбеног рова, широког око 4 m, налази се на 1,7 m дубине, на коти 304,52 m. Оваква двострука одбрана карактеристична је за утврђења у јужном Поморављу (Каципуп, Буштрање и Свињиште).

У сондама ГФ профил бр. 15, 16 и 17 праћен је правац широког одбрамбеног рова (сл. 42). Уочено је да његова дубина местимично износи 4 m (ГФ профил бр. 17). Профили ових сонди показују да је ров на неким местима уништен изградњом темеља античких и средњовековних бедема.

У западном делу пробне сонде 1 амфитеатар из 2004. године (сл. 42) констатован је део одбрамбеног рова, дубок око 1 m, на коти 305,32 m. Његова ширина није

roughly extend northwest-southeast. The posts could have made up the structure of a palisade rampart. The trench is located on the elongated saddle which connects Hisar with the proximate hill. To the north of it, at the place of easiest access to the fortification, the corner trench is located (Fig. 42 and 45). At its base and in the profile a double line of defence was observed, with one wide defensive trench and a narrower one for the stakes of the palisade rampart, as in the amphitheatre I trench, dug in at 0.4 m at an elevation of 306.02 m above sea level. The bottom of the defensive trench which is 4 m wide is at a depth of 1.7 m, at 304.52 m above sea level. Such a double line of defence is characteristic of fortifications in the Južna Morava basin (Kacipur, Buštranje and Svinjište).

In the trenches GF profiles no. 15, 16 and 17 follow the outlines of the wide defensive trench (Fig. 42). In these trenches it was noted that its

Слика 45. Сонда угао: северни профил (а); основа са одбрамбеним ровом (b)
Figure 45 Trench corner: northern profile (a); plan with defensive trench (b)

Слика 46. Идеална реконструкција утврђеног насеља Хисар
Figure 46 Ideal reconstruction of the fortified settlement Hisar

могла да се утврди јер се непосредно изнад њега налазио антички зид. На његовом врху налазио се 0,4 m дебео слој изгорелог лепа. У сондама 1 и 2/2004 откривено је неколико већих јама које су се простирале паралелно са широким одбрамбеним ровом из сонди амфитеатар I/2006, амфитеатар/2005, угао, ГФ профил бр. 15, 16 и 17. За сада није сигурно потврђено да оне представљају остатке укопа палисадног коља. Очигледно је да правац пружања одбрамбеног рова није исти у сондама амфитеатар и ГФ профил бр. 17 (сл. 42 и 46). Та чињеница отвара могућност да је на овом делу утврђења постојао „тангенцијални” улаз у градину, који је онемогућавао напад на капију под правим углом.

У другим геофизичким сондама трагове праисторијске фортификације чини само вертикално усечена падина, у висини од 1m. Ова формација је констатована приликом мањих сондажних ископавања 1994. године, уз јужни профил сонде 3 (Богдановић, Јоцић и Поповић 1995: сл. 4).

depth in places reaches 4 m (GF profile no. 17). The profiles of these trenches indicate that the defensive trench was destroyed in several places by the building of the foundations of the ramparts from the Roman and medieval periods.

In the western part of trial trench amphitheatre 1, excavated in 2004 (Fig. 42), a part of a defensive trench was observed, around 1 m deep and at an elevation of 305.32 m above sea level. Its width could not be established because of the wall from the Classical era built directly on top of it. A thick layer of burnt plaster 0.4 m thick was discovered on top of it. In trenches 1 and 2/2004 several larger pits were discovered that extend in parallel to the wide defensive trench from trenches amphitheatre I/2006, amphitheatre/2005, corner, GF profiles 15, 16 and 17. For now it has not been confirmed with certainty that they represent posthole traces of palisade stakes. It is clear that that the direction of the defensive trench is not identical in the trenches amphitheatre and GF profile no. 17 (Fig. 42 and 46). This indicates a possibility that a “tangential” entrance to the hill fort existed in this part which prevented an attack on the tower at a right angle.

Траса одбрамбеног рова у сондама на простору сектора III може да се реконструире у дужини од 280 m. Она приближно прати изохипису на 308,00 m. На различитим дубинама уочене су друкчије технике градње, као што је двострука линија одбране у сонди угао, које су прилагођене топографским карактеристикама терена.

У сонди амфитеатар/2006 (сл. 42) није констатован одбрамбени ров, који је могао бити и нешто јужније, већ само две линије палисадног бедема и набијена земља између њих. На западној страни платоа палисадни бедем се у правцу југ–север прекида, а за одбрану је на том месту коришћен ров, местимично дубок и до 4 m. Због мале дубине културног слоја на западној страни сектора III, подизањем фортификација у каснијим периодима потпуно је негиран праисторијски ров. Његови трагови уочавају се једино у профилима геофизичких сонди, и то као вертикални засеци у падини на коју, по правилу, налаже темељ античког бедема. Услед нагиба терена, ови усеци су уништени ерозијом.

Према архитектонским карактеристикама и начину градње, Хисар припада *централнобалканском кругу утврђења*. Одбрамбени ров таквих димензија познат је са локалитета Феудвар у Подунављу (Hänsel 1989: Abb. 11), Ланиште и Мајур у Поморављу (Stojić 1986: Т. VIII и XI) и Кршевица у пчињској регији (Поповић 2005: 28). Од велике користи било би откриће „тангенцијалне капије”, као што је случај на локалитетима Магдаленска гора и Градиште у Мајуру (Guštin 1976: 138, sl. 2; Stojić 1986: 77, Т. XI). Занимљива је чињеница да антички и

In other geophysical trenches traces of the prehistoric fortification consist only of a vertically cut hill with a height of 1 m. This formation was observed during trial excavations in 1994 along the southern profile of trench 3 (Богдановић, Јоцић и Поповић 1995: сл. 4).

The outlines of the defensive trench in trenches in sector III can be reconstructed along a length of 280 m. They roughly correspond to the isohypse at an elevation of 308.00 m above sea level. At different depths various building techniques were observed, such as a double line of defence in the corner trench, which follows the topographic characteristics of the terrain.

In trench amphitheater/2006 (Fig. 42) the defensive trench was not observed, which could have been located more to the south, and instead only two lines of the palisade rampart and pressed earth between them were noted. On the western side of the plateau, the palisade is interrupted in the direction south-north, and a trench assumed a defensive role at this location, in places up to 4 m deep. Due to the shallow cultural layer on the western side of sector III, building of fortifications in later periods, the prehistoric trench was completely negated. Its traces are visible only in the profiles of geophysical trenches, in the form of vertical cuts of the slope which, as a rule, serve as the base for the Classical period rampart. Due to the slope of the terrain, these vertical cuts were completely destroyed by erosion.

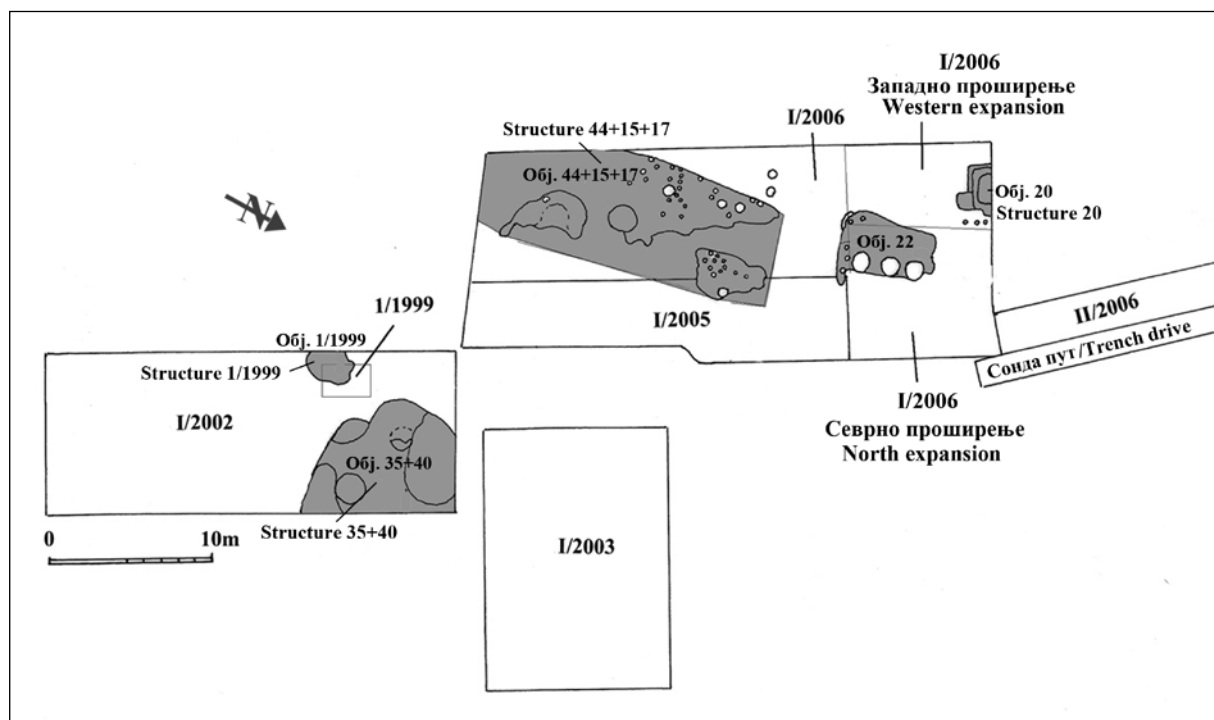
In terms of architectural characteristics and construction method, Hisar belongs to the *group of central Balkan fortifications*. A defensive trench with such dimensions was discovered at Feudvar in the Danube river basin

средњовековни бедеми уз веома мала одступања прате праисторијски одбрамбени ров. Стога се може очекивати да се источни улаз на праисторијску градину налазио на истом месту као и у античком периоду. Накнадна истраживања сигурно ће дати одговоре на сва нерешена питања о овој фортификацији и о објектима унутар ње.

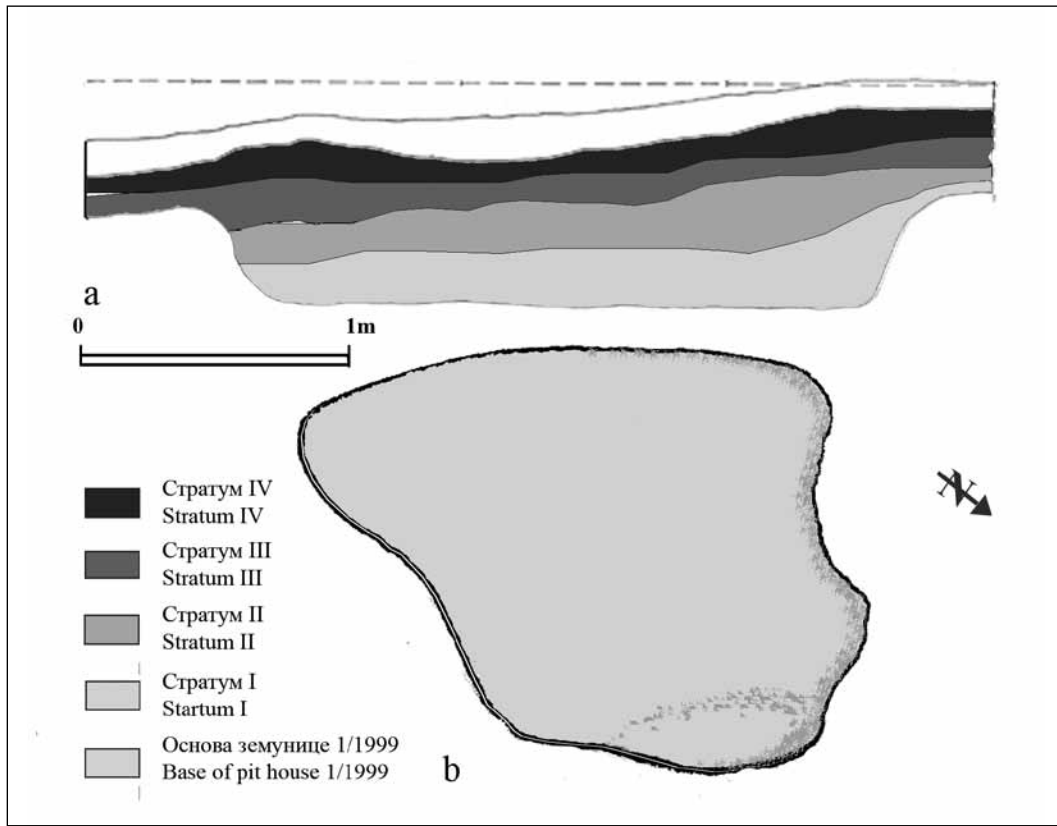
И поред вишегодишњих ископавања у сектору III, остао је неистражен источни део платоа са узвишењем које фланкира улаз. Поређења са сличним локалитетима из касног бронзаног и гвозденог доба I можда показују да је и овде поред улаза на градину насуто узвишење. Из тога проистиче да је на источној страни сектора III, у његовом подножју, постојао улаз у утврђење заштићен оваквим насипом.

(Hänsel 1989: Abb. 11), Lanište and Majur in the Morava river basin (Stojić 1986: Tablet VIII and XI), and Krševica in the Pčinja river Region (Поповић 2005: 28). The discovery of a “tangential gate” would be of considerable use, as is the case in at the sites Magdalenska Gora and Gradište in Majur (Guštin 1976: 138, Fig. 2; Stojić 1986: 77, T. XI). It is interesting that the Roman and medieval period ramparts follow, with minimal differences, the outlines of the prehistoric defensive trench. For this reason it can be expected that the eastern entrance to the prehistoric hill fort was located in the same place in the Roman period. Future excavations will provide answers to all unsolved questions relating to this fortification and the structures within it.

In spite of several years of excavations in sector III, the eastern part of the plateau which flanks the entrance remains unexcavated. Com-

Слика 47. Сектор I, истраживања од 1999. до 2006. године
Figure 47 Sector I, excavations from 1999 to 2006

Слика 48. Западни профил сонде 1/1999 (a); основа земунице 1/1999 (b)
Figure 48 Western profile of trench 1/1999 (a); plan of pit house 1/1999 (b)

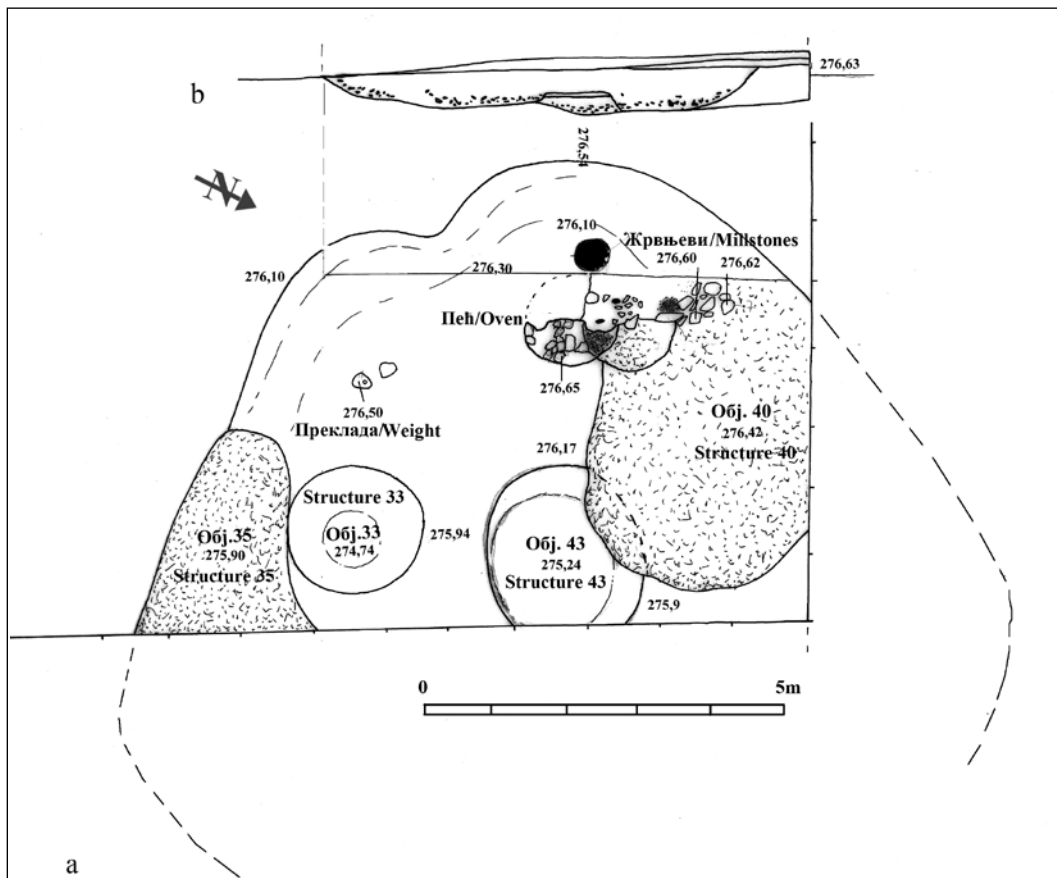
Стамбена архитектура

Систематским ископавањима 1999. године, у сектору I (сл. 47) нађени су трагови полуукопане земунице, назване објекат I/1999, чији југозападни део залази у профил (сл. 48). Приступна рампа на северној страни и велики број фрагмената лепа, керамике и другог инвентара (Стојић 2001: 18, 60) потврђују њен стамбени карактер. Истражени део има приближно правоугаони облик, димензија 2,5 m x 3 m, и оријентисан је у правцу североисток–југозапад. Остаци земунице били су испуњени сивом растреситом земљом са пуно гарежи, пепела и угљенисаних органских материја. По аутору истраживања, знатан број фрагмената керамике,

comparisons with similar sites from the late Bronze and early Iron Age perhaps indicate that here also an elevation was created next to the entrance to the hill fort. From this it follows that on the eastern side of sector III, at its foot, the entrance to the hill fort existed which was protected by such an elevation.

Residential Architecture

The systematic excavations in 1999 in sector I (Fig. 47) uncovered traces of a semi-dug-in pit house, termed structure I/1999, whose southwestern part penetrates the profile (Fig. 48). The access ramp on the northern side and the large amount of plaster fragments, ceramics and oth-

Слика 49. Сонда 1/2002: основа земунице (а) и пресек кроз земуницу (b)
 Figure 49 Trench 1/2002: plan of pit house (a); cross-section of pit house (b)

нарочито на нивоу нивелисане поднице, кремене алатке и бронзани нож потичу из старије фазе развоја брњичке културе (*ibid.*). Велика количина угљенисаног дрвета и уситњеног лепа са траговима прућа показује да је надземни део земунице вероватно имао лаку дрвену конструкцију шаторастог типа, са зидовима од плетера премазаног блатом и ослоњеним на земљу.

Сектор I је 2002. године поново очишћен и заглачан је профил у коме је 1999. уочен објекат I/1999, који је проширењем 2 m x 4 m потпуно истражен. Није, међутим, било елемената који би могли да оповргну претходне закључке о функцији и хронологији земунице. Утврђено је да су

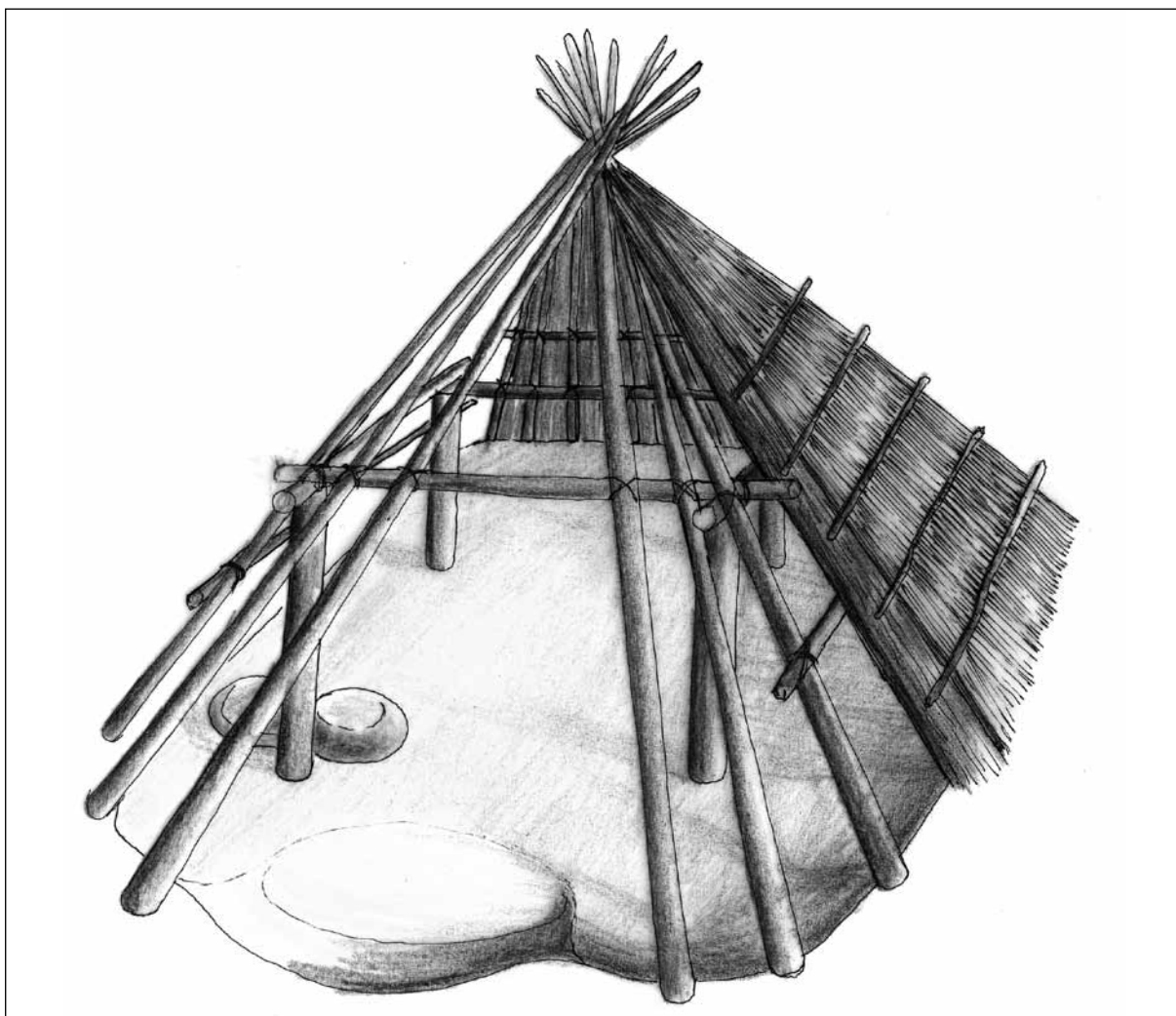
er materials (Стојић 2001: 18 i 60) confirm the residential nature of this structure. The excavated part has an approximately rectangular shape, with 2.5 x 3 m and faces northeast-southwest. The remains of the pit house were filled with grey loose soil with a lot of ashen soot and carbonized organic materials. A significant amount of ceramics was discovered, particularly at the height of the levelled floor, flint and a bronze knife that, in the opinion of the author, belong to the older phase of the Brnjica culture (*ibid.*). A large quantity of carbonized wood and crushed plaster with the traces of brushwood indicate that the above ground part of the pit house probably had a light wooden tent-like structure, with walls made of wattle covered with mud that rested on the soil.

димензије целог објекта износиле 4 m x 3 m (сл. 48).

У северозападном углу сонде I/2002 нађен је део полуукопане земунице правоугаоног облика и великих димензија (сл. 49a и b). Истражена је површина од 8 m x 6 m, односно приближно 25%. Њени неистражени делови остали су у северном и источном профилу, а заједно са њима можда је била оријентисана у правцу југоисток–северозапад. Земуница је била укопана 0,5 m у здравицу. Сачуване су две поднице од компактног лепа (објекат 35/02 и објекат 40/02) (сл.

In 2002 sector I was once again cleared and the profile was smoothed in which structure I/1999 was discovered, which with the expansion of 2 m x 4 m had been fully excavated. However there were no elements that could refute previous conclusions as to the function and the dating of the pit house. The final dimensions of the entire dwelling were determined to be 4 m x 3 m (Fig. 48).

In the north-western corner of trench I/2002 a semi-dug-in pit house was discovered of rectangular shape and large dimensions (Fig. 49 (a) and 49 (b)). An are of 8 m x 6 m has been

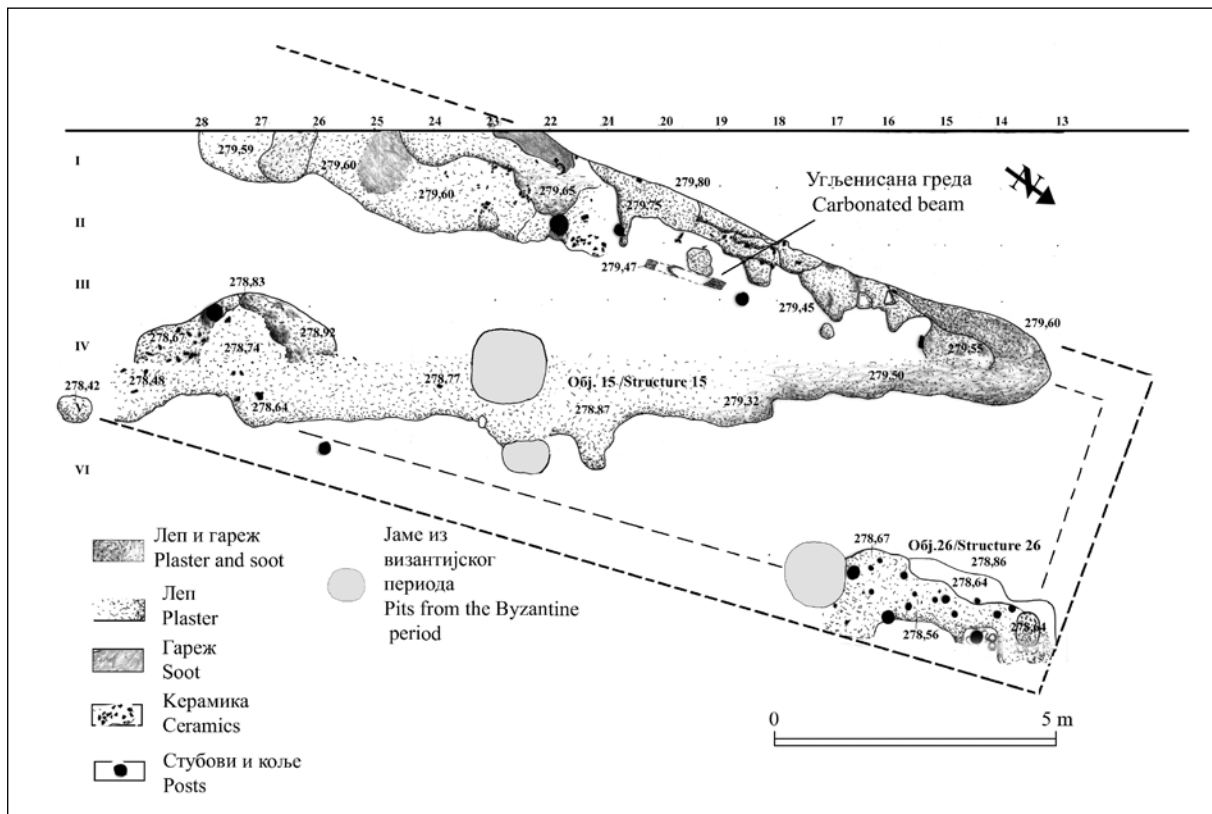
Слика 50. Идеална реконструкција стамбене земунице у сонди 1/2002
Figure 50 Ideal reconstruction of pit house dwelling in trench 1/2002

49a), затим јама (објекат 33/02), вероватно остава, која је у каснијој фази становања можда била искоришћена за постављање стуба који је носио кровну конструкцију, као и остаци пећи (објекат 27/02), трагови укопавања стуба поред улазног дела, фрагменти камених жрвњева, две прекладе (сл. 55a), и велика количина керамике из најстаријег хоризонта брњичке културе. Након уклањања подног лепа (објекта 35/02) у северозападном углу земунце, уочена је старија јама (објекат 43/02) (сл. 49a), у којој је нађен археолошки материјал истовремен са керамиком на подници. Стога се може закључити да је јама припадала старијој фази коришћења земунце, при чему је и млађа фаза вероватно била из приближно истог времена, што се може видети и у профилу којим је објекат пресечен (сл. 49b). У истом профилу је уочено да млађој фази становања припада пећ (објекат 25/02) (сл. 49b). Северно од ње налазили су се бројни предмети од камена сачувани *in situ*, међу којима су два жрвња, око којих је била зона гаражи са угљенисаним житарицама, што значи да је на овом месту припремана храна. Налази преклада (сл. 55a) показују да је хра-

Слика 51. Орнаментисана архитектонска пластика
Figure 51 Ornamented architectural plastics

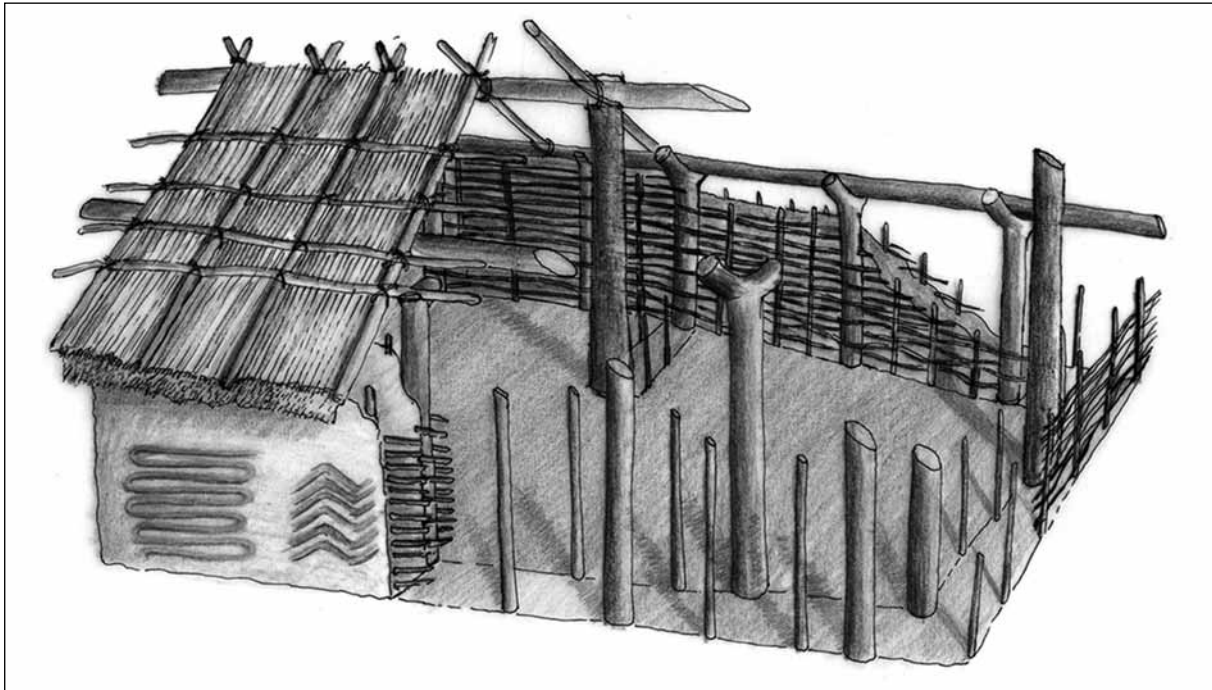
excavated or nearly 25% of it, where its unexcavated parts remain in the northern and eastern profile, and together with them it probably faced southeast-northwest. The pit house was dug 0.5 m into the virgin soil. Two floor areas were preserved with compact plaster (structure 35/02 and structure 40/02) (Fig. 49 (a)), and a pit (structure 33/02) probably a pantry that could have been transformed during a later phase of habitation into a posthole for the roof support beam, with the remains of an oven (structure 27/02), traces of a posthole beside the entrance area, fragments of millstones, several pyramidal weights (Fig. 55 (a)), as well as a large amount of ceramics from the oldest stratum of the Brnjica culture. After removing the plaster flooring (structure 35/02) in the north-western corner of the pit house, the fill of an older pit was discovered (structure 43/02) (Fig. 49 (a)), in which archaeological materials were discovered that are contemporaneous with the ceramics on the flooring. For this reason it can be concluded that the pit belonged to the later phase of use of the pit house, where the more recent phase occurred at about the same time, which can be seen in the profile with which the dwelling is cut (Fig. 49 (a)). The remains of the oven (structure 25/02) belong to the more recent phase of habitation, which can be seen in the same profile (Fig. 49 (b)). To the north of it was a large number of stone objects preserved *in situ*, two of which are millstones surrounded by an area of soot with charred grains, which means this area was used for preparing food. The discovery of pyramidal weights (Fig. 55 (a)) indicates that food was thermally processed beside the oven opening. The dwelling was entered via a slope ramp from the south-western side. If the post south of the

Слика 52. Сонда I/2006, основа куће
Figure 52 Trench I/2006, plan of house

на термички обрађивана поред отвора пећи. У објекат се улазило помоћу рампе на југозападној страни. Уколико је стуб западно од пећи, као и стуб у јами 33/02, носио кровну конструкцију, овај објекат је имао приближно правоугаону основу, док је кров, са дрвеном конструкцијом, био на четири воде. Ако су стуб у западном делу земунице и претпостављени стуб у јами 33 имали пандане на источној страни објекта и ако су били повезани хоризонталним гредима, кровна конструкција је можда била шаторастог (пирамидалног) облика, са дугачким приткама као код савардака, чији је доњи део био наслоњен на обод земунице (сл. 50). Уколико су притке биле повезане са хоризонталним гредима кровне конструкције, имале

oven, together with the post located in trench 33/02, acted as supports for the roof structure, this dwelling had an approximately rectangular shape at the base, while the roof with a wood structure had four slopes. If the post in the western part of the pit house and the assumed post in pit 33 had counterparts on the eastern side, and if these four posts were linked with horizontal beams, the structure of the roof could have been tent like (pyramid shaped), with long poles as in a *savardak*, whose bottom part rested on the edge of the pit house (Fig. 50). If the poles were connected with horizontal beams of the roof structure, they would have all converged at an axis in the dwelling. For greater stability they could have been connected with intertwining twigs and covered with mud in the area above

Слика 53. Идеална реконструкција куће из сонде I/2006
Figure 53 Ideal reconstruction of house in trench I/2006

су спој у оси објекта. Због стабилности су можда биле повезане преплетом од грања, а у делу непосредно изнад земље облепљене блатом, што би кровној конструкцији обезбедило додатну чврстину. Кровни покривач могли су чинити снопови сламе, трске или кора дрвета (брезе итд.). Поред самог улаза (квадрат IV/6) нађен је фрагмент орнаментисаног зидног лепа са траговима плетера на наличју, украшен цик-цак жлебовима (сл. 51), који је вероватно припадао зиду куће западно од објекта 35+40/2003.

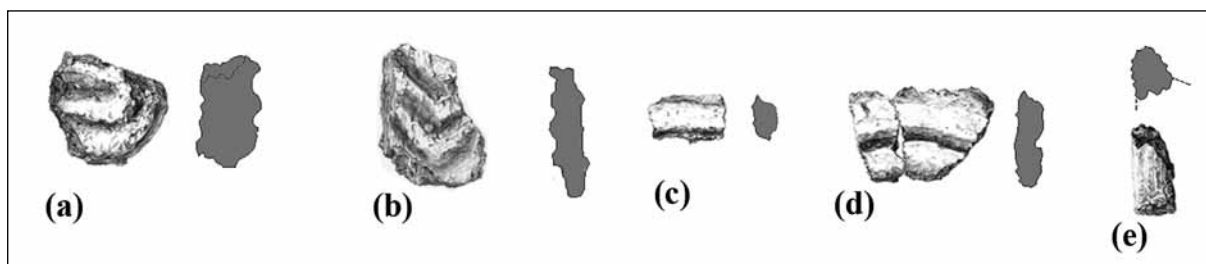
Током 2006. године, на простору сектора I истражена је сонда I/2006 (8 m x 25 m) и њено северно проширење (8 m x 14 m) (сл. 47). У најстаријем хоризонту нађен је стамбени објекат 44+17/06 (сл. 52). Због нивелације поднице, кућа је на северозападној страни укопана у здравицу око 0,30 m. Њена западна страна сачувана је у дужини од око

the soil, which would have given the roof structure additional strength. The roof cover could have been made of bunches of hay, reeds or bark (birch, etc.). Immediately at the entrance (quadrant IV/6) a fragment of ornamented wall plaster was discovered with wattle imprints on the backside, ornamented with zigzag grooves (Fig. 51), which probably belonged to the wall of a house west of the structure 35+40/2003.

During 2006 trench I/2006 (8 m x 25 m) and the northern expansion were excavated in the area of sector I (Fig. 47). Dwelling 44+17/06 was discovered in the oldest strata (Fig. 52). Because of the levelling of the floor, this dwelling on its north-western side was dug in around 0.30 m into the virgin soil. Its western side was preserved along a length of around 10.5 m and has three pairs of smaller posts on the exterior of the wall. Parallel with them a row of three larger posts and a pair of small posts were discovered.

10,5 m и има три пара стубова мањих димензија на спољашњем лицу зида. Паралелно са њима налазио се низ од три већа и два мања стуба. Између та два реда прикупљена је велика количина зидног лепа са траговима плетера и коља. То значи да је западни зид конструисан од два паралелна реда стубова на раздаљини од око 0,35 m, спољашњег и унутрашњег, повезаних преплетом од грања и на лицу облепљених блатом. Између њих је набијана земља, као код колиба чатмара (сл. 53). Стубови на унутрашњој страни, пречника око 0,5 m, показују да су зидови могли да носе тежу кровну конструкцију. Подница је сачувана у виду заравњене земље, слабије или јаче запечене, са доста гаражи и пепела од изгорелих остатака органског порекла и са већом количином фрагмената керамичких посуда. Највећу ширину подница има у средишњем делу објекта и износи око 4,5 m. С

Between these two lines a large amount of wall plaster was discovered with traces of wattle and stakes. This means that the western wall was constructed out of two parallel rows of posts at a distance of around 0.35 m, external and internal, connected with intertwining twigs and covered with mud on the exterior. Soil was packed between them as in the *čatmara* huts (Fig. 53). The interior posts with a diameter of around 0.5 m indicate that the walls could have supported a heavier roof structure. The flooring is preserved as a flattened surface, more or less burnt, with a considerable amount of soot and ash from burnt organic remains, and a larger quantity of fragments of ceramic dishes. The maximum width of the floor was in the middle area of the dwelling and was around 4.5 m. Given that it extends northeast, it can be supposed that it ends at 10.5 m from the western profile and turns southeast at a right angle (Fig. 52).

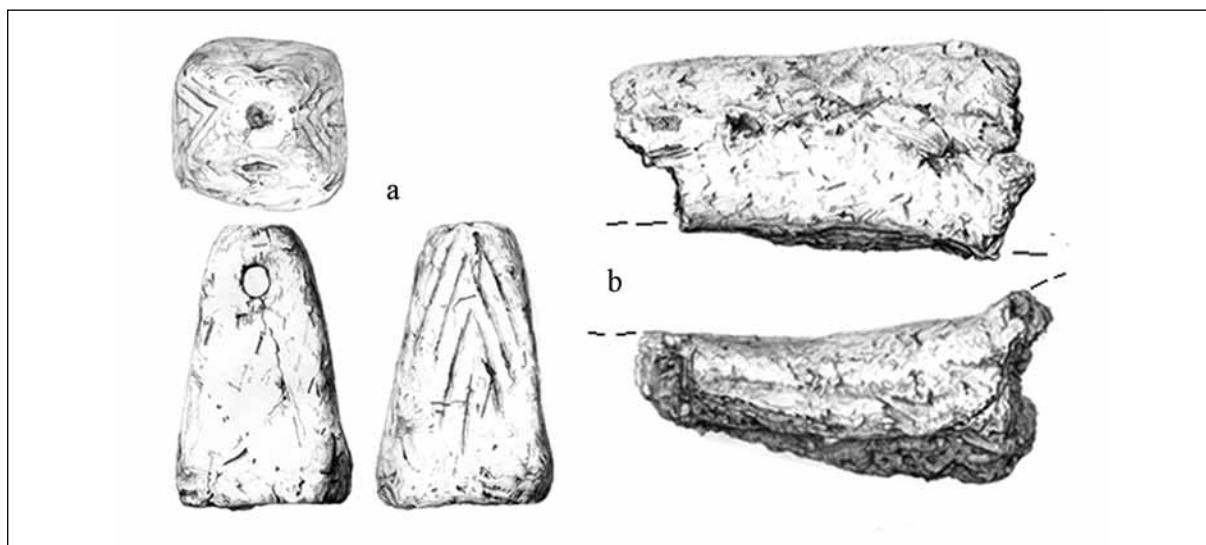

Слика 54. Орнаментисана архитектонска пластика
Figure 54 Ornamented architectural plastics

обзиром да се пружа ка североистоку, може се претпоставити да се завршава на 10,5 m од западног профила и да под правим углом скреће ка југоистоку (сл. 52).

Пошто је већи део куће уништен ерозијом, њене димензије могу само да се претпоставе. Након чишћења урушених зидова од изгорелог лепа, примећена су два природ-

Given that this part of the dwelling has been destroyed through erosion, its dimensions can only be guessed at. After cleaning the fallen remains of the burnt plaster wall, two natural depressions in the virgin soil were observed in the eastern part, that have been levelled off with earth (structure 26 and western part of structure 15) (Fig. 52). In parallel with the western wall

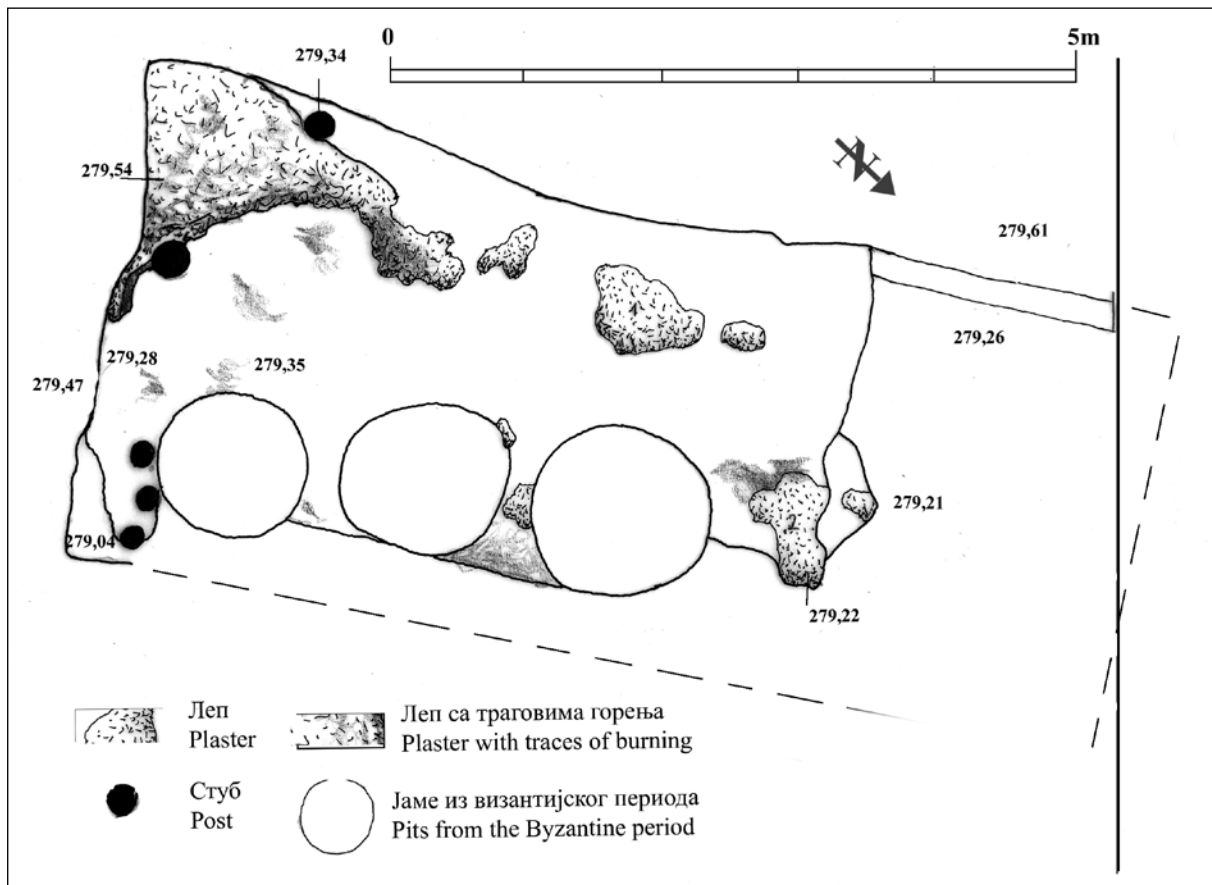
Слика 55. Прекладе (а); профилисани леп (b)
Figure 55 Pyramidal wieght (a); profiled plaster (b)

на удубљења у здравици, која су нивелисана земљаним набојем (објекат 26 и западни део објекта 15) (сл. 52). Паралелно са западним зидом налазили су се остаци угљенисане дрвене греде дугачке 1,1 m, која је можда припадала кровној конструкцији (слемењачи).

Познате димензије ове куће износе 18 m x 5 m (сл. 52 и 53). У сондама истраженим 2002, 2003. и 2005. године нађени су фрагменти архитектонске пластике, односно већи и мањи комади зидног лепа, украшени жлебовима у виду спирала (сл. 54d), меандра (сл. 54a) или цик-цак линија (сл. 54b), готово идентични примерцима из Пањевачког рита у Поморављу (Стојић 2004: сл. 14, Т. СII, LXXXI, LXXX, LXXVI, LVIII). Такав начин украшавања зидова познат је и са локалитета Сарина међа, Врбица (Stojić 1986: sl. 3, 9–10), као и у Кастанасу, у кући из слоја 12 (1200–1000. године п.н.е.) (Hänsel 1989: Abb. 66). Истоветно украшени зидови констатовани су на локалитету Тисауг-Кементето из Нађрев културе (Csányi and Stanczik

the remains of a charred wooden beam were discovered with a length of 1.1 m that could have belonged to the roof structure (roof crown).

The known dimensions of this dwelling are 18 m x 5 m (Fig. 52 and 53). In the trenches excavated during 2002, 2003 and 2005 fragments of architectural plastics were discovered in the form of larger or smaller pieces of wall plaster ornamented with spiral shaped grooves (Fig. 54 (d)), meanders (Fig. 54 (a)) or zigzag lines (Fig. 54 (d)), nearly identical with the plastics discovered at the Panjevački rit site in the Morava river basin (Стојић 2004: сл. 14, Т. СII, LXXXI, LXXX, LXXVI, LVIII). Such a way of ornamenting walls was observed at the sites Sarina međa, Vrbica (Stojić 1986: Fig. 3; 9-10), as well as at Kastanas, in a house in stratum 12 (1200–1000 BC) (Hänsel 1989: Abb. 66). Identically ornamented walls were discovered in Pannonia at the Tiszaug-Kéménytető site from the Nađrev culture (Csányi and Stanczik 1991–1992: 35) and in the Vatin dwellings at Feudvar (Hänsel and Medović 1991: Abb. 10). Inside the

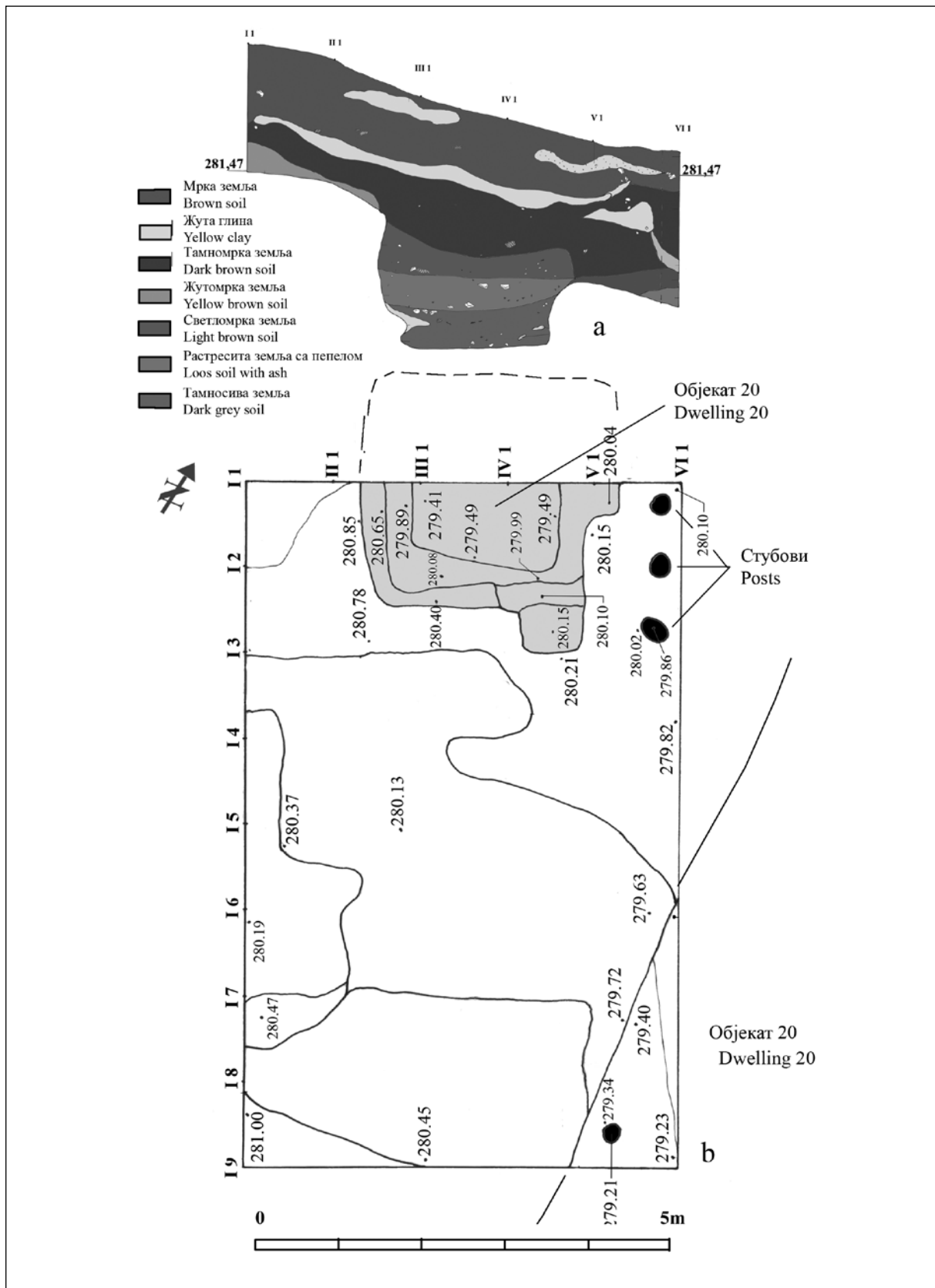
Слика 56. Сонда I/2006 проширење, објекат 22
Figure 56 Trench I/2006 expansion, dwelling 22

1991–1992: 35) и на ватинским објектима у Феудвару (Hänsel and Medović 1991: Abb. 10). У објекту 44+17+15 на Хисару нађен је фрагмент тродимензионално обрађеног лепа (сл. 55b), вероватно део обода масивног реципијента фиксираног за под или профилисаног обода ватришта. Овакви објекти из стратума 8 и 12 у Кастанасу протумачени су као делови ватришта (Hänsel 1989: Abb. 72, 101). Богато орнаментисане перфориране прекладе пирамидалног облика (сл. 55a) такође указују на постојање ватришта за припрему хране, а познате су још из неолита као саставни део огњишта (Сталио 1968: 91).

Следећа кућа означена је као објекат 22/2006, који је констатован у северном про-

dwelling 44+17+15 at Hisar a fragment of three dimensional crafted plaster was discovered (Fig. 55 (a)), probably belonging to the rim of a massive receptacle fixed to the floor, or the shaped rim of a hearth. Such objects from strata 12 and 8 observed at Kastanas were interpreted as parts of hearths (Hänsel 1989: Abb. 72, 101). Richly ornamented, perforated pyramidal weights (Fig. 55 (a)) also indicate the existence of a hearth for preparing food, and have been observed in the Neolithic period as part of hearths (Сталио 1968: 91).

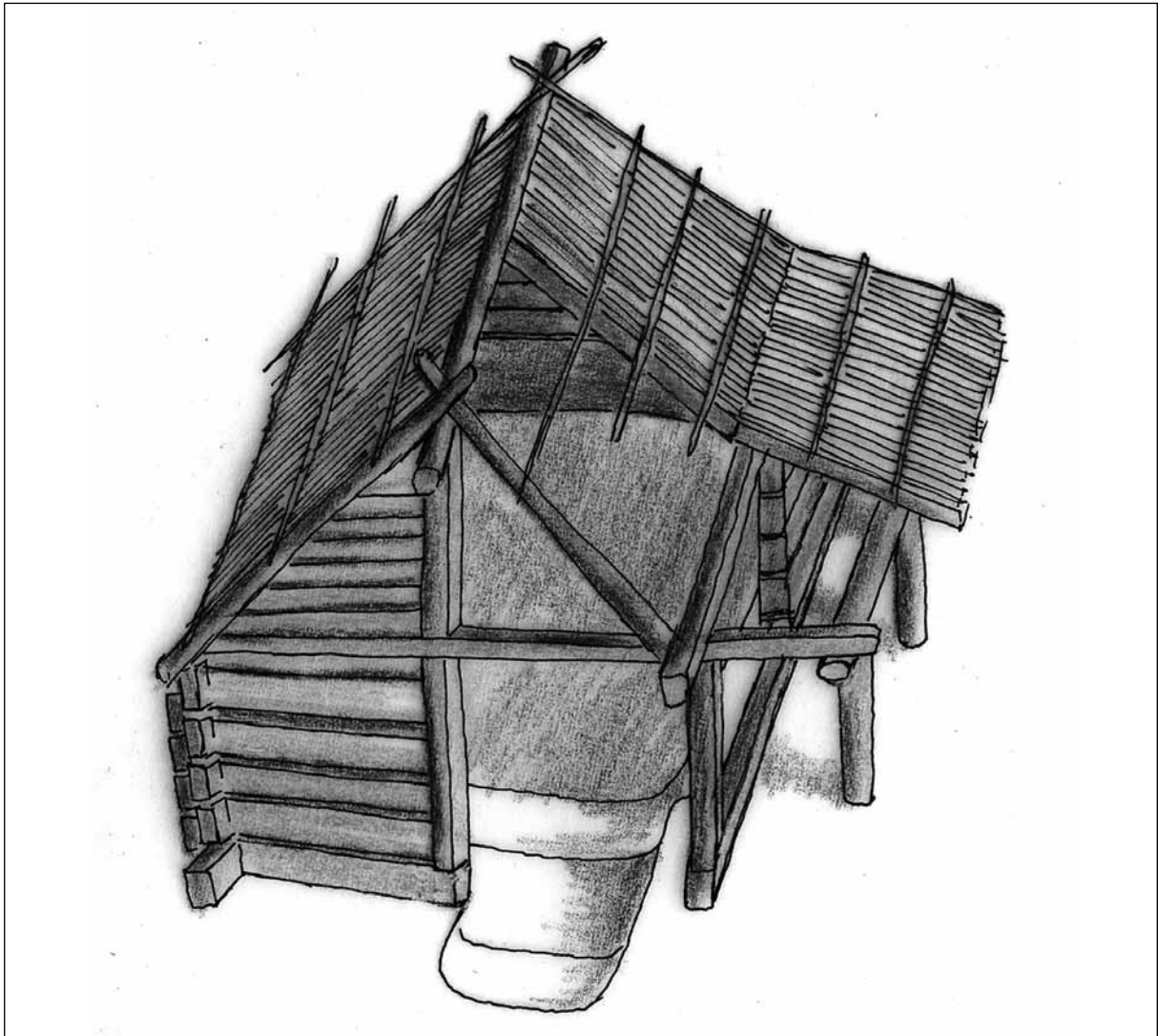
The next house was designated as structure 22/2006 and was discovered in the northern expansion of trench I. It has a rectangular shape with dimensions 5.5 m x 3.5 m, facing north-

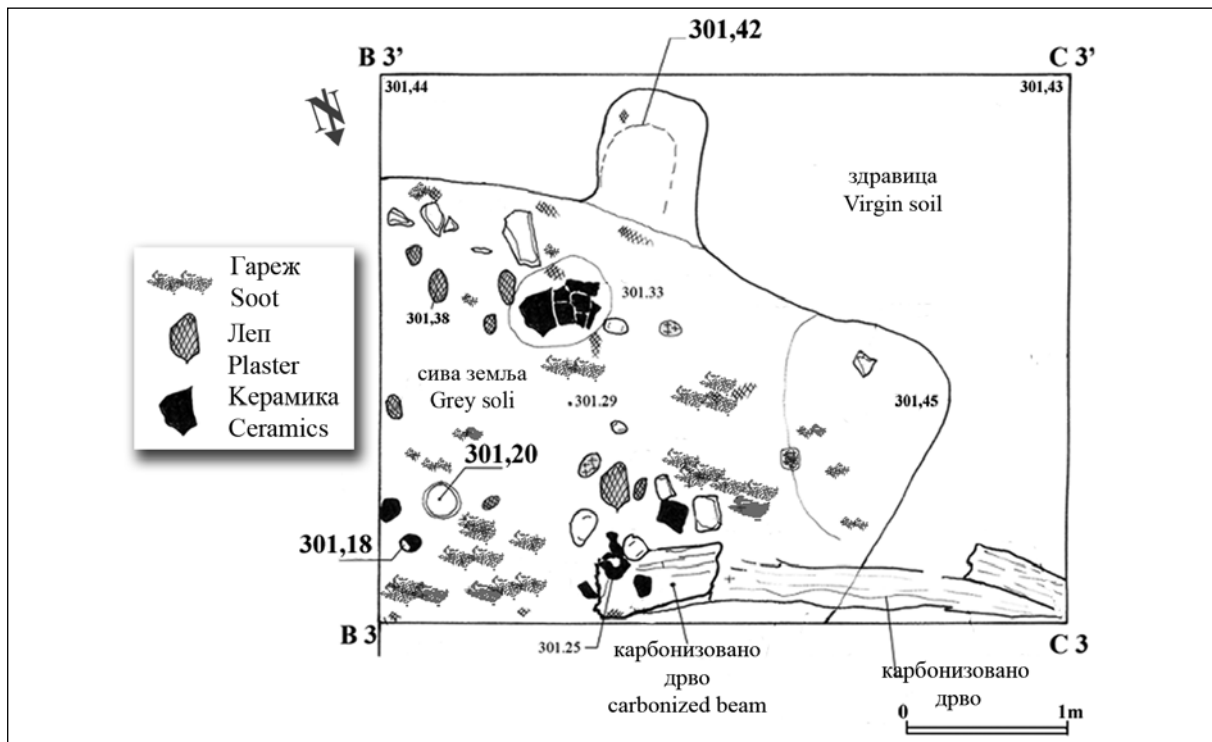
Слика 57. Сонда I/2006 западно проширење: северни профил (а); основа (b)
 Figure 57 Trench I/2006 western expansion: north profile (a); plan of trench (b)

ширењу сонде I. Има правоугаону основу димензија 5,5 m x 3,5 m, а оријентисан је у правцу североисток–југозапад (сл. 56). У његовом југозападном делу нађена је запечена подница, веома оштећена укопавањем јама у византијском периоду. Архитектонски остаци показују да су постојала четири стуба на јужној и један на западној страни куће. Ради нивелације, подница је у падину укопана око 0,30 m, а простирала се у правцу северозапада. Зидови су грађени комбинацијом стубова и плетера са премазом од блата, на шта ука-

east-southwest (Fig. 56). In its south-western part burnt flooring was discovered, significantly damaged from the digging in of pits during the Byzantine period. Architectural remains indicate that there were four posts on the southern and one on the western side of the house. The floor was dug into the slope around 0.30 m for the purpose of levelling, and extended in the north-western direction. The walls were built using a combination of posts and wattle covered with mud, as indicated by numerous fragments of plaster with wattle imprints on the reverse

Слика 58. Идеална реконструкција објекта 20
Figure 58 Ideal reconstruction of dwelling 20

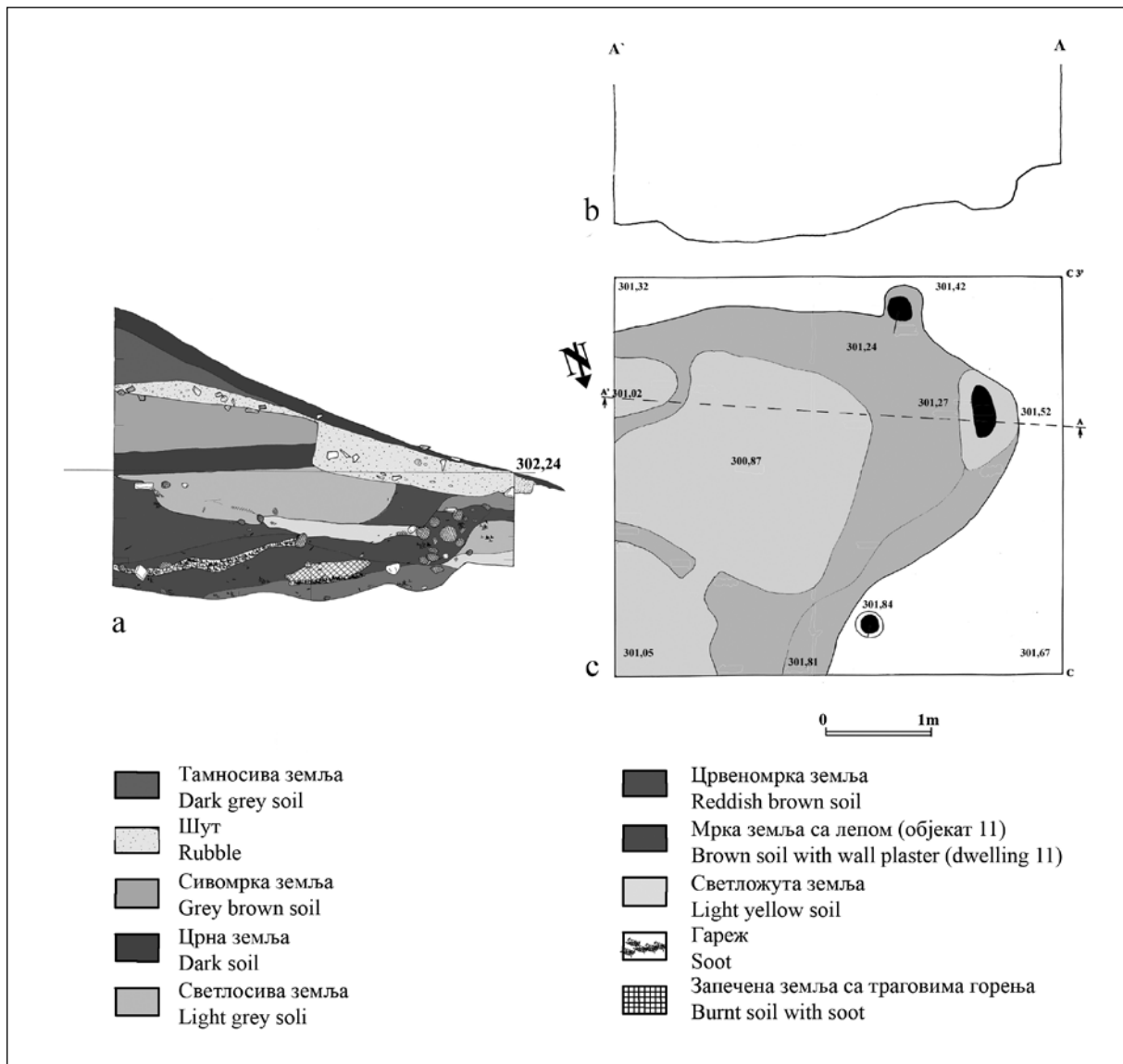
Слика 59. Сонда амфитеатар III проширење, објекат 11
Figure 59 Trench amphitheatre III expansion, dwelling 11

зује мноштво фрагмената лепа са траговима прућа на полеђини. Због недостатка архитектонских елемената, не може се сигурно дефинисати карактер овог објекта, мада његове димензије показују да је био коришћен за становање.

Објекат 20/2006 представља земуницу чији су остаци нађени у западном проширењу сонде I/2006 (сл. 57). Истражена је њена јужна половина, која има правоугаону основу, сачуваних димензија 3 m x 1,5 m. У земуницу се улазило са јужне стране, помоћу два укопана степеника (сл. 57b). На западној страни објекат је укопан у здравицу 1,5 m, а на источној 0,65 m. Поред западног зида у земуници се налазио банак висок око 0,40 m. Три стуба у низу са источне стране објекта носила су неку врсту трема. Зидови надземног дела објекта, који вероватно нису били високи, подигнути

side. The lack of architectural elements does not permit definition of the character of this building, although its dimensions indicate that it was used for habitation.

Structure 20/2006 is a pit house whose remains were found in the western expansion of trench I/2006 (Fig. 57). Its southern half was excavated and has a rectangular shape with preserved dimensions of 3 m x 1.5 m. The entrance to the pit house was on the southern side with two dug in steps (Fig. 57 (b)). On the western side the dwelling it is dug into the virgin soil 1.5 m, and on the eastern side 0.65 m. The western wall of the pit house has an earth bench, that is around 0.40 m above the floor. The row of three posts on the eastern side of the dwelling supported a kind of overhang. The walls of the above ground part of the dwelling, which were not very high, were made of horizontally

Слика 60. Сонда амфитеатар III проширење: источни профил (а); пресек кроз објекат 11(б); основа објекта 11 (с)

Figure 60 Trench amphitheatre III expansion: eastern profile (a); cross-section of dwelling 11 (b); plan of dwelling 11 (c)

су слагањем хоризонталних греда, спојених на угловима помоћу жлебова (сл. 58). Археолошки налази показују да земуница припада VI веку п.н.е. и за сада је једини јасно дефинисан стамбени објекат из гвозденог доба С у Хисару (Stojić 2007: Fig. 6). Ипак, фрагменти керамичких посуда указују на могућност да су и у јужном делу сектора III постојали објекти истовремени са онима у сектору I.

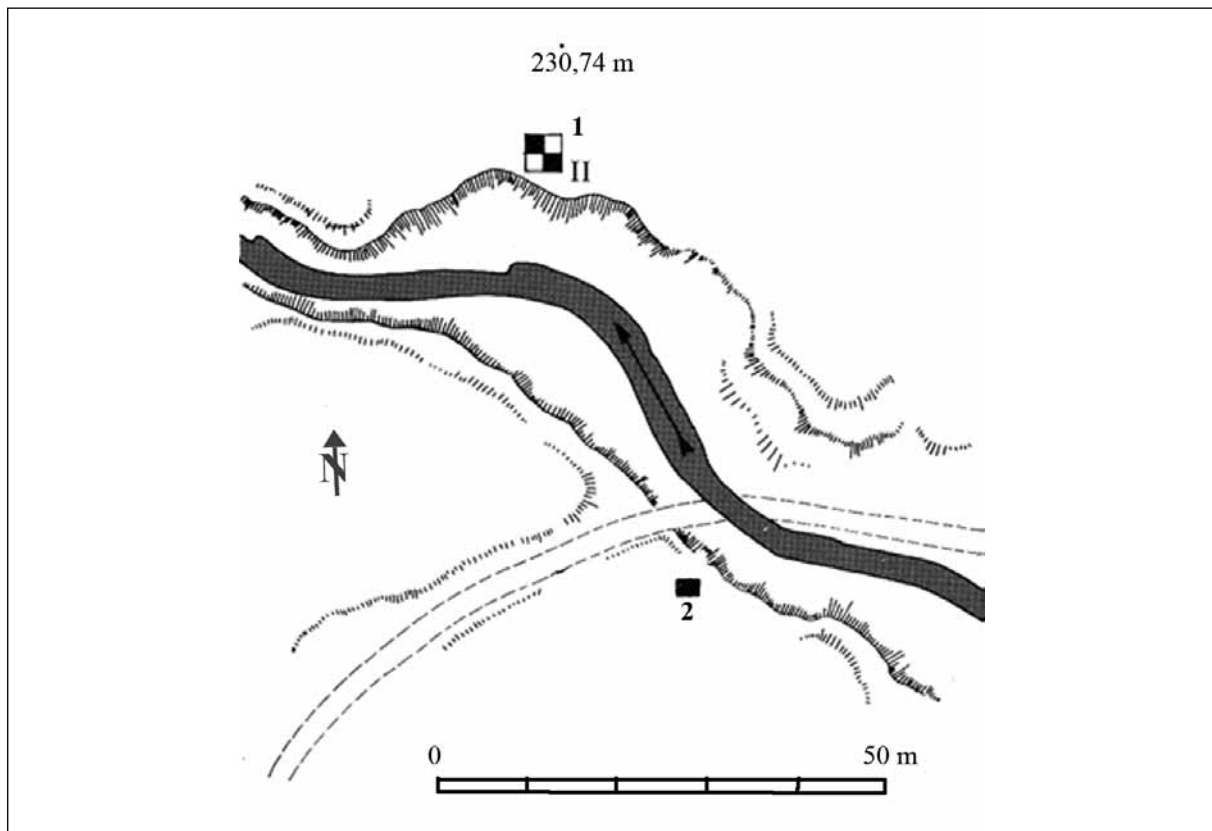
stacked beams with joints at the corners (Fig. 58). Archaeological finds indicate that this dwelling is dated in the 6th century BC and for now represents the only clearly defined dwelling from the Iron Age C at Hisar (Stojić 2007). Still, fragments of ceramic vessels point to the possibility that in the southern part of sector III there are dwellings that are contemporaneous with those in sector I.

Једина праисторијска земуница на горњем платоу је објекат бр. 11, констатован у проширењу сонде амфитеатар III/2005 (сл. 59 и 60). У јужном сегменту ове сонде уочен је одбрамбени ров у правцу северозапад–југоисток (сл. 44). Током 2006. године сонда је проширена и потпуно истражена. Испод слоја црвенкасте земље са много лепа открит је земунички стамбени објекат укопан у здравицу (сл. 59), правоугаоне основе, димензија 3,2 m x 4,2 m у истраженом, западном делу (сл. 60). Његово нивелисано дно укопано је око 0,4 m и налази се на коти 300,87 m (сл. 60b). Поред југозападне стране објекта налазила су се два стуба пречника око 0,3 m, а уз северозападну страну још један стуб истог пречника, који можда и не припада овој земуници. Осим бројних фрагмената керамике и лепа са траговима коља, нађена је необично велика количина алатки од глачаног камена. То су глачанице за оштрење коштаных алатки и веома углачани растирачи који су вероватно коришћени за обраду коже.⁷ Остаци веће карбонизоване греде окренуте у правцу запад–исток, димензија 1,9 m x 0,2 m (сл. 59), лежали су на здравици изван објекта, али и унутар њега, па се можда ради о делу срушене кровне конструкције. Слој мрке земље са великом количином фрагментованог лепа налазио се изнад рушевина земунице и вероватно потиче од млађе палисаде (сл. 60a). У земуници су нађене орнаментисане перфориране прекладе, које указују на постојање огњишта. Депресија настала напуштањем објекта касније је искоришћена као део одбрамбеног рова који је опасивао насеље на горњем платоу.

⁷ Анализу алатки од глачаног камена и окресаног кремента са локалитета Хисар извршио је аутор. Рад је у припреми.

The only prehistoric pit house in the upper plateau is structure no. 11, observed in the expansion of trench amphitheatre III/2005 (Fig. 59 and 60). In the southern segment of this trench a defensive trench was observed which extends in the direction northwest-southeast (Fig. 44). In 2006 the trench was expanded and fully excavated. Beneath the layer of reddish soil with a lot of plaster, a pit house dwelling was discovered dug into the virgin soil (Fig. 59), with a rectangular base, dimensions 3.2 m x 4.2 m in its excavated, western part (Fig. 60). Its levelled bottom is dug in around 0.4 m and is located at an elevation of 300.87 m above sea level (Fig. 60 (b)). Along the south-western side of the dwelling two posts were discovered with a diameter of 0.3 m, and on the north-western side another post with the same diameter, which might not even belong to this pit house. Beside numerous ceramic and plaster fragments with traces of stakes, an unusually large quantity of tools made of polished stone were discovered. These are whetting stones for sharpening bone tools and very polished grinding stones probably used for leather working.⁷ The remains of a larger carbonized beam extending in the west-east direction, with dimensions 1.9 m x 0.2 m (Fig. 59), lay on the virgin soil outside the dwelling, and inside of it, so that this could be part of the toppled roof structure. A layer of brown soil with a large quantity of plaster fragments was located above the ruins of the pit house and probably represents the remains of a more recent palisade (Fig. 60 (a)). Ornamented perforated pyramidal weights were discovered in the pit house indicating the presence of a hearth. After the abandoning of this pit house, the resul-

⁷ Analysis of tools from polished stone and chipped stone at the Hisar site was performed by the author. Study in progress.

Слика 61. Локалитет Позлатска река
Figure 61 Archaeological site Pozlatska reka

Одбрамбеном палисадном зиду иза рова можда је припадао стуб са северозападне стране објекта 11 (сл. 60с). Стратиграфска ситуација у источном профилу сонде, који пролази кроз земуницу, потврђује да ров припада млађој фази живота у Хисару (сл. 60а).

Објекти из сектора I на локалитету Хисар служили су за становање. Иако различитог облика и начина градње, имају извесне сличности са објектима у Феудвару. Одсуство улица између кућа оријентисаних у правцу североисток–југозапад и трагови неколико металуршких пећи показују да је у овом сектору можда постојао занатски центар.

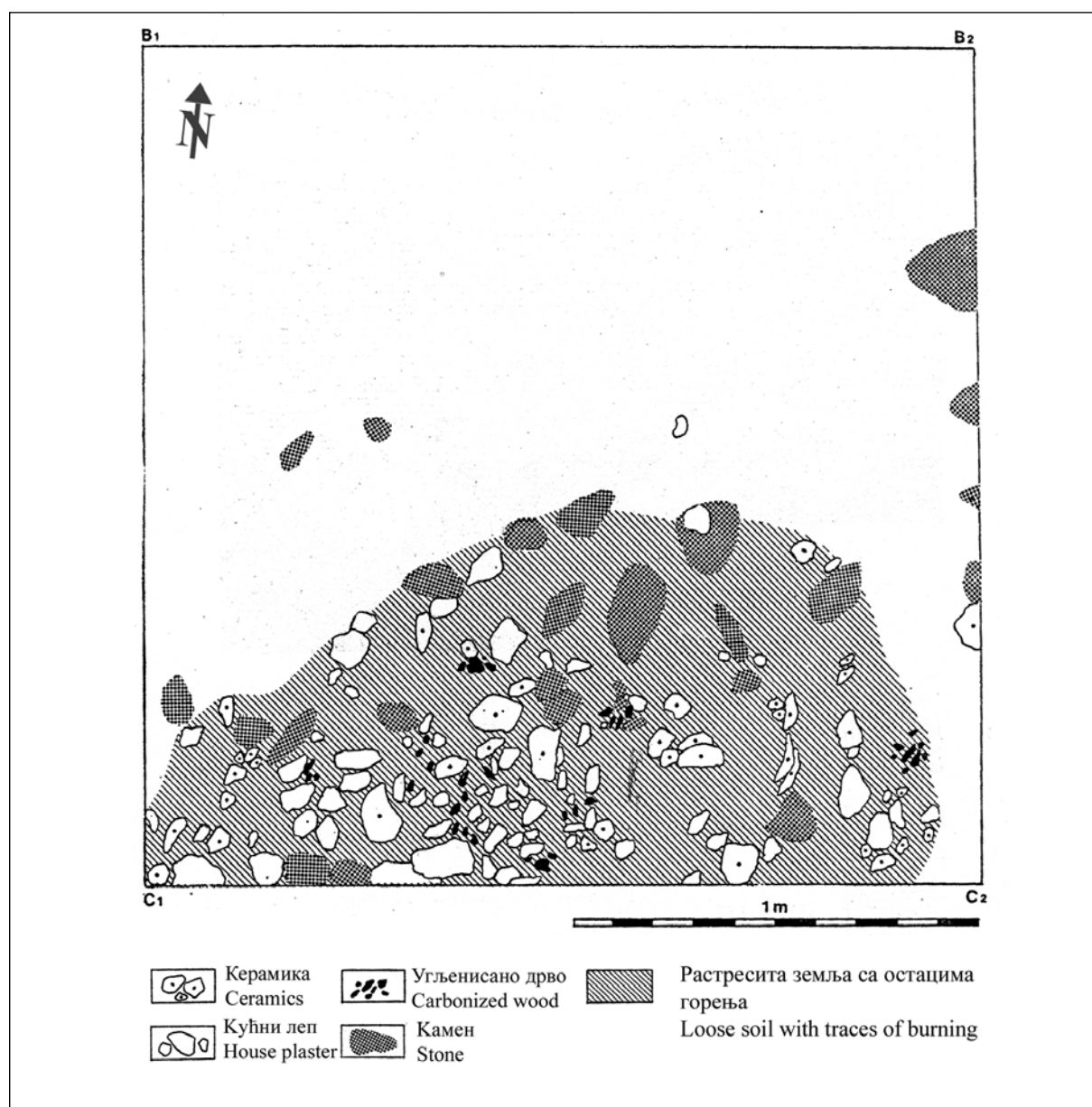
По димензијама и начину градње, објекат 44+15+17/2006 представљао је брвнару са елементима чатмаре, сличну стамбеним

tant depression was used as part of a defensive trench that encircled the settlement on the upper plateau. The post on the north-western side of structure 11 (Fig. 60 (c)) could have belonged to the defensive palisade behind this trench. Stratigraphy of the eastern profile of the trench, which passes through the pit house, confirms that the defensive trench belonged to a later phase of life at Hisar (Fig. 60 (a)).

The structures in sector I at the Hisar site served for living purposes. Although different in shape and construction method, they bare similarities with structures at Feudvar. The absence of streets between houses facing northeast-southwest and traces of several furnaces for metalwork indicate that perhaps a craftsmen's quarter was located in this part of the settlement.

објектима у 13. нивоу на локалитету Кастанас (Hänsel 1989: Abb. 58, 60, 62). Као развијена варијанта дубиога, објекат 35+40/2003 подсећа на објекте из Пањевачког рита, Сарине међе и Врбице (Стојић 2004: сл. 8; Стојић 1986: сл. 1, сл. 6).

In terms of its dimensions and construction, structure 44+15+17/2006 represented a log house with elements of a *čatmara*, similar to dwellings in layer 13 from Kastanas (Hänsel 1989: Abb. 58, 60, 62). As a developed version of the *dubiog*, structure 35+40/2003 is similar to structures discovered at Panjevački rit, Sarina međa and Vrbica (Стојић 2004: сл. 8; Стојић 1986: сл. 1, сл. 6).

Слика 62. Сонда 1, квадрат II, основа стамбеног објекта
Figure 62 Trench 1, quadrant II, plan of dwelling

ПОЗЛАТСКА РЕКА

Локалитет Позлатска река налази се на 230 m надморске висине, на обронцима Јастрепца, код села Позлате, удаљеном 300 m од пута Крушевац – Велики Шиљаговац. Смештен је на ушћу Позлатске у Рибарску реку, притоку Јужне Мораве, због чега је ово место веома подложно речној ерозији. Прва заштитна ископавања организовао је 1968. године Народни музеј у Крушевцу (Томић 1968: 31–31) (сл. 61), а настављена су тек 1985. године, у оквиру међународне сарадње Музеја у Крушевцу, Балканолошког института САНУ и Brooklyn College of the City University of New York (Palavestra i Bankoff 1985; Палавестра и Банкоф 1986), када је први пут примењен мултидисциплинарни приступ и третман археолошког локалитета (геомагнетна проспекција, компјутерска анализа и систематизација података прикупљених рекогносцирањем, педолошке и хидролошке анализе). Налазима керамичких посуда ово насеље је опредељено у време развоја параћинске и Медијана групе (Palavestra i Bankoff 1985: 68).

Стамбена архитектура

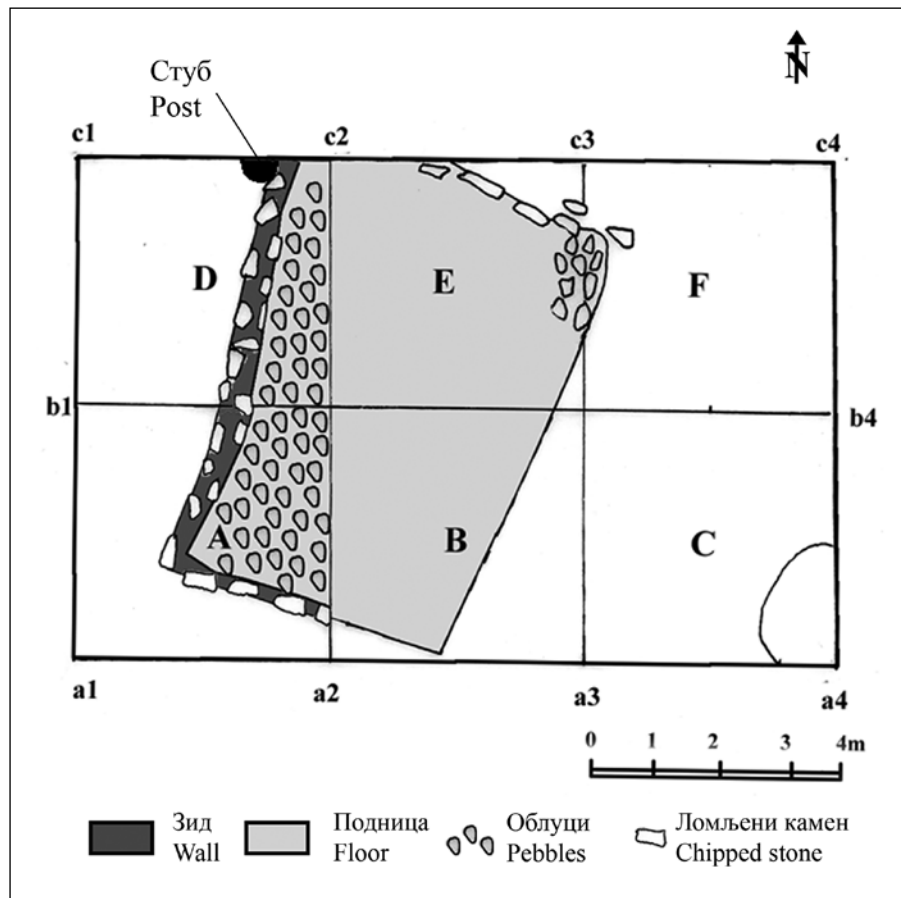
Истраживања су обављена са обе стране реке, у оквиру геомагнетне мреже (сл. 61). У сонди I, постављеној на десној обали, у трећем слоју су откривени остаци праисторијског стамбеног објекта, који је вероватно девастиран деловањем речне ерозије. Очувана основа објекта имала је приближно полукружни облик (сл. 62). Материјал од уруше-

POZLATSKA REKA

The Pozlatska reka site was discovered on the slopes of the Jastrebac mountain at an elevation of 230 m above sea level, near the village of Pozlata, at 300 m from the road Kruševac – Veliki Šiljagovac. It is located on the confluence of the Pozlata and Ribarska rivers, a tributary of Južna Morava, because of which this location is very susceptible to river erosion. The first protective excavations were carried out in 1968 by the National Museum in Kruševac (Točić 1968: 31–31) (Fig. 61), and were resumed in 1985 as part of international cooperation between the Museum in Kruševac, the Balkanological Institute of the Serbia Academy of Science and Art (SASA) and Brooklyn College of the City University of New York (Palavestra i Bankoff 1985; Palavestra i Bankoff 1986), when for the first time a multidisciplinary approach to and treatment of an archaeological site was applied (geomagnetic prospecting, computer analysis and systematic treatment of data gathered during identification, pedological analysis of the soil and hydrological analysis). Ceramic vessels found at this settlement date it to the Paraćin and Medijana cultural groups (Palavestra i Bankoff 1985: 68).

Residential Architecture

Excavations were carried out on both sides of the river as part of the geomagnetic network (Fig. 61). In trench I located on the right bank of the river, in the third layer, the remains of a prehistoric dwelling were discovered that had probably been devastated by river erosion.

Слика 63. Гологлава код Сталаћа, сонда 1, основа стамбеног објекта
Figure 63 Gologlava near Stalać, trench 1, plan of dwelling

них зидова састојао се од растресите земље са већом количином угљенисаног дрвета и кућног лепа. Објекат је вероватно страдао у пожару, што показују трагови горења на керамици и лепу. Нажалост, због малог броја остатака архитектуре, његов изглед не може прецизније да се одреди. Ипак, топографске карактеристике локалитета и скромни архитектонски трагови дозвољавају претпоставку да највише подсећа на објекте из насеља у Пиљаковцу (Јазић 2005: сл. 3 и 4) и на објекат 22/2006 са Хисара.

The preserved base of the dwelling had a nearly semicircular shape (Fig. 62). The materials from the toppled walls consisted of loose soil with a large quantity of charred wood and wall plaster. This dwelling was probably destroyed in a fire, as indicated by signs of burning on the ceramics and plaster. Unfortunately, the meagre quantity of architectural remains does not allow for clearer understanding of its appearance. Still, topographic characteristics of the archaeological site and the modest architectural remains allow for the assumption that it is closest to the dwelling at the settlement of Piljakovac (Јазић 2005: сл. 3 и 4) and structure 22/2006 at Hisar.

ГОЛОГЛАВА КОД СТАЛАЋА

Градинско насеље Гологлава смештено је северно од Сталаћа, на доминантном узвишењу изнад десне обале Јужне Мораве, на 175 m надморске висине, одакле се пружа поглед према северу, западу и југу (Тасић и Томић 1987: 131). Стрме падине узвишења спуштају се према Почопањском потоку на једној и Јужној Морави на другој страни. Археолошка ископавања обављена су 1986. и 1987. године, под руководством Н. Тасића и Е. Томића, у оквиру пројекта *Етногенеза праисторијских и античких култура у долини Западне Мораве и Расине*, који су реализовали Балканолошки институт САНУ и Народни музеј у Крушевцу. Архитектура, керамички и метални предмети показују да се на овом месту налазило вишеслојно насеље из бронзаног доба и из гвозденог доба I (Стојић и Чађеновић 2006: 207).

Стамбена архитектура

У сонди I констатовани су остаци два стамбена објекта. Млађи, из другог откопног слоја, није јасно дефинисан, а старији, правоугаоног облика, димензија 6 m x 5 m, откривен је у четвртном откопном слоју у квадратима А, D и Е. Подигнут је тако што је део трошне стене нивелисан, а затим су правилно полагани речни облаци, прекривени слојем земљаног набоја. Основу зида чинио је сухозид од ломљеног камена, на шта указује нагомилани ломљени камен у квадрату Е (Чађеновић 2003: 44) (сл. 63). Камен је вероватно везиван глином, а на та-

GOLOGLAVA AT STALAĆ

The hill fort settlement of Gologlava is located north of Stalać, on a dominant position overlooking the right riverbank of the Južna Morava, at 175 m above sea level, lending a view to the north, west and south (Tasić and Tomić 1987: 131). The steep slopes of the elevation descend into the Počopanjski brook on the one side and the Morava flatlands on the other. Archaeological excavations were carried out in 1986 and 1987 under N. Tasić and E. Tomić as part of the project *Ethnogenesis of the Prehistoric and Classical Cultures in the Valley of the Western Morava and Rasina Rivers* of Balkanological Institute and the National Museum in Kruševac. Architecture, ceramics and metal objects indicate that this site is a multilayered settlement dating back to the Bronze Age and Iron Age I (Стојић и Чађеновић 2006: 207).

Residential Architecture

Trench I contains the remains of two dwellings. The more recent one, from the second excavated layer, is not clearly defined, while the older one, with a rectangular shape and dimensions 6 m x 5 m was discovered in the fourth excavation layer in quadrants A, D and E. It was built by levelling the crumbling cliff, with river pebbles placed on top, covered by a layer of pressed soil. The wall foundations were made of dry stone using chipped stone, as indicated by stacked chipped stone in quadrant E (Чађеновић 2003: 44) (Fig. 63). The stone was probably held together with clay, atop which wooden beams were stacked. From the pub-

тврђују постојање стамбених објеката, а према налазима керамике и једне фибуле локалитет се може датовати у период VII–VI века п.н.е. (Bulatović 2005; Булатовић 2007: 170). На овом налазишту обављено је само рекогносцирање.

Првонек је вишеслојни локалитет удаљен 10 km југоисточно од Врањске Бање. Истраживања је спровео Народни музеј у Врању 2004. године (Bulatović 2005), када је нађена велика количина брњичке керамике. Рекогносцирана је само јужна страна, док је неистражен остао северни део градине, где се налази и једини лакши прилаз, па и даље остаје могућност да се евидентирају остаци фортификације и насеља који нису уништени дејством ерозије.

Кулина у Тенеш Долу налази се 16 km североисточно од Приштине (Mehmetaj 1988: 89–91). Са ове градине, која доминира уском долином реке Лаб, могућа је контрола комуникације ка долини Биначке Мораве и Кончуљу. Фортификацију су чинили бедеми од земље и камена на југоисточној и југозападној страни, док су остале стране платоа биле заштићене стрмим литицама (Љуци 1998: 124). Трагови насеља припадају брњичкој култури, старијем гвозденом добу и хеленистичком периоду. Нажалост, документација са истраживања није била доступна.

Кале у Грделици се налази на источном масиву планине Остозуб и доминира улазом у Грделичку клисуру. Узвишење је доступно само са северозапада. Први га је рекогносцирао М. Гарашанин, који је претпоставио

2005; Булатовић 2007: 170). Only identification performed at this site.

Prvonek is a multilayered site located 10 km south-east from Vranjska Banja. Excavations were conducted by the National Museum of Vranje in 2004 (Bulatović 2005), when a large amount of Brnjica culture ceramics was discovered. With identification work only having been carried out on the southern side of the site, the northern area of the hill fort remains unidentified where the only easy access is located, so that there is still the possibility that the remains of a fortification and perhaps of a settlement which have not been destroyed by erosion will be discovered.

Kulina at Teneš Dol is located 16 km northeast of Priština (Mehmetaj 1988: 89–91). This hill fort which dominates over the narrow valley of the Lab river provides control of the rout toward the valley of the Binačka Morava and Končulj. Fortifications consisted of ramparts made of earth and stone on the south-eastern and south-western sides, while the other sides of the plateau were naturally protected by steep slopes (Љуци 1998: 124). Traces of the settlement date back to the Brnjica period, the late and early Iron Age and the Hellenic period. Unfortunately, documentation from excavations was not available.

Kale at Grdelica. This hill fort is located on the eastern massif of the Ostozub mountain and dominates over the entrance to the Grdelica gorge. The elevation is accessible only from the north-western side. Initial identification work was carried out by M. Garašanin who presumed

постојање бронзаноdobног утврђења (Ерцеговић-Павловић и Костић 1988: 15). Сондажна истраживања организовао је Народни музеј у Лесковцу, а спровели су их археолози Ј. Пешић и С. Перић 2000. године (Пешић и Перић 2001: 271–285). Осим брњичког хоризонта, на овом вишеслојном локалитету констатовани су остаци римског и византијског утврђења, чијом су изградњом уништени стамбени објекти и фортификација брњичке културе (*ibid.*: 280).

Градац код Злокућана смештен је на дугуљастом узвишењу које на западу опкољава Јужна Морава, а на североистоку њена притока Јашуњска река. Прва истраживања извршио је М. М. Васић још 1909. године, а наставак ископавања, спроведен од стране Народног музеја у Београду и археолога Б. Сталио (Сталио 1972), уследио је од 1956. до 1959. године. Констатовано је више културних хоризоната, и то два винчанска, један енеолитски, један из бронзаног доба и један из млађег гвозденог доба. Васић у извештајима помиње одбрамбени ров и неколико стамбених земуница. У сонди V, истраженој 1957. године, налазила су се два реда камења у виду сухозида, висине до 0,5 m, а између њих био је набој од ситног камена (Сталио 1961: 234). Одбрамбени систем постојао је на североисточној и источној страни брега. У сондама III и IV из 1956. године откривен је део рова са палисадом (*ibid.*). Према топографским карактеристикама и налазима керамике, претпоставља се да је реч о утврђеној градини из гвозденог доба I.

the existence of a Bronze Age fortification at this site (Ерцеговић-Павловић и Костић 1988: 15). Trial excavations were conducted by the National Museum in Leskovac, under archaeologists J. Pešić and S. Perić in 2000 (Пешић и Перић 2001: 271–285). Beside the Brnjica culture stratum, this multilayered archaeological site also contains the remains of Roman and Byzantine fortifications, whose building destroyed the Brnjica culture dwellings and fortifications (*ibid.*: 280).

Gradac near Zlokućani is located on an elongated elevation that is encircled to the west by the Južna Morava and to the northeast by its tributary the Jašunjska river. Initial excavations at this site were conducted by M. M. Vasić in 1909, with excavation continued by the National Museum under archaeologist B. Stalio (Сталио 1972) in 1956 to 1959. Several cultural strata were observed, of which two belong to the Vinča culture, one to the Aeneolithic, one Bronze Age stratum and one from the late Iron Age. In his reports Vasić mentions a defensive trench and several pit house dwellings. In trench V excavated in 1957 two rows of stones were discovered made of dry stone with a height of 0,5 m, filled in with small stones (Сталио 1961: 234). A defensive system was present on the north-eastern and eastern sides of the hill. In the 1956 trenches III and IV a part of a trench with a palisade was discovered. Based on topographic characteristics and ceramic finds, this is a fortified hill fort from Iron Age I.

Dački Rid at Gumnište is located in Donja Slatina, between the Južna Morava and the Rainovački brook. After initial identification

Дачки рид у Гумништу налази се у Доњој Слатини, између Јужне Мораве и Раиновачког потока. После рекогносцирања обављених 1951, уследила су археолошка ископавања 1952. године, под руководством Д. Гарашанин (Гарашанин 1959: 257–261). На истраженим површинама тада је откривен танак, ерозијом уништен културни слој са доста фрагмената керамике, али архитектонски остаци нису констатовани (*ibid.*). И овај локалитет припада брњичкој култури. Као и на другим налазиштима, топографска слика терена показује да се ту вероватно налазило насеље градинског типа.

work conducted in 1951, excavations followed in 1952 under D. Garašanin (Гарашанин 1959: 257–261). Excavations yielded a thin cultural layer destroyed by erosion with numerous ceramic fragments, but without any architectural remains observed (*ibid.*). This is also a Brnjica culture site. As at other sites, the topography of the terrain indicates that a hill fort settlement was probably located here.

V ОПШТА РАЗМАТРАЊА

V GENERAL CONSIDERATIONS

Усливу Јужне Мораве јављају се три типа насеља: равничарска, висинска и градинска, која су и најчешћа. Висинска насеља су коегзистирала са градинским и пружала су им логистику, али углавном нису истраживана, већ су само констатована. Равничарска насеља су формирана на ободима речних тераса, и то у Пиљаковцу, Медијани, Великој Лукањи и Позлатској реци. У њима су откривени стамбени објекти замуничког типа, затим надземни објекти, као и комбинација ова два типа.

1. УТВРЂЕНА НАСЕЉА ГРАДИНСКОГ ТИПА

Утврђена насеља основана на претходно нивелисаном терену

Након избора места погодног за подизање насеља биле су потребне мање или веће промене рељефа. То се односи на евентуалну нивелацију платоа, којом је добијана додатна површина за изградњу стамбених објеката. Таква интервенција спровођена је подзидовима подизаним на падинама непосредно испод платоа, уз које је депонован вишак земље, као што је случај на локалитету Каљаја у Буштрању (Vukmanović i Popović 1982: 193). Уколико се градине налазе на те-

Three types of settlements can be observed in the Južna Morava basin: lowland, elevated and hill fort settlements, which are the most frequent. Elevated settlements coexisted alongside hill fort settlements and provided logistical support, but mostly remain unexcavated and have only been recorded. Lowland settlements were created along the edges of river terraces, in Piljakovac, Medijana, Velika Lukanja and Pozlatska reka. Dwellings discovered in them include pit houses, above-ground dwellings, as well as combinations of the two.

1. FORTIFIED HILL FORT SETTLEMENTS

Fortified settlements built on previously levelled terrain

After selecting a location for building a settlement it was also necessary to carry out more or less work on the existing terrain. Such work relates to potential levelling off of a plateau for settlement which provides additional surface for building dwellings. Such construction work involved the building of reinforcing walls on slopes directly beneath plateaus, with the surplus soil being deposited along a constructed supporting wall, as is the case in the settlement at Kaljaja in Buštranje (Vukmanović

рену са тешко приступачним прилазима, дугачке фортификације нису биле потребне, па се могу сврстати у категорију рубних градина, као што је Градина у Врањском Прибоју (Čović 1986: 59).

Насеља са одбрамбеним ровом и палисадом

Најједноставнији и најлакши начин утврђивања насеља био је стварање одбрамбеног рова, што није било могуће на теренима са каменом подлогом. Копањем рова добијана је земља за подизање грудобрана. У крајевима у којима су морфолошки услови дозвољавали, као што су шумовите области, ров је имао палисадни зид начињен од стубова пободених унутар или изван њега. Стубови су повезивани преплетом од грања или од млађих и еластичних стабала, затрпавани су или облепљивани земљом добијеном из рова (Кончуљ, Хисар у Лесковцу, Ланиште итд.). У неким случајевима је спољашњи ред стубова укопан на средини рова, а унутрашњи изван рова, али унутар бедема утврђења, док је између њих насипана земља како би се добио комбиновани бедем од земље и дрвета (Кончуљ и Скобаљић град) (сл. 20 и 41).

Насеља утврђена каменим бедемом

Овај начин утврђивања евидентиран је на више локалитета из бронзаног и гвозденог доба на подручју централног Балкана. Према начину изградње фортификација, као и према топографским и морфолошким

и Popović 1982: 193). If a hill fort is located on terrain with very limited access, there is no need for constructing a long fortification line and it can be categorized as a rim hill fort, like the Hill Fort in Vranjski Priboj (Čović 1986: 59).

Settlements with a defensive trench and palisade

The simplest and the easiest way of fortifying a settlement is by building a defensive trench, which is not possible in terrain that rests on stone. During the digging of a trench, construction material is created for building the rampart. In areas where morphological conditions permit, such as wooden construction materials, a trench is built in combination with a palisade made of posts placed inside or outside the trench. Posts were connected with intertwining twigs or young, elastic trees, soil was deposited on them or they were connected with earth excavated from a defensive trench (Končulj, Hisar at Leskovac, Lanište, etc.). In certain cases the exterior row of posts was dug into the middle of the trench, while the exterior row was placed outside of it, but within the fort rampart, with soil deposited between them yielding a combined rampart made of earth and wood (Končulj and Skobaljić Grad) (Fig. 20 and 41).

Settlements fortified with a stone rampart

This type of fortification was discovered at numerous sites from the Bronze and Iron ages on the territory of the central Balkans. In terms of construction method of fortifications and

карактеристикама, у басену Јужне Мораве се издвајају две регије. Прву чини територија која се од Скобаљић града преко Грделичке клисуре протеже ка југу све до доњег Повардарја. Градине из ове области могу се колоквијално назвати **јужнобалканским кругом утврђења**. Оне имају фортификацију изграђену у техници сухозида, са различитим варијететима. У другој регији, од Грделичке клисуре до састава Западне и Јужне Мораве и централног Поморавља, заступљена су утврђења подигнута од земље и дрвета, која се могу назвати **централнобалканским кругом утврђења**.

Осигуравање животног простора унутар камених бедема захтевало је снажну друштвену организацију, мада су биле важне и морфолошке карактеристике терена, као и извори грађевинског материјала. Најзначајнији фактор чинила је организација рада приликом преношења велике количине грађевинског материјала до тешко приступачних узвишења. Бедеми су у највећем броју случајева подигнути слагањем камена у техници сухозида, мада је понекад коришћена црвена глина као везиво (Буштрање, Свињиште). При изградњи бедема у насељу Буштрање камен је слаган у виду купе троугаоног вертикалног пресека, како би се постигла боља статика. За разлику од тога, на оближњој Градини у Свињишту први темељни ред направљен је од камена великих димензија, а у горњим редовима слагани су мањи комади ломљеног камена (Bulatović and Kapuran 2007). На овај начин ограђен простор, мање или веће површине, може да прерасте у комплексан систем фортификација, са више ограђених тераса или платоа

topographical and morphological characteristics the Južna Morava river basin consists of two regions. The first region represents a territory that starts at Skobaljić grad and extends south of the Grdelica gorge and all the way down to the lower Vardar river basin at the very south. Hill forts in this region could be colloquially designated **the southern Balkan fortification group**. This region is characterized by hill forts built using the dry stone technique with its different variants. The second region, extending from the Grdelica gorge to the confluence of the Zapadna and Južna Morava, and the Central Morava river basin in the north, is represented by fortifications built from earth and wood. This region can be called **the central Balkan fortification group**.

Securing living space with a stone rampart required strict social organization of the population, although the morphological characteristics of the terrain and the source of construction materials were important as well. The most significant factor was organization of transportation of large quantities of construction materials to inaccessible elevations. Stone ramparts in the largest number of cases are constructed by stacking stones using dry stone, although in several cases red clay was used as connecting material (Buštranje, Svinjište). Rampart construction at Buštranje is cone shaped, with a triangular profile, in order to achieve improved statics. By contrast with Buštranje, on the nearby hill fort in Svinjište, the first foundation row is made of larger stones, while in the upper rows smaller pieces of chipped stone were stacked on top of each other (Bulatović and Kapuran 2007). An area that is fenced off in this manner, whether of smaller or larger dimensions, can grow into a complex system of fortifications, with several

у оквиру насеља. Такав је случај у Каципу-пу где је, осим акропоља на врху узвишења, ограђена и падина према реци, чинећи неку врсту подграђа (Vukmanović i Popović 1982: 197; Čović 1986: 56). У Свињишту је палисада на венцу каменог сухозида повећавала дефанзивну снагу фортификације.

Ради побољшања одбране, на лако приступачним местима комбиновани су камени бедем и одбрамбени ров. Такав систем одбране констатован је на већини локалитета у јужнобалканском кругу утврђења (Градина у Свињишту, Каципуп, Буштрање).

Улази у утврђена насеља

Улази на градине су најмање познати елементи архитектуре на локалитетима у јужном Поморављу. Због ограниченог обима сондажних рекогносцирања, могу да се реконструишу једино према остацима видљивим на површини. Најједноставнији тип улаза је обичан прекид у беду. Из стратешких разлога се поставља на мање приступачној страни. Такав улаз констатован је на Градини у Свињишту, са приступном рампом начињеном од набијене земље и ситног камења, као и на суседним градинама Буштрање, Каципуп и Врањски Прибој. Другачији тип улаза може се реконструисати на локалитету Хисар у Лесковцу. Правац одбрамбеног рова и палисаде на западној страни акропоља не поклапа се са пружањем рова на северозападној страни, па они чине тзв. тангенцијални улаз у утврђење, који онемогућава напад на капију под правим углом и открива бокове нападача.

fortified terraces or plateaus within a settlement. This is the case in Kacipup, except for the acropolis at the top of the elevation, the slope toward the river is built up, constituting a kind of exterior settlement (Vukmanović i Popović 1982:197; Čović 1986: 56). As Svinjište the palisade at the outer edge of the dry stone rampart increased the defensive strength of the fortification.

A stone rampart combined with a defensive trench for improved defence at easily accessible points. Such a system of defence was discovered at the majority of sites in the *southern Balkan fortification group* (Gradina at Svinjište, Kacipup, Buštranje).

Hill fort entrances

Hill fort entrances are the least investigated architectural elements at the Južna Morava basin. The limited extent of trial excavations and excavation work only leaves us with the possibility of reconstructing them based on the appearance visible on the surface of the terrain. The simplest type of entrance was a simple break in the rampart line. Such an entrance is placed on the less accessible side for strategic reasons. In the Gradina at Svinjište such an entrance was discovered with an access ramp made of compacted soil and small stones. Such simple entrances were also observed at the neighbouring hill forts of Buštranje, Kacipup and Vranjski Priboj. A different type of entrance can be reconstructed at the Hisar in Leskovac. The excavated line of the defensive trench in combination with the palisade on the western side of the acropolis does not correspond with the north-western line of the trench, but rather

Узвишења код улаза у утврђена насеља

Узвишење је насипано на страни са које је претила највећа опасност, а када је ситуација захтевала јачу одбрану подизано је и више њих (Benac 1985: 140).⁸ Такав начин заштите улазног дела, као најрањивије тачке, јавља се на готово свим утврђењима *јужнобалканског круга*. Позната су четири начина формирања ових узвишења. Земља избачена копањем одбрамбеног рова гомила се на једном делу терена и чинила купу, као у Кршевици, где је археолошким сондирањем и геофизичком проспекцијом потврђена структура од набацане земље. Други начин састоји се од ређања веће количине камена у виду купе, нпр. у Буштрању. Трећу варијанту чине степенаста узвишења са основом од камена како би се спречила ерозија, на коју је насипана земља, као што је случај у Каципу. Четврти начин обухвата изградњу кружног прстена од сухозида, у виду куле која је можда имала и палисаду, чиме је додатно обезбеђиван уски улаз на градину (Врањски Прибој, Буштрање) (Vukmanović i Popović 1982: 190).

Неки аутори сматрају да су узвишења поред улаза имала и културну улогу у животу сточарских заједница (Benac 1986: 29; Ристов 2004: 32). У сваком случају, њихова одбрамбена улога на градинама не доводи се у питање, а њихове димензије можда симболизују и моћ локалних поглавица. И у многим деловима Европе су из касног бронзаног доба сачувани трагови грађевина које симболизују друштвену хијерархију, што

makes a so called tangential entrance into the fortification, preventing an attack on the gate at a right angle and exposing the attackers' flanks.

Elevated mounds near hill fort entrances

The elevation was built on the side from which greatest danger threatened, and when the situation required additional defence, several elevations were created (Benac 1985: 140).⁸ Such a method of fortifying the entrance as the most exposed point is present at nearly all fortifications of *the southern Balkan group*. There are four identified ways of building these important defensive structures. The soil excavated during the building of a defensive trench was collected in one part of the terrain and created a mound, as in Krševica, where archaeological excavations and geophysical prospecting confirmed a structure of dumped soil. The second method of construction consists of dumping of a larger quantity of stone in the form of a mound, as in Buštranje. The third variant of construction of a tumulus uses stone material to create cascades, in order to prevent erosion of the structure, as in Kacipup. The fourth variant consists of construction of a circular ring made of dry stone, in the form of a tower, which also could have had a palisade, which provided additional protection for the narrow entrance to the hill fort (Vranjski Priboj, Buštranje) (Vukmanović i Popović 1982: 190).

Some authors believe that elevations around the entrance also served cult purposes in the lives of pastoral communities (Benac

⁸ У ранијој литератури оваква узвишења називана су лимитантним тумулима.

⁸ Such elevations were called limiting tumuli in earlier literature.

најбоље показују утврђена насеља градинског типа (Harding 2000: 426).

2. СТАМБЕНИ ОБЈЕКТИ

У погледу облика, развој праисторијских кућа доживео је успон током неолита, са успостављањем стабилне производљачке привреде и формирањем сталних насеља (Sreјović 1997: 530). Због номадског начина живота, миграција и ратних похода, у бронзаном и гвозденом добу изградњи кућа поклањана је мања пажња (*ibid.*). То је очигледно и на прелазу из бронзаног у гвоздено доба, као и у старијем гвозденом добу. Након ватинске „архитектонске ренесансе”, уочене у великим утврђеним насељима као што је Феудвар код Мошорина, следи опадање у квалитету изградње и трајности кућа, што најбоље улуструју насеља из старијег гвозденог доба у Калакачи (Roeder 1991: Abb. 22) и Кастанасу (Hänsel 1989).

Типови стамбених објекта такође зависе од топографских карактеристика насеља, морфологије тла, извора грађевинског материјала, климатских услова, а посебно од начина привређивања становништва.

Земунице

Земуница је најстарији тип станишта. На овом простору су стамбене земунце из раног и средњег неолита евидентирани на локалитетима Буњиште код Прешева, Чукар и Гумниште код Павловца, Копањане код Златокопа (Булатовић 2004: 397–409;

1986:29; Ристов 2004: 32). In any case their defensive role at hill forts is not in question, while their dimensions could have additionally symbolized the power of local chiefs. In many parts of Europe from the period of the late Bronze age there are clear indications of building of structures with social hierarchy symbolism, which is best reflected by hill fort fortified settlements (Harding 2000: 426).

2. RESIDENTIAL DWELLINGS

In terms of shape, development of prehistoric houses underwent expansion during the Neolithic period, with the establishment of a stable production economy and creation of permanent settlements (Sreјović 1997: 530). During the Bronze and Iron ages, because of the nomadic way of life, frequent migrations and war campaigns, less attention was given to their construction (*ibid.*). This is evident in the example of architecture from the transitional period from the Bronze Age into the Iron Age and the early Iron Age. Residential architecture discovered at the great fortified settlements such as Feudvar near Mošorin after what can be called the Vatin period of architectural renaissance, experienced a drop in the transitional period from the Bronze into the Iron ages, as well as in the period of the early Iron Age stratum on the Kalakača (Roeder 1991: abb. 22) and Kastanas (Hänsel 1989).

The type of dwelling also depended on the topography of the settlement, the morphology of the ground, sources of building materials, climate conditions and, most importantly, the economic factors of activities of the population.

idem 2005: 19 и 26). Земуницу или тзв. бурд-елъ чини јама покривена танким стаблима и грањем, који су затим прекривани кровином од лишћа, трске, сламе или бусења (Дероко 1968: 12). Такви стамбени објекти преовлађују у раном и средњем неолиту. Њихове основе су варирале од кружних до елиптичних, са пречником од више метара. Кружна основа представља архаичнији облик јер опонаша крошњу дрвета као први заклон (Vuksanović 1998: 61). Укопи земуница, дубоки од 0,5 m до 1,5 m, обично су садржали фрагменте лепа са траговима коља на полеђини, као и остатке угљенисаних органских материја, пепела и гарежи. Потпуним или делимичним укопавањем земунице њен надземни део сведен је на најмању меру. Земунице су могле имати једну или више просторија (Сталио 1968: 79) са неколико различитих архитектонских елемената, као што су ниски преградни зидови, банци, пећи, огњишта (ватришта), силосне јаме и улазне рампе, косе или у виду степеница. Првобитни габарит неких земуница проширен је укопавањем банака.

Кровну конструкцију, која се у планинским пределима назива сибара или дубиог, чине дрвене греде укопане или наслоњене на површину земље, повезане у виду купе са врхом у оси објекта, покривене кровином од сламе, трске, дрвета или бусења и учвршћене прстеном од плетера, тзв. притисцима или лемезима (Дероко 1968: 12). Такав купасти кров троугаоног вертикалног пресека обезбеђивао је најбољу статику у свим правцима и добро одводњавање (Vuksanović 1998). Сибаре су имале врата у виду трапезастог дрвеног рама са преплетом од прућа. Слич-

Pit house

A pit house is the oldest type of habitation. The appearance of pit house dwellings in the period of the early and middle Neolithic periods on this territory was observed at the sites Bunjište near Preševo, Ćukar and Gumnište near Pavlovac, Kopanjane near Zlatokop (Булатовић 2004: 397–409; *idem* 2005: 19 and 26). A pit house, or the so called *burdelj* is a pit in the ground which is covered by a roof made from slender logs and branches, covered by roofing materials such as leaves, reeds, hay or sod (Дероко 1968: 12). Such dwellings are dominant in the early and middle Neolithic period. Their foundations varied from circular to elliptical, with diameters of several meters. The round shape is an archaic trait that originates in the mimicking of a tree top as the most attractive type of shelter (Vuksanović 1998: 61). Pits of pit houses ranging from 0.5 to 1.5 m in depth, most frequently contain plaster fragments that have impressions of posts on the reverse side, as well as the remains of charred organic materials of ash and soot. With complete or partial digging in of the pit house, the artificial part of the structure was reduced to a minimum. They can also have a single chamber or more chambers (Сталио 1968: 79), with various architectural elements such as low walls between chambers, earth benches, furnaces, hearths (fireplaces), storage pits and entrance ramps, slanted or stepped. The initial contours of certain pit houses were expanded through digging in of earth benches.

The roof structure, which is in mountain regions called *sibara* or *dubiog*, consisted of wooden posts placed in post holes or resting on the soil surface, connected into a cone shape

но су конструисане и бусаре, код којих су за прекривање коришћени папрат, кора дрвета или бусење слагано од површине тла до врха крова. Наликују им мандаре, колибе сточара Арумунa у Македонији, покривене ражаном сламом и изнутра облепљене иловачом (Дероко 1968: 13). С. Новаковић помиње кућерке облепљене блатом, које изгледају као половина ораховe љуске (*ibid.*). Приликом урушавања оваквих објеката стварају се мања дугуљаста узвишења испуњена лепом, гаром, пепелом и керамиком, која се у Бугарској називају золници (Гарашанин 1973: 307).

Прелазни облик од земуничког до надземног објекта представља кривача, код које се за скелет дрвене конструкције користе искривљена стабла, а уједно чине зидове и кров на две воде. У динарским областима око Пиве и Проклетија јављају се три варијанте правоугаоних колиба: а) без зидова (шатораста конструкција), б) са забатним зидовима и с) са сва четири зида. Кровна конструкција је самостојећа „на сохама”, а не на зидовима од дрвета (чатма или талпе), а у равници од плетера (Vuksanović 1998: 64).

За разлику од планинских, сточарске колибе у јужном Срему чине надземне конструкције од облица и плетера, са кровом на сохама. На зидове се зими додаје спољни омотач од плетера, испуњен сламом ради изолације (*ibid.*). Колибе из Штоја, јужно од Улциња, имају скелет од облица и кров на сохама, док су зидови, кровни покривач и потконструкција од трске (*ibid.*). Такве лагане настамбе можда су биле коришћене у сезонским насељима формираним уз ритове Јужне Мораве око Лесковца и Ниша. Објекти на локалитетима Градина у Свињишту, Хисар

at the axis of the pit and are covered by a roof material made of hay, reeds, wood or sod, fastened with wattle rings called *pritisци* or *lemezi* (Дероко 1968: 12). Such a conical roof in its triangular profile provides the most rational static structure in all directions that diverts water efficiently (Vuksanović 1998). *Sibara* have doors that consist of a trapezoidal frame made of intertwining branches. *Busara* has a similar structure and uses ferns, bark or sod for roof cover, arranged from the ground to the top of the roof. *Mandara* are similar, being the huts of *Arumunian* shepherds in Macedonia, covered with rye hay and finished from inside with clay (Дероко 1968: 13). S. Novaković mentions small houses covered with mud, with the appearance of half of a walnut shell (*ibid.*). In the destruction of such dwellings smaller elongated elevations are created that are filled with plaster, soot, ash and ceramics that are called *zolniki* in Bulgaria (Гарашанин, М. 1973: 307).

The *krivača* represents a transitional shape from the pit house to the above ground dwelling for whose skeletal wooden structure bent wooden logs were used that make up both the walls and the roof with two slopes. In the Dinara region around Piva and Prokletije there are rectangular huts with three versions: a) without walls (tent like structures), b) with gable walls, and c) with all four walls. The roof structure is self supporting on “*soha*”, and not on hut walls made from wood (*čatma* or *talpe*), and in lowlands, from wattle (Vuksanović 1998: 64).

By contrast with mountain shepherds the huts in Southern Srem are made of above ground structures constructed of posts and wattle with roofs on *soha*. The walls in winter are extended with an outer cover made of wattle filled in with

у Лесковцу, Медијана код Ниша и Селиште код Пирота можда су припадали овом типу. Земуница правоугаоне основе са Градине у Свињишту слична је земуници откривеној у Радосављу код Бањалуке (Žeravica 1976: 93, сл. 1). У земуници у Селишту код Велике Лукање нађени су остаци стубова, односно носача кровне конструкције, док трагови зидова нису констатовани, што значи да је двосливни кров налегао директно на земљу. Земуница откривена у Хисару, у сонди амфитеатар проширење (објекат 11), правоугаоне је основе, са стубовима пободеним на ободу, па обликом можда припада типу бусаре или мандаре. Идеалне реконструкције објеката из римског периода, откривених у равницама Мађарске, у Араду, показују да је горњи део колиба био изграђен од ужлебљених хоризонталних греда изнад земуничког укопа (Tomka 2007).

Земуница из Хисара у Лесковцу (објекат 40+33) имала је приближно правоугаону основу, са заобљеним угловима и страницима, и била је већих димензија. Могла је имати купаст или пирамидалан кров „на четири воде”, о чему сведоче укопи стубова у основи и јаме секундарно коришћене за њихово укопавање.

Насеље у Медијани састоји се од већег броја земуница различитог облика, елиптичних или приближно правоугаоних основа, али укопи стубова углавном нису уочени. Осим другог материјала, у њима је нађено доста фрагмената лепа са траговима плетера. Овакви стамбени објекти највише подсећају на куће мандаре. Због близине реке, можда су били облагани сноповима трске, која расте у околним ритовима. Зе-

hay for insulation (*ibid.*). Huts from Štoj, south of Ulcinj, have skeletal structures made of posts with roofs resting on *soha*, while the walls, roof cover and reinforcing structures are made of reeds (*ibid.*). Such types of light dwellings could have been used in seasonal settlements established along the bog lands of the Južna Morava in the regions of Leskovac and Niš. Dwelling at the sites of Gradina at Svinjište, Hisar at Leskovac, Medijana at Niš and Selište at Pirot, could have belonged to this type of dwelling. The rectangular shaped pit house at Gradina near Svinjište is similar to the pit house discovered at Radosavlje near Banja Luka (Žeravica 1976: 93, Fig. 1). The pit house in Selište near Velika Lukanja has the remains of posts, or carriers of the roof structure, although no postholes of the wall structures have been discovered, which means that a double sloped roof structure was directly resting on the ground. The pit house discovered at Hisar in the trench amphitheatre expansion, (Structure 11), is rectangular in the floor area, with postholes at the rim, so that in its shape it could have belonged to the dwelling type called *busara* or *mandara*. Huts from the period of the Roman Empire have been reconstructed in the flatlands of Hungary in Arad, built from joined horizontal beams above pit house pits (Tomka 2007).

The pit house from Hisar at Leskovac (Structure 40+33) had an approximately rectangular base, with rounded corners and sides and is of larger dimensions. It could also have had a conical or pyramidal shaped roof “with four slopes”, as indicated by postholes and the secondary pits used for digging it in.

The pit house settlement at Medijana contains a larger number of pits of various shapes, from elliptical to rectangular, but in the majority

мунице овога типа задржале су се у Војводини чак до средњег века (Станојев 1996: 85, сл. 6/8). Занимљив је Витрувијев опис организовања становника приликом градње сличних кућа, где ... *прва група људи поставља рашље и повезује их испреплетаним шибиљем, па такве зидове прекрива блатом ... док друга група гради зидове од сушеног блата, и прекрива их трском и лишћем да се заштите од врућине и зиме, а како такви кровови нису могли да издрже налете кише и зиму, они су им градили блатом облепљене забате, а кровом постављеним под нагибом и стрехама одводили кишу* (Витрувије 2009: 80). Сличне конструкције вероватно су представљале најраспрострањенији тип колиба у сезонским равничарским насељима поред токова већих река (Медијана, Пањевачки рит итд.).

Континуитет насељавања у Медијани стратиграфски је потврђен у већини стамбених објеката. Изнад напуштених земуничких станишта подизане су трајније надземне куће, што потврђују остаци подница од лепа. Недостатак рупа за постављање стубова показује да су надземне конструкције грађене слагањем хоризонтално постављених греда, које су затим повезиване плетером, као код бондручара. Земуница правоугаоне основе, откривена 1994. године у сонди 64, има степенице у улазном делу. У њој нису нађени трагови стубова, али налази лепа са отисцима коља показују да је сигурно поседовала надземну конструкцију од хоризонтално слаганих греда или талпи. Такав тип стамбеног објекта чест је у Панонији. Насеља Лимиганата у Банату и Бачкој реконструисана су захваљујући сеоској архитектури равничар-

of cases there are no traces of postholes. Beside other materials, numerous plaster fragments with wattle impressions were found in them. Such dwellings are most reminiscent of *mandara* houses. Because of the proximity of a river there is a possibility that these pit houses were covered by bunches of reeds that are frequently found in bog land in meandering river beds. This type of pit house survived into the middle ages in Vojvodina (Станојев 1996: 85 fig. 6/8). Vitruvius's description of the organization of residents in building such houses is interesting, where *the first group of people place stakes and connect them with intertwining twigs, covering such walls with mud... while the second group of people build walls from dried mud and cover them with reeds and leaves as protection against the heat and the winter, but since such roofs could not resist the rain and the cold, they covered them with mud and constructed sloping roofs, diverting water with overhangs* (Витрувије 2009: 80). Similar structures probably represented the most widespread types of huts in seasonal lowland settlements along larger rivers (Medijana, Panjevački rit etc.).

Continuity of settlement at Medijana has been confirmed through stratigraphy in the majority of these dwellings. In the located depressions of remains of older, abandoned dwellings, significant above ground structures were erected, as confirmed by plaster floors. The absence of postholes indicates that above ground structures were made of horizontally stacked beams combined with wattle, as a kind of *bondručara*. The rectangular shaped pit house discovered in 1994 in trench 64 had steps in the entrance area. It does not have any postholes, but certainly could have had an above ground structure made

ског поднебља, чија се традиција задржала у средњем веку (Милошевић 1997: 149–157; Симоновић 1999–2000: 315–326).

У земуницама са локалитета Селиште код Велике Лукање и Хисар у Лесковцу (објекат 40+33) констатовани су остаци ватришта и пећи. Материјал коришћен за изградњу земуница лако се палио приликом загревања станишта. У Селишту је ватриште постављено у јами поплочаној камењем, док се у земуници са Хисара, због шаторасте кровне конструкције од дрвета и покривке вероватно од сламе, на подници налазила калотаста пећ која је онемогућавала ширење отвореног пламена и спречавала ризик од пожара. Пирамидалне прекладе указују да је храна термички припремана уз отвор пећи.

Надземни стамбени објекти

Надземни стамбени објекти из металних доба недовољно су познати, и то због врсте материјала од кога су изграђени и девастирања током каснијих периода, односно нивелације терена или интензивне земљорадње. За разлику од раног и средњег неолита, у касном неолиту и раном енеолиту популације чије је основно занимање било сточарство и које су се кретале планинским пределима у потрази за пашњацима нису градиле трајне надземне објекте. За изградњу кућа тада је највише коришћено дрво. Ксилокултуром се назива доминација оваквог начина подизања стамбених објеката (Венас 1985: 201), који је констатован на целом Балканском полуострву, од Словеније преко Босне до јужне Србије и Македоније

of horizontally stacked beams or boards. Such a type of dwelling is frequent in Panonia. *Limigants* settlements excavated in Banat and Ваčka were reconstructed thanks to the traditional village architecture of flatland areas that was retained during the middle ages (Милошевић 1997: 149–157; Симоновић 1999–2000: 315–326).

In the pit houses discovered at Selište near Velika Lukanja and Hisar at Leskovac (Structure 40+33) the remains of hearths and furnaces were discovered. Materials used for constructing the pit houses easily caught fire during heating of dwellings. At Selište, the hearth was located inside a dug pit that was tiled with flat stones, while in the pit house in Hisar at Leskovac, due to the possibility of existence of a high roof structure, a sloping closed stove was discovered on the floor with a working area which prevented the spreading of an open flame and reduced the risk of fire. Pyramid weights indicate that thermal processing of food occurred at the opening to the oven.

Dwelling houses

Dwelling houses from the metal ages have not been very well investigated, due to types of materials they were made of and the devastation during later periods, ground levelling and intense agriculture. By contrast with the early and middle Neolithic period, in the late Neolithic and early Aeneolithic periods populations whose primary activity was cattle grazing and which travelled through mountain regions in search of greener pastures did not build permanent above-ground dwellings. Wood was the most frequent

(Črešnar 2007; Mele i Mušić 2007; Benac 1985; Гарашанин 1973). Срећом, ова техника остала је у употреби све до данас, па се у забаченим планинским крајевима још увек налазе аналогije за неколико типова дрвених колиба из металних доба. Брвнаре или брвњаче подизане су у крајевима где расте дуго и право дрвеће, најчешће четинарско. Правилно исечена брвна слагана су на доњу хоризонталну греду (темељачу), која је стављана директно на земљу или је ослоњена на камену конструкцију (сухозид). Брвна су полагана хоризонтално и спајана су помоћу жлебова на угловима, чиме је остварена статика зидова.⁹ На исти начин и данас се праве колибе од вертикално цепаних стабала у виду талпи. Таква конструкција се у динарским пределима назива дизма. Код већег броја брвнара у планинским крајевима размак између брвана попуњаван је смешом иловаче, креча и малтера (Vuksanović 1998: 104).

Техника бондрука била је позната још у неолиту (Здравковски 1990: 75–80) и подразумева постављање темељаче, затим вертикалних носећих стубова на угловима и слемењаче (горњег рама) на врху зидова, чиме је добијан вертикални рам који је попуњаван кољем мањег пречника, углављиваним између темељаче и слемењаче или побијаним у земљу поред темељаче. Затим је повезивано плетером, на који је наносен премаз од блата и плевне, са лица и наличја. Тако настају полубрвнара и получатмара (Vuksanović 1998: 104). Овај метод градње можда је био примењен на кући из сонде 44–47 у Кршевици, пошто камење расуто

building material at that time. Xyloculture is the term used to designate the dominance of this type of construction of dwellings. (Benac 1985: 201) is typical for the entire Balkan peninsula from Slovenia, through Bosnia to the territory of South Serbia and Macedonia (Črešnar 2007; Mele i Mušić 2007; Benac 1985; Гарашанин 1973). Luckily, this techniques survived to the present days, so that in remote mountain areas it is still possible to find analogies for several types of wooden huts from the metal ages. The construction of log houses and log cabins is conditioned by the existence of forests with long and straight building logs, most often conifers. Straight felled logs are stacked on a horizontal “base” log that can lie straight on the ground or rest on a stone structure (dry stone). Logs are stacked horizontally and joined at the corners for connecting the sides and the statics of the entire wall structure.⁹ In a similar way huts are built today from vertically split logs in the form of “boards”. In the Dinar region such a structure is called *dizma*. In a large number of mountain log cabins the cracks between the logs were filled in with a mixture of clay, lime and mortar (Vuksanović 1998: 104).

The *bondruk* technique which was common in the Neolithic period (Здравковски 1990: 75–80), consists of the placing of base logs, followed by vertical supporting beams located at corners with a roof crown (top frame logs) at the top of the walls, resulting in a vertical frame filled in with smaller posts that can be inserted between the base and top frame logs and can also be inserted into the ground next to the frame. Such a structure is held together with wattle to

⁹ На исти начин Витрувије описује начи изградње кућа од дрвета код Колхијана на Понту, где *шума има у изобиљу* (Витрувије 2009: 80).

⁹ Vitruvius describes the construction method of wooden houses among the Colhidians at Pontus where forests are plentiful (Витрувије 2009: 80).

уз јужну страну објекта вероватно представља остатке сухозида за ослањање темељаче. Уколико се конструкција са плетером изведе у два паралелна реда, а међупростор попуни иловачом помешаном са шљунком, добија се колиба звана чатмара. Слична конструкција констатована је на остацима куће 44+37 у Хисару.

Након разградње колибе од дрвета остају једино трагови поднице од земљаног набоја, обично правилног облика и без укопа стубова. То се односи на објекат 22/2006 у северном проширењу сонде I на Хисару, као и на објекте из Кржинца и Позлатске реке.

Начин загревања објеката такође је важан елемент при њиховој изградњи. Укопана станишта мање су изложена утицајима спољашње температуре, па су била загревана помоћу мањих огњишта или мангала, односно минијатурним пећима, какве су познате из старчевачких објеката на Падини и Ајмани (Stalio 1986: fig. 13). Проблем је представљала изузетна запаљивост материјала од кога су станишта направљена, тако да је ложење отворене ватре било веома ризично. Такав случај није био код шаторастих објеката типа сибаре или дубиога, са високим таваницама у оси. Б. Човић сматра да се простор у кућама загревао помоћу покретних керамичких пећи – сацака, које добро емитују топлоту, а и смањују опасност од пожара (Човић 1976: 199–200). Овакве покретне пећи констатоване су у објекту из сонде 6/2006 у Свињишту. Постоји могућност, нарочито у планинским пределима, да су стамбени објекти имали и неку врсту тавана од лаког материјала (шаше) са премазом од блата (0,10 m дебљине), како би

which a cover made of mud and sawdust is later applied in the interior and the exterior. This is now semi-log houses and semi-*čatmare* were created (Vuksanović 1998:104). Such a building method could have been used in the dwelling in trench 44-47 in Krševica, since the stones strewn along the southern part of the dwelling probably represent the remains of the crumbled dry stone in the foundation on which the base log rested. If a wattle structure is made in two rows and the intervening space is filled in with clay mixed with gravel, the resultant hut is called *čatmara*. Similar construction was observed in the remains of house 44+37 at Hisar.

After the disintegration of a wooden huts the only traces that remain are the pressed soil floor, usually of a regular shape and without any postholes. This relates to the dwelling in the northern expansion of trench I at Hisar, as well as to dwellings discovered at Kržince and Pozlatska reka.

The method of heating dwellings is also an important element in their construction. Dug in dwellings are less exposed to the effects of external temperatures and can be heated using smaller hearths or *mangala*, types of miniature ovens that were discovered in dwellings from Starčevo culture at Padina and Ajmana (Stalio 1986: fig. 13). The problem was posed by the exceptional flammability of materials used in the construction of dwellings, so that burning of an open fire posed significant risks. This is not the case in tent shaped dwellings *sibara* or *dubiog* which have high roofs at their axes. B. Čović believes that the dwelling area was heated using movable ceramic ovens, *pyraunos*, that have emitted heat well, and reduced the danger of fire (Čović 1976: 199-200). Such

се спречило кретање топлоте ка горњим деловима кровне конструкције (Здравковски 1990: 76; Vuksanović 1998).

Кровна конструкција и њен покривач код колиба слични су као код земуница. То је обично кров на две воде, са унутрашњим попречним ојачањима због којих има пресек у облику слова А. У неким деловима Црне Горе остао је обичај да се такав кров склапа на земљи и подиже на венчаницу (Vuksanović 1998: 98). Кровну покривку колиба могли су да чине исти материјали биљног порекла као и код земуница, односно слама, трска, грање, кора дрвета, талпе итд. Уколико кровни покривач чине талпе или шиндра, њиховим везивањем за рамове помоћу еластичног пружа кров постаје чвршћи (Črešnar 2007: fig. 22).

ВИЗУЕЛНА КОМУНИКАЦИЈА МЕЂУ НАСЕЉИМА

Визуелна комуникација и преглед терена такође су били важан фактор при избору места за подизање насеља. Овој проблематици посвећено је неколико радова након истраживања микрорегија у Босни (Benac 1985: karta 5), у области Куманова (Георгиевски 1992), доњег Повардарја и Пеоније (Ристов 2004: сл. 3). Систем дојављивања био је веома значајан за организовање одбране од непријатељских напада јер је добијано на времену, па су становништво и материјална добра ефикасније збрињавани. Налазишта из бронзаног и гвозденог доба у Албанији показују да је простор између важнијих насеља био празан, односно да су се утврђења као места племенских окупљања налазила

movable stones were observed in trench 6/2006, in Svinjište. There is a possibility that dwellings must have had a type of loft made of light materials (reeds) covered with mud (with thickness of 0.10 m), particularly in mountain areas, in order to prevent the escape of heat to the upper parts of the roof structure. (Здравковски 1990: 76; Vuksanović 1998).

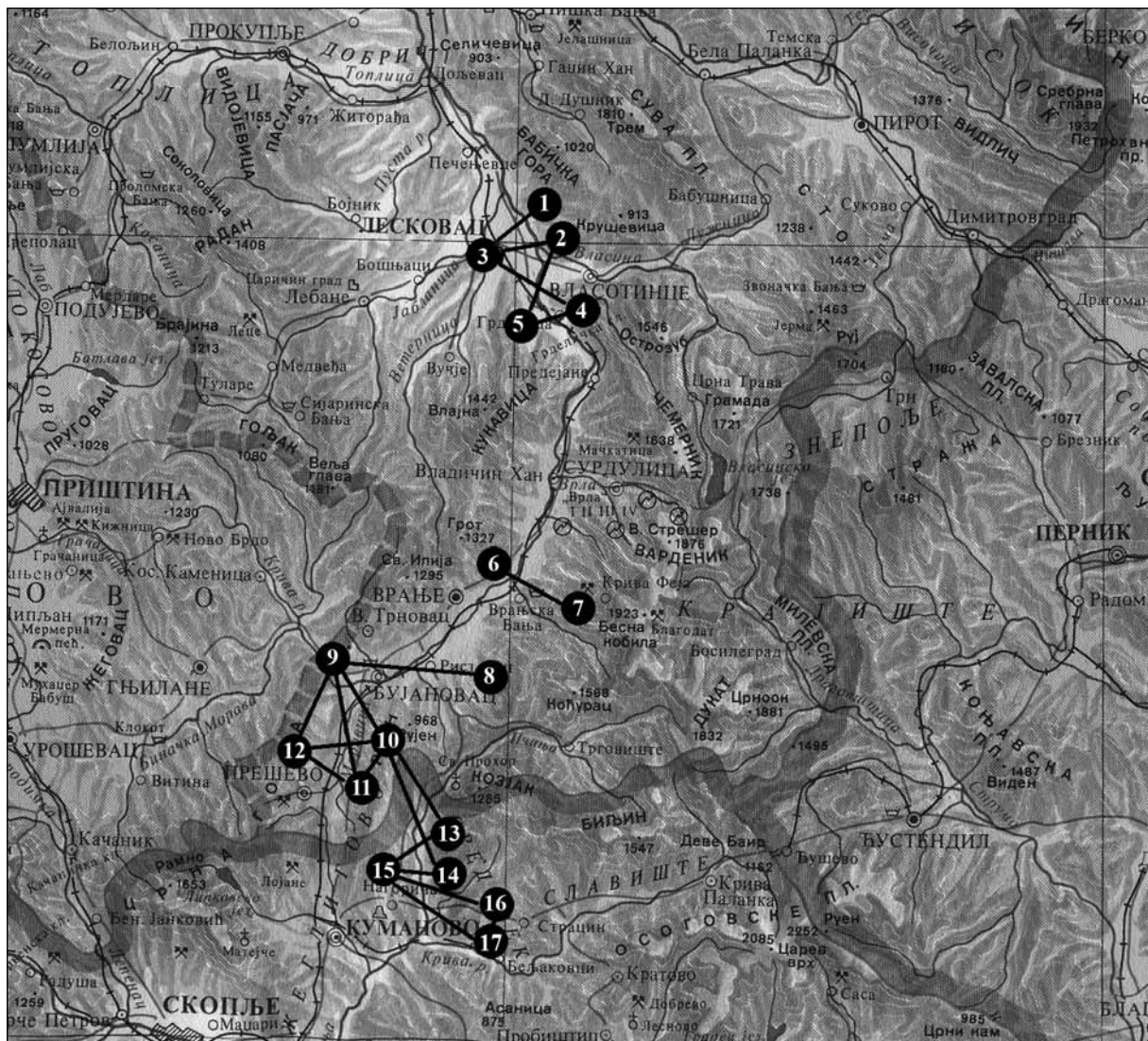
The roof structure and its cover in huts is similar as in pit houses. This was usually a double sloped roof with interior framing that constitutes the letter A in the profile. In certain parts of Montenegro the custom remains for this type of roof to be constructed on ground and to be hoisted up on the *venčanica* (Vuksanović 1998: 98). As far as roof cover is concerned, it could have consisted of the same materials as were used in the pit houses, of vegetative origin: hay, reeds, branches, bark, planks, etc. When the roof cover consists of planks or shingles, by connecting with the roof frame they provide additional support (Črešnar 2007: fig. 22).

VISUAL COMMUNICATION BETWEEN SETTLEMENTS

Visual communication and overview of the terrain also represent an important factor for the selection of a location for organizing a settlement. Several works were devoted to this issue following investigation of micro-regional units in Bosnia (Benac 1985: Map 5.), in the region of Kumanovo (Георгиевски 1992) and Peonija of the lower Vardar river basin (Ристов 2004: сл.3). The system of forewarning is very important in organizing a defence against enemy attacks, because of the element of time in better

на растојањима од око 50 km, а између њих, зависно од терена, постојало је пет до шест мањих насеља око једног урбаног центра (Harding 2000: 429). Систематским истраживањима и рекогносцирањима микрорегија у долини Јужне Мораве установљене су

organization of a defence and because of more efficient protection of the population and valuables. Bronze Age and Iron Age sites in Albania indicate that the area between important settlements was empty, and that forts as places of tribal gatherings were located at a distance of around

Карта 3. Визуелни контакти између насеља
Map 3 Visual contacts between settlements

1. Дачки рид, 2. Градац у Злокућанима, 3. Хисар у Лесковцу, 4. Кале у Грделици, 5. Скобаљић град, 6. Врањски Прибој, 7. Првонек, 8. Кале у Кршевици, 9. Кончуљ, 10. Градина у Свињишту, 11. Буштрање, 12. Ораовица, 13. Пелинце, 14. Макреш, 15. Кокино, 16. Кљечовце, 17. Градиште у Смокви

1. Dački rid, 2. Gradac u Zlokućanima, 3. Hisar u Leskovcu, 4. Kale u Grdelici, 5. Skobaljić grad, 6. Vranjski Priboj, 7. Prvonek, 8. Kale u Krševici, 9. Končulj, 10. Gradina u Svinjištu, 11. Buštranje, 12. Oraovica, 13. Pelince, 14. Makreš, 15. Kokino, 16. Klečovce, 17. Gradište u Smokvi

одређене правилности које се понављају. Посебну групу у Бујановачкој котлини чине локалитети Каципуп, Буштрање, Свињиште и Кончуљ, између којих је постојала визуелна комуникација, а који су вероватно припадали систему градинских утврђења на северу кумановске области (карта 2, 3). Релативно мали простори испуњени утврђењима око крашких поља констатовани су и у средњој Босни.

Градинска насеља формирана су и око праисторијских астрономских, а вероватно и религијских центара, као што је случај на локалитету Татићев камен код Куманова (Стоев 2003) и у југозападној Бугарској, у горњем току Месте и средњем току Струме (Georgova 1995: Fig. 1). Током касног бронзаног доба ове опсерваторије вероватно су имале велики друштвени значај приликом окупљања за време смена годишњих доба, ради трговине или других врста контаката.

50 km, with the intervening area containing five to six smaller settlements around one urban centre (Harding 2000: 429). Systematic excavation and identification work in the micro-region of the Južna Morava valley indicates the existence of certain patterns that are repeated. The sites Kacipur, Buštranje, Svinjište and Končulj in the Bujanovac valley, represent a separate group, with the existence of visual communication between these sites which probably belonged to the system of hill fort settlements in the north of the Kumanovo region (map 2, 3). The relatively small area filled by fortifications around karst fields was also noted in central Bosnia region.

Hill fort settlements were created around prehistoric astronomical observatories and probably religious centres, which is the case at the site Tatičev Kamen near Kumanovo (Стоев, А. и П. 2003) and in south-western Bulgaria, in the upper flow of the Mesta river and the middle part of the Struma river (Georgova 1995: Fig. 1). During the late Bronze Age these astronomical observatories probably had great social significance for gatherings during changes in the seasons, for trading or other types of contacts.

**VI ЕТНОКУЛТУРНА ПРИПАДНОСТ НАСЕЉА ИЗ
ПОЗНОГ БРОНЗАНОГ И РАНОГ ГВОЗДЕНОГ ДОБА
У ЈУЖНОМ ПОМОРАВЉУ**

**VI ETHNO-CULTURAL CHARACTERISTICS OF
LATE BRONZE AND EARLY IRON AGE SETTLE-
MENTS IN THE JUŽNA MORAVA VALLEY**

Културе позног бронзаног доба на територији јужног Поморавља донедавно су биле познате само по некрополама. Од седамдесетих година прошлог века истраживањима је обухваћено и неколико насеља градинског типа.

У сливу Јужне Мораве током II миленијума развијале су се параћинска култура на северу и брњичка култура на југу (Гарашанин 1973; Stojić 2000; Тасић 2001; Пековић 2007).

Према налазима са истражених локалитета, параћинска култура (од 1500. до 1300. године п.н.е., Br C1/2, Br D, Ha A1) је заузимала јужни део средњег тока Велике Мораве и источну Србију, тј. територију од Бора на северу до Ниша на југу. Брњичка култура (од 1400. до 1000. године п.н.е., Br C2/3, Ha A2/B1) се простирала од Новог Пазара и Рашке на западу до Нишке котлине на северу, на истоку је допирала до Пирота, а на југу до Косова, док се на југоистоку долинама Јужне Мораве и Пчиње пружала до Скопља и Куманова (Тасић 2001: 7; Jovanović 1999: 71). По неким ауторима, на простору између параћинске и брњичке културе налазила се Медијана група (Гарашанин 1968; *idem* 1973; Garašanin 1969; *idem* 1983; *idem* 1996; Перић 1996), распрострањена у околини Ниша, у којој се истовремено јављају ватински, брњички и

Cultures of the late Bronze Age on the territory of the Južna Morava basin were known until recently only through necropolis sites. As of the seventies of the last century excavations extended to several hill fort settlements. In the Južna Morava basin during the 2nd millennium BC the Paraćin culture developed in the north and the Brnjica culture in the south (Гарашанин 1973; Stojić 2000; Тасић 2001; Peković 2007).

Based on finds from excavated archaeological sites, the Paraćin group (from 1500 to 1300 BC, Br C1/2, Br D, Ha A1) occupied the territory of the middle part of the Velika Morava and eastern Serbia, from Bor in the north to Niš in the south. The Brnjica cultural group (from 1400 to 1000 BC Br C2/3, Ha A2/B1) occupied the territory from Novi Pazar and Raška in the west, extending to Pirot in the east, and to Kosovo in the south, while in the southeast it extended to Skopje and Kumanovo through the valleys of the Južna Morava and the Pčinja (Тасић 2001: 7; Jovanović 1999: 71). According to some authors, the area between the Paraćin and Brnjica cultures was occupied by the Medijana group (Гарашанин 1968; *idem* 1973; Garašanin 1969; *idem* 1983; *idem* 1996; Перић 1996), which was widespread in the environs of Niš and bore elements of the Vatin, Brnjica and Paraćin cultures. Given that the Medijana group occupied the same territory as the Paraćin

парафински елементи. Пошто се Медијана група простирала на истој територији као и парафинска и брњичка култура, са којима је била истовремена, поједини истраживачи сматрају да нема основе да се овим називом издвоји посебна културна манифестација из металних доба (Stojić 2000: 29; Булатовић 2006: 12).

Већ у XIII веку п.н.е. у материјалној култури на целом Балканском полуострву јавља се ратничка опрема израђена у средњоевропским ковачницама, која је пронађена на згариштима насеља пољених у освајачким походима (Срејовић 1981: 48). На територији брњичке културе откривен је импорт из Микене, који потврђује да су припадници развијених цивилизација на југу били заинтересовани за ове крајеве (Тасић 2003: 40). По неким ауторима, ти утицаји су присутни још у првим фазама брњичке културе, у XIV веку п.н.е. (Булатовић 2001: 170; Стојић 2001: 46).

Друга половина XIII века п.н.е. обележена је пропадањем микенске културе и хетитске државе, доласком Филистинаца у Палестину, Тројанским ратом и најездом „поморских народа”, чија појава је забележена на другом пилону храма у Мединет Хабу, за време Рамзеса III (1195–1191). Ови догађаји несумњиво су изазвани већим сеобама и сукобима између племена, што се може пратити археолошким налазима у читавом доњем Подунављу и југоисточној Европи. Тај дуги период немира одликује се сукцесивним таласима померања племена од XIII до VIII века п.н.е. У културном слоју XII на локалитету Кастанас, који припада прелазу из бронзаног у гвоздено доба, констатовани су трагови спаљивања насеља из

and Brnjica cultures, and was contemporaneous with them, some researchers believe that there is no basis for using this term to designate a separate cultural phenomenon of the metal ages (Stojić 2000: 29; Булатовић 2006: 12).

Already by the 13th century BC military equipment from middle European blackwork appears in the material culture across the Balkan peninsula, having been discovered in the remains of settlements burnt in campaigns of conquest (Срејовић 1981). On the territory of the Brnjica culture of this period artefacts have been discovered that represent imports from Mycenae, confirming that developed civilizations in the south were interested in these parts (Тасић 2003: 40). These influences, according to some authors, are visible in the initial phases of development of the Brnjica culture in the 14th century BC (Булатовић 2001: 170; Стојић 2001: 46).

The latter half of the 13th century BC is marked by the demise of the Mycenaean culture and the Hittite state, the arrival of the Philistines to Palestine, the Trojan war and invasion by the “Peoples from the Sea”, whose appearance is recorded on the second column of the temple at Medinet Habu, during the rule of pharaoh Ramesses III (1195–1191). These events were undoubtedly caused by wider movements and conflicts between tribes, that can be observed in the archaeological finds throughout the entire region of the Lower Danube river basin and south-eastern Europe. This prolonged period of unrest was marked by several successive waves of tribal movements occurring in the period from 13th to 8th centuries BC. In the cultural stratum XII at the Kastanas site, which belongs to the period of transition from the Bronze to the Iron Age, the

времена егејске сеобе (Vasić 1997: 450). Ови догађаји сигурно су захватили и Поморавље, али се археолошки још увек не могу сагледати све њихове етапе. Налази Гава групе из Брзог Брода и Горње Топонице указују на брзи пролазак странаца или освајача кроз ове крајеве (Гарашанин 1971: 11–18). Те миграције су изазване већим померањима племена из јужне Моравске и доње Аустрије, која су се одразила на прилике у Трансданубији и горњем Потисју. Од XII века п.н.е. становништво Трансилваније и североисточног обода Паноније такође продире ка централном Балкану (Срејовић 1981: 49). Три велика таласа егејске сеобе из дунавске регије према југу Балканског полуострва имала су у долини Велике Мораве одлучујућу улогу у формирању прототрибалског супстрата, пре свега у прве две фазе (а–b, XIII–XI век п.н.е.), а нешто мање у трећој фази (c, XI век п.н.е.) (Stojić 1996: 417). Све то утицало је на топографски положај насеља и начин изградње фортификација (Остриковац). Јавља се и социјална диференцијација, нарочито испољена у обичајима при сахрањивању (Басараби, Софронијево) (*ibid.*).

Параћинска насеља формирана су углавном на речним терасама, природно заштићеним меандрима на ушћима притока Велике Мораве (Stojić 1986: 28). То потврђују остаци надземних стамбених објеката приближно правоугаоне основе (Сарина међа, Селиште и др.), полуукопаних земуница-колиба и угаоних делова зидова од лепа (Белица, локалитет Игралиште). У Сариној међи су откривене и три полуземунице овалне основе, са улазом, украшеним зидовима и огњиштима. Земуница са локалитета Врбица у Дра-

remains of burning of this settlement have been observed from the time of the Aegean migrations (Vasić 1997: 450). These events must certainly have engulfed the Morava basin, although it is still impossible to understand them archaeologically in all their consecutive stages. Discoveries of the Gava group in Brzi Brod and Gornja Toponica indicate brief passage of foreigners or conquerors through these parts (Гарашанин 1971: 11–18). These migrations were caused by movements of groups of peoples from Južna Morava and lower Austria, which were reflected in events in Transdanubia and Upper Tisa region. Starting in the 12th century peoples from Transylvania and the south-eastern rim of Pannonia started their penetration of the regions of the central Balkans (Срејовић 1981: 49). Three great waves of so-called Aegean migrations from the Danube region toward the southern Balkan Peninsula played a deciding role in the formation of the proto-tribal substrata, above all the first two phases (a–b, 13th to 11th centuries BC), and less so the third phase (c, 11th century BC) (Stojić 1996: 417). All this influenced the topographic positioning of settlements and the building method for fortifications (Ostrikovac). There is also social differentiation which is particularly reflected in burials (Basarabi, Sofronievo) (*ibid.*).

In the greatest number of cases Paraćin cultural settlements are established on river terraces naturally protected by meanders, at confluences of tributaries with the Velika Morava (Stojić 1986: 28). This is confirmed by the architectural finds in the form of above ground houses of approximately rectangular shape (Sarina međa, Selište, etc.), as well as pit houses-huts and remains of corner sections of plastered walls

гоцвету имала је трап за чување намирница у виду јаме, огњиште и орнаментисане зидове (*ibid.*: 31). Велики број стамбених објеката констатован је у равничарском насељу Пањевачки рит код Јагодине (Стојић 2004). Од неколико стотина истражених објеката, за једнаест је сигурно потврђено да представљају станишта (2, 4, 14/1, 31, 72, 122, 128, 203, 205, 220 и 235). Гвозденом добу I припада једино надземни објекат 115а (*ibid.*: 251). Услед накнадних проширења, станишта на овом локалитету имала су неправилан овални или кружни облик, са пречником од 4 до 5 m. На појединим је констатован улаз у виду рампе, као и местимично очувана подница и доста остатака зидног лепа. Након напуштања, станишта су коришћена као места за одлагање отпада. У неким објектима (122, 128, 227 и 237) нађени су остаци лепа украшени правим линијама и меандрима (*ibid.*: 252).

Период XI и X века п.н.е. одликује се све јачим утицајима Белегиш II – Гава културе из Подунавља, због којих је басен Јужне Мораве постао део веће културне целине, заједно са источном Србијом и Бугарском (Стојић 2001: 41). У Лесковачкој котлини, насеља из почетне фазе брњичке културе су равничарска или су смештена на речним терасама (Бобиште, Подримци, Јеричиште, Горња Слатина), а после продора носилаца културе канеловане керамике у област Јужне Мораве, Ветернице и Јабланице премештају се на узвишења (Грделица, Мала Грабовница, Злокућане, Скобаљић град и Сијаринска Бања) (Bulatović 2005: 159; Стојић и Јоцић 1993: 293; Стојић 2001: 15–93). У долини Топлице из овог периода су познате само некрополе у Горњој Стражави и Доњој Топо-

(Belica, Igralište site). At Sarina међа three oval pit houses were discovered with an entrance, ornamented walls and a hearth. At the Vrbica at Dragocvet, a pit house was discovered with pits for storing food, a hearth and ornamented walls (*ibid.*: 31). A large number of dwellings was observed at the lowland settlement of Panjevački rit near Jagodina (Стојић 2004). Out of several hundred excavated structures, it can be claimed with certainty for eleven of them (2, 4, 14/1, 31, 72, 122, 128, 203, 205, 220 and 235) that they were used for living. Only one above-ground structure belongs to the Iron Age, building 115а (*ibid.*: 251). After subsequent expansion the dwellings at this archaeological site had an irregular or circular shape, with diameters ranging from 4 to 5 m. After abandonment dwellings were used as refuse pits. In some of the buildings (122, 128, 227 and 237) the plaster remains were discovered that were ornamented with motives of straight and curved lines (*ibid.*: 252).

The period of the 11th and 10th centuries BC is characterized by ever increasing influence of the Belegiš II–Gava culture from the Danube river basin, contributing to the Južna Morava basin becoming part of a larger cultural whole together with eastern Serbia and Bulgaria (Стојић 2001: 41). In the Leskovac valley settlements from the initial phase of the Brnjica culture are located in lowlands or on river terraces (Bobište, Podrimci, Jeričište, G. Slatina), where with the arrival of the cannellured ceramics culture to the region of Južna Morava, Veternica and Jablanica they moved to higher areas (Grdelica, Mala Grabovnica, Zlokućane, Skobaljić grad and Sijarinska Banja) (Bulatović 2005: 159; Стојић и Јоцић 1993: 293; Стојић 2001: 15–93). In the Toplica valley in this period only necropolises

ници код Прокупља, на којима је констатовано спаљивање покојника и смештање њихових остатака у урне, по угледу на носиоце *Urnenfelder* културе.

Промене изазване егејском сеобом у Врањској и Бујановачкој котлини утицале су на положај насеља, која се сада подижу на недоступним и сигурнијим местима. Насеља из старије фазе брњичке културе, као што су Ресуља (Јовановић 1967: 320; Булатовић 2001: 163), Кржинце (Лазих 2005), Грамађа (Јовановић 1965: 220) и Три крушке (Булато-

have been discovered in Gornja Stražava and Donja Toponica near Prokuplje, where cremation of the dead and placing of their remains in urns was observed, modelled after the peoples of the *Urnenfelder* culture.

Changes caused by the Aegean migration to the Vranje and Bujanovac valley are reflected in the position of settlements, which are now built in less accessible and safer places. Settlements from the first phase of the Brnjica culture, such as Resulja (Јовановић 1967: 320; Булатовић 2001: 163), Kržince (Лазих 2005),

	Рајнеке	Гарашанин	Васић	Стојић		Басен Јужне Мораве	Македонија		
1300	Br D	Гвоздено доба I		Ia	1300	Брњича I	Улаши		
1200	Ha A1				1200				
1100	Ha A2				Ib	1100	Брњича II	Хоризонт капеловане керамике	Брњича
1000	Ha B1				Ic	1000			
900	Ha B2				Рано гвоздено доба	IIa	900	Калакача	Рана фаза гвозденог доба Македоније
800	Ha B3					Старије гвоздено доба I	IIb	800	
700	Ha C1	Гвоздено доба II	II	IIc	700	Басараби	Пеонска културна група		
600	Ha C2			III	IIIa	600			
500	Ha D1	Гвоздено доба III	III	IIIb	500				
400	Ha D2	Гвоздено доба IV	IV	IIIc	400				

Табела 1. Културе касног бронзаног и старијег гвозденог доба на територији централног Балкана

вић и Митровић 1997: 15–19), искључиво су равничарска, на надморској висини од око 400 m, и формирана на обалама већих река, а са продором носилаца канеловане керамике са севера настају насеља градинског типа, на надморској висини од око 570 m, али и даље у близини главних речних токова (Bulatović 2006: 157).

Археолошки материјал показује да равничарска насеља нису истовремена са градинским, као што су Врањски Прибој (Јовановић 1965: 218–219), Дубница (Јовановић

Gramadža (Јовановић 1965: 220) and Tri kruške (Булатовић и Митровић 1997: 15–19), were exclusively lowland settlements resting on the banks of larger rivers, but with the appearance of the representatives of the cannellured ceramics culture from the north, hill fort settlements appeared, although they still continued to be near the main rivers (Bulatović 2005 : 157).

Archaeological materials indicate that lowland settlements are not contemporaneous with hill fort settlements such as Priboj (Јовановић 1965: 218-219), Dubnica

	Reinecke	Garašanin	Vasić	Stojić		South Morava Valley	Macedonia
1300	Br D	Iron Age I		Ia	1300	Brnjica I	Ulanci
1200	Ha A1				1200		
1100	Ha A2				1100		
1000	Ha B1			Ib	1000	Brnjica II Horizon of channeled pottery	Brnjica
900	Ha B2			Ic	900		Horizon of stamped pottery
800	Ha B3			Early Iron Age	IIa	800	
700	Ha C1	Early Iron Age I	IIb	700	Basarabi		
600	Ha C2	Iron Age II	IIc	600		Peonic Cultural Group	
500	Ha D1	III	IIIa	500			
400	Ha D2	Iron Age III	IIIb	400			
		IV	IIIc				

Table 1. The cultures of the late Bronze and early Iron Age on the territory of the central Balkans

1966: 317), Кршевица (Јовановић 1966: 314; Микулчић и Јовановић 1968: 495–519; Поповић 2005: 25–59; Поповић 2005), Кончуљ (Булатовић 1999–2000: 24–33) и Биљача. Након уништавања старијег насеља, у Кончуљу је подигнуто насеље брњичке културе, у коме се јавља канелована керамика (*ibid.*). Носиоци културе канеловане керамике евидентирани су и приликом истраживања равничарског насеља у Кржинцу (Јазић 2005: 155). На основу статистичких података, А. Булатовић је реконструисао елементе који су утицали на његово формирање, наглашавајући значај топографије терена и надморске висине. У старијој фази брњичке културе доминирају равничарска насеља на надморској висини од око 400 m, а са продором културе канеловане керамике староседеоци се премештају на ободу долина са надморском висином од око 570 m.

У наредном периоду (млађа етапа развоја брњичке културе), односно у време најинтензивнијих миграција са севера, становништво се повлачи даље, у планинске масиве, на места дуж мањих речних токова источно и југоисточно од Јужне Мораве, као што показују локалитети Врањска Бања, Првонек, Сурдул, Љиљанце и Свињиште (Јовановић 1965: 228; Hänsel and Vasić 1980-1981; Булатовић 1998–1999: 7–17; Bulatović and Kapuran: 2007; Bulatović 2005: 158). Кратко трајање насеља културе канеловане керамике доказује да су њихови становници учествовали у егејској сеоби и да се нису дуже задржавали на једном месту. Наиме, у скопском и кумановском региону, где су њихови трагови уочени на локалитетима Пелинце, Макреш, Ругинце, а нарочито на Татићевом

(Јовановић 1966: 317), Krševica (Јовановић 1966: 314; Микулчић и Јовановић 1968: 495–519; Поповић 2005: 25–59; Поповић 2005), Končulj (Булатовић 1999–2000: 24–33), and Biljača. After the older settlement had been destroyed at Končulj a new Brnjica culture settlement was erected in which population of cannellured ceramics appear (*ibid.*). Representatives of the cannellured ceramics culture are also observed during excavations of the lowland settlement at Kržince (Јазић 2005: 155). Based on statistical data A. Bulatović reconstructed elements that influenced the formation of settlements, placing emphasis on topography and elevations above sea level. During the developmental phase of Brnjica I lowland settlements predominate at around 400 m above sea level, and with the appearance of representatives of the cannellured ceramics culture, the native settlers withdrew to an elevation of 570 m above sea level, at the edge of valleys.

In the following period (later phase of development of the Brnjica culture), at the time of the most intense migration from the north, the population continues to withdraw further into mountain massifs, along smaller rivers to the east and southeast from Južna Morava, as observed at the archaeological sites of Vranjska Banja, Prvonek, Surdul, Liljance and Svinjište (Јовановић 1965: 228; Hänsel and Vasić 1980-1981; Булатовић 1998–1999: 7–17; Bulatović and Kapuran: 2007; Bulatović 2005: 158). The short duration of settlements of the cannellured ceramics culture indicates that these peoples participated in the Aegean migrations and did not remain in one place for longer periods. Namely, in their progress toward the Skopje and Kumanovo region, where their remains are also ob-

камену, утицаји ове културе ширили су се ка Пелагонији (Вардарски рид) и Вардаром до Егејског мора (Bulatović 2005).

Услед недовољне археолошке истражености Косова и Метохије, за разлику од некропола, насеља углавном нису евидентирани. Само је на налазишту Кулине у селу Тенеш До, северно од Приштине, на тешко приступачном узвишењу уз реку Лаб откривено насеље са фортификацијом од камена, грађеном у техници сухозида (Тасић 1998: 122; Mehmetaj 1988: 96–99), које је штићило правац ка долини Биначке Мораве и Кончуљској клисури. Одсуство брњичких утврђења можда је последица географске изолованости централног Косова, због које је вероватно било поштеђено продора ратничких племена из долине Јужне Мораве.

Од X века п.н.е. на територији Србије постепено су формиране две велике културне целине, и то једна на Косову и у долинама Топлице и Рашке (култура керамике украшене радлом), а друга у централној Србији, источном Срему, јужној Бачкој и Банату (група Босут). У периоду Ha A2/B2 од Црног мора до басена Јужне Мораве шири се културни комплекс жигосане керамике (Инсула Банулуј, Бабадаг, Пшеничево), који је на северу наследио Басараби културни комплекс, док на југу (Косово, јужна Србија и Македонија) настаје култура керамике украшене радлом. Између Струме и Искера на истоку формиран је трачки етнокултурни круг, а у области средњег Подриња, Лима и Дрима илирски етнички супстрат, који су чинили Аутаријати и Ардијеи (гласиначка културна група). Простор између Илира на западу и Трачана на истоку Балканског полуострва био је на-

служен на местима Pelince, Makreš, Rugince, и нарочито у Tatićev kamen, ове influence extended to Pelagonia (Vardarski rid) and via the Vardar to the Aegean sea (Bulatović 2005).

Due to insufficient archaeological work in Kosovo and Metohija, by contrast with necropolises, settlements mostly have not been recorded. Only at the Kulina site in the village of Teneš Do, north of Priština, on an inaccessible elevation along the Lab river a settlement was discovered with a stone fortification, built using dry stone (Тасић 1998: 122; Mehmetaj 1988: 89–95), which protected the route toward the Binačka Morava valle and the Končulj gorge. The absence of forts of the Brnjica cultural group on this territory is probably due to the geographical isolation of the zone of central Kosovo, which probably protected it from invasions by warlike tribes from the Južna Morava valley.

Starting in 10th century BC two large cultural wholes gradually formed on the territory of Serbia, one of them in Kosovo and the valleys of Toplica and Raška (culture of ceramics ornamented with fluted wheel-cutters), and the other on the territory of central Serbia, east Srem, south Bačka and Banat (the Bosut group). In the period Ha A2/B2 the stamped ceramic cultural complex expanded from the Black Sea to the Južna Morava basin (Insula Banului, Babadag, Pšeničevo), to be superseded by the Basarabi cultural complex, and in the south (Kosovo, south Serbia and Macedonia) a culture appeared of ceramics ornamented with fluted wheel-cutters. Between Struma and Isker rivers to the east, an ethnocultural circle of peoples of Thracian origin was formed, while in the territories in the central part of Drina basin, Lim and Drim rivers, the Illyrian ethnic substratum appeared

сељен староседелачким дако-мизијским становништвом, од кога су касније највероватније настали Трибали, Дарданци и Пеонци (Vasić 1991: 82).

У нишкој регији, из старије фазе гвозденог доба II (хоризонт Калакача) потичу некрополе са скелетним сахрањивањем у Шарбановцу и Читлуку код Сокобање (Стојић и Јоцић 2006: 46). Из овог периода на територији Лесковца познато је више насеља, као што су Хисар, Селиште, Дачки рид, Скобаљић град, Прогон чука (Богдановић, Јоцић и Поповић 1995; Стојић и Јоцић 1993: 296; Гарашанин 1959; Јоцић 1991) итд. Ова насеља углавном се налазе на узвишењима изнад речних тераса или на странама неприступачних кањона, што указује на већу потребу заштите. Истовремено се и у Тракији, у Родопима, стварају слична насеља, утврђена одбрамбеним јарковима или бедемима (Срејовић 2002: 56).

Почетком развијеног гвозденог доба, односно у периоду од IX до VI века п.н.е., у Врањској и Бујановачкој котлини су подигнута или обновљена градинска утврђења, што показују истраживања на локалитетима Свињиште (Bulatović and Kapuran 2007) и Буштрање (Vukmanović i Popović 1982), као и у забаченом планинском насељу у Копанјану (Bulatović 2005).

comprising the Autariatae and Ardiaei (Glasinac cultural group). The area between the Illyrians in the west and the Thracians in the east of the Balkan peninsula was settled by the older population of the Dako-Moesians, who were probably the forbears of the later Triballi, Dardanian and Peonians (Vasić 1991: 82).

The region of Niš in the period of the older phase of the Iron Age II (the Kalakača stratum) is represented by finds from a skeletal necropolis in Šarbanovac and Čitluk near Sokobanja (Стојић и Јоцић 2006: 46). Several settlements existed during this period on the territory of Leskovac such as Hisar, Selište, Dački rid, Skobaljić grad, Progon čuka (Богдановић, Јоцић и Поповић 1995; Стојић и Јоцић 1993: 296; Гарашанин 1959; Јоцић 1991) etc. The majority of these settlements are located at higher elevations, above river terraces or on the sides of inaccessible gorges, indicating the need for protection. At the same time in Thracia, in Rodops, similar settlements appeared, fortified by defensive trenches or ramparts (Срејовић 2002: 56).

On the territory of the Vranje-Bujanovac valley, at the beginning of the developed Iron Age during 9th–6th centuries BC, building of new or renewal of old hill forts took place, as observed at sites like Svinjište (Bulatović and Kapuran 2007) and Buštranje (Vukmanović and Popović 1982), as well as at the remote mountain settlement of Kopanjane (Bulatović 2005).

**VII НАСЕЉА ИЗ КАСНОГ БРОНЗАНОГ И
ГВОЗДЕНОГ ДОБА У ОКОЛНИМ ОБЛАСТИМА**

**VII LATE BRONZE AND EARLY IRON AGE
SETTLEMENTS IN NEIGHBOURING REGIONS**

На локалитетима у Поморављу јасно је документован етнокултурни континуитет између гвозденог доба I/c (X век п.н.е.) и I/d (IX век п.н.е.) (Stojić 1986: 92). Постоје претпоставке да је повећање броја становника током гвозденог доба I/d могло да изазове талас миграција у супротном правцу, тј. из Поморавља у Подунавље (Стојић 1994: 23), када су основана многа мања насеља на местима где их раније није било (*ibid.*). Од 78 констатованих насеља из периода Ha B3 (VIII век п.н.е.), 18 припада градинама које доминирају котлинама и долинама притока Велике Мораве. Према положају се деле на: осматрачнице у близини путева, без фортификације; градине распоређене на ободу средњег Поморавља; мање градине за контролу праваца нижег ранга; градине већих димензија, за контролу важнијих комуникација, и градине на Јухору, које припадају ширем одбрамбеном комплексу на овој планини (Стојић 1990: 39–40).

Утврђење Градац у Ланишту, на улазу у Багрданску клисуру с југа, састоји се од двоструког косог земљаног бедема са потпорном дрвеном конструкцијом, полукружне основе, који је служио и за становање. Заједно са ровом, бедем је чинио препреку високу до 8 m (Stojić 1986a: 74). На удаљености од око 50 m подигнута је још једна линија од-

Ethno-cultural continuity between Iron Age I/c (10th century BC) and Iron Age I/d (9th century BC) is clearly documented in the archaeological sites in the Morava basin (Stojić 1986: 92). There are hypotheses that population increase resulted in migration in the opposite direction, i.e. from the Morava basin to the Danube basin (Stojić 1994: 23), with a large number of small settlements appearing in places where none existed previously (*ibid.*). Out of 78 recorded settlements in the period Ha B3 (8th century BC), 18 are hill fort settlements that dominate over gorges and valleys of the tributaries of the Velika Morava. Based on their positions they are divided into: lookouts in close proximity to roads, without fortifications; hill forts situated along the edge of the middle Morava basin; smaller hill forts for control of less important routs, larger hill forts for control of more important routs; and hill forts on the Juhor that belong to a wider defensive complex of settlements on this mountain (Stojić 1990: 39–40).

The Gradac fort in Lanište, at the southern entrance to the Bagrdan gorge, consists of a double sloped defensive trench and an earthen rampart with a supporting wooden structure, that served as a place for living. Together with the trench the rampart constituted a barrier 8 m high (Stojić 1986a: 74). At around 50 m from another line of defence of the same type was erected

броне истог типа, дужине 50 m, чиме је добијен већи простор за смештај избеглог становништва у случају напада. Након пожара који је уништио објекте из фазе Басараби II, током Ha C унутрашњи бедем је насипањем земље претворен у узвишење којим је фланкиран улаз, а спољашњи у вертикални палисадни бедем (*ibid.*: 75).

Градина Ђула у Остриковцу заштићена је природним стрминама са свих страна, осим из правца Велике Мораве. Унутрашњост утврђења нивелисана је потпорним зидом од земље добијене копањем одбрамбеног рова. Као у Ланишту, на западној страни налазио се земљани бедем са потпорном конструкцијом од дрвета, који је заједно са ровом био висок 10 m. На северној страни утврђења подигнут је већи одбрамбени објекат потковичасте основе и његов пандан мањих димензија на јужној страни, који су заједно чинили велико утврђење приближно кружне основе (*ibid.*: 76).

Периоду Ha D припада неколико градина у долини Велике Мораве, од којих је најрепрезентативније Градиште у Мајуру, на планини Јухор, са надморском висином од 427 m, које је контролисало велики део околне територије. Опасано је системом бедема троугаоне основе, са капијом „под углом” и вештачки насутим узвишењем поред ње. Ова градина потиче из V–IV века п.н.е. (*ibid.*).

На Косову, које су некако мимоишли продори носилаца културе канеловане керамике, уследила је најезда илирских племена са запада, којима су припадници брњичке културе уступили северозападне делове своје територије, односно данашњу Метохију. У

with a length of 50 m, providing for more space for accommodating fleeing people in the event of attack. After the fire that destroyed the dwellings from the Basarabi II phase, during Ha C, the interior rampart was transformed through dumping of soil into an elevation that flanked the entrance, while the exterior was transformed into a vertical palisade rampart (*ibid.*: 75).

The hill fort Djula at Ostrikovac is protected by natural slopes in all directions, except toward the Velika Morava. The inside of the hill fort was levelled and a supporting wall was built from soil extracted from the defensive trench. As at Lanište an earthen rampart with a wooden supporting structure was built on the western side, which together with the trench extended to a height of around 10 m. On the northern side of the fortification a larger horseshoe shaped defensive structure was built that had its counterpart of smaller dimension on the southern side, that together formed a large fortification of approximately rounded shape (*ibid.*: 76).

Several hill forts dating back to the Ha D period were discovered in the basin of the Velika Morava, of which the most representative is Gradište in Majur, on the Juhor mountain, at an elevation of 427 m above sea level, which provides control over a large part of the surrounding territory. It is surrounded by a system of ramparts with a triangular ground plan, with a tangential gate and an artificially created elevation beside it. This hill fort dates to the 5th–4th centuries BC (*ibid.*).

In Kosovo, which somehow escaped the onslaught of the Thracian-Cimmerians and the representatives of the cannellured ceramics culture, the invasion by the western Illyrian tribes loomed ahead, with the representatives of the

гвозденом добу II настала су утврђена градинска насеља Дарданаца у Белаћевцу (Ђурић 1970), Хисару код Суве Реке (Todorović 1963: 25), Самодрежи, Тенеш Долу (Mehmetaj 1988) и Горњем Гадимљу (Тасић 1998: 154). Сва ова утврђења поседовала су фортификацију од камена или земље, коју су истраживачи само поменули, али нису и документовали. На природно утврђеном платоу (180 x 90 m) у Хисару код Суве Реке констатовано је вишеслојно праисторијско насеље окружено стрмим литицама, са подграђем на источној и јужној страни. Најмлађем стратуму припадају керамика из старијег гвозденог доба и хеленистички зидови од камена везаног блатом (Todorović 1962: 36).

Становници насеља у Белаћевцу подигли су камену фортификацију након великог пожара и разарања, на које указује слој са паљевином и пепелом (Ђурић 1970: 284). Керамика са овог локалитета украшена је радлом и косим канелурама, што је једна од основних одлика аутохтоне дарданске грнчарије (Тасић 1998: 166).

Групи утврђених насеља из старијег гвозденог доба на Косову може се прикључити и Валач, североисточно од Косовске Митровице, у чијим су старијим слојевима нађени остаци винчанског насеља, а у млађим мноштво дарданске керамике (Тасић 1960: Т. I, III, VI, VII, VIII, IX). На овом локалитету откривена је палисада коју је чинио ред укопаних стубова, као и бедем од камена изграђен у техници сухозида (*ibid.*: 13), паралелан са палисадом. Судећи по димензијама и начину ређања камена, овај сухозид веома подсећа на бедеме са локалитета у Свињишту, Ораовици или Буштрању, а свакако припада

Brnjica culture conceding to these tribes their north-western territory, today known as Metohija. In Iron Age II Dardanian fortified hill fort settlements were established at Belačevac (Ђурић 1970), at Hisar near Suva Reka (Todorović 1963: 25), Samodrež, Teneš Dol (Mehmetaj 1988) and Gornje Gadimelje (Тасић 1998: 154). All of these hill forts possessed strong fortifications made of stone or earth that researchers unfortunately only mentioned, but never documented. On a naturally fortified plateau (180 m x 90 m) at Hisar near Suva Reka a multi-layered prehistoric settlement has been observed surrounded by steep slopes, with a settlement beyond the fortification walls on the eastern and southern sides. In the youngest stratum ceramic finds of the early Iron Age were found, with Hellenic walls made of stone held together with mud (Todorović 1962 :36).

The inhabitants of Belačevac built a large stone fortification after a great fire and destruction, as indicated by a layer of charred remains and ash (Ђурић 1970: 284). Ceramics at this settlement were ornamented with a fluted wheel-cutter and slanted cannellures, which is one of the basic stylistic features of the native Dardanian ceramics.

The group of fortified settlements from the early Iron Age in Kosovo could also include Valač, located northeast of Kosovska Mitrovica, whose older layers contains traces of a Vinča culture settlement, while its younger layers contain numerous pieces of Dardanian ceramics (Tasić 1959–1960: Т. I, III, VI, VII, VIII, IX). At this archaeological site a palisade was discovered that consists of a row of dug in pillars and a stone rampart built using the dry stone technique (*ibid.* : 13), which ran parallel to the

дарданској епохи, а не винчанској, како сматра Н. Тасић (*ibid.*).

Истраживања већег броја некропола у Сандаку указала су на утицаје гласиначке културе, који су из правца Рашке и долином Ибра продирали почетком касног бронзаног доба, око 1200. године п.н.е. (Летица 1981: 16). Између 1000. и 900. године п.н.е. територију Сандака населила је нова популација, чије присуство све до 700. године п.н.е. најбоље илуструју налази са некропола (*ibid.*). То су били Аутаријати, пред којима су носиоци брњичке културе морали да се повуку у ниже пределе Рашке, где су развили особену културу, којој припада градина у Осаоници код Новог Пазара. Налазила се у клисури Љутске реке, на ободу Пештерске висоравни. Приближно је овалне основе (135 x 40 m), са бедемима подигнутим у техници сухозида, који су местимично усечени у косину, као што је био случај на већини градина, док су културни слој и остаци стамбених објеката спрани ерозијом (Премовић-Алексић 1981; Jevtić 1993: 38–39).

У северном сектору средњовековног утврђења Градина код Пазаришта, источно од Новог Пазара, у старијим слојевима су констатовани трагови насеља из раног бронзаног и старијег гвозденог доба (Popović 1999: 63; Jevtić 1997). Праисторијска градина формирана је на малом простору на северној страни платоа. Очувани су фрагменти сухозида широког 1,2 m, који је био делимично укопан у здравицу, а чија се траса наслућивала и на другим деловима платоа. Лице сухозида чинило је грубо камење, а унутрашњост ситнији камен. Захваљујући овом сухозиду делимично је сачуван праисторијски култур-

palisade. Judging by the dimensions and the way the stone was shaped, this dry stone in many respects resembles the ramparts at the sites of Svinjište, Oraovica or Buštranje, and certainly belongs to the Dardanian period, rather than the Vinča period, as Tasić believed (*ibid.*).

Excavations of a large number of necropolises in Sandžak indicate the influence of the Glasinac culture that appeared from Raška through the Ibar valley at the beginning of the late Bronze Age, around 1200 BC (Летица 1981: 16). Between 1000 and 900 BC a new population settled on the territory of Sandžak, whose presence up to 700 BC is best illustrated by necropolis finds (*ibid.*). These people were the Autariatae before whom the population of the Brnjica cultural group had to withdraw to the lower areas of Raška where they developed a specific culture to which the hill fort at Osaonica near Novi Pazar belongs. It is located in the Ljutska Reka gorge, on the edge of the Pešter plateau. Approximately oval in shape (135 m x 40 m) its ramparts are made of dry stone that cuts into the slope in places, as is the case in the majority of hill forts, while the cultural layer and residential buildings have been washed away through erosion (Премовић-Алексић 1981; Jevtić 1993: 38–39).

In the northern sector of the medieval fort Gradina near Pazarište, east of Novi Pazar, traces of a prehistoric settlement from the late Bronze Age and early Iron Age were discovered in its older layers (Popović 1999: 63; Jevtić 1997). The prehistoric hill fort is located in a small area of the northern plateau. Fragments of a dry stone with a width of 1,2 m were preserved, which was partially dug into the virgin soil, with traces of it apparent in other parts

ни слој. Одбрамбени бедем постављен је на приступачној, односно западној страни и, осим што је штитио насеље, чинио је и неку врсту подзида платоа на коме су се налазили стамбени објекти (*ibid.*: 65), о којима сведоче фрагменти кућног лепа (*ibid.*). Може се претпоставити да се део насеља налазио и у добро брањеном јужном подграђу, где је такође откривен сухозид са палисадом, која је уништена градњом средњовековног бедема (*ibid.*).

На градини Јужац изнад Сопоћана, недалеко од Градине код Пазаришта, такође је констатован бедем од камена, а на њему слој запечене земље са угљенисаним траговима палисадног коља (*ibid.*: 67). Поједине керамичке посуде из старијег хоризонта (Јевтић 1992: Т. II/1–11) имају карактеристике брњичке културе.

На градинама Постење и Јужац такође се препознаје материјал брњичке културе (Јевтић 1997: Pl. VIII/7; Pl. IX/3, 4, 5; Pl. 11/1; Pl. XII/2, 7, 9; Pl. XV/1). Архитектонским активностима у касној антици и средњем веку потпуно је девастирана њихова праисторијска стратиграфија, али се може претпоставити да, осим раног бронзаног доба, постоје налази из касног бронзаног доба.

Касном бронзаном и старијем гвозденим добу припада утврђена градина у Градцу код Тутина (Премовић-Алексић 1984). Налази се на 1022 m надморске висине, па је са ње контролисан прилаз Пештерској висоравни. Приступ утврђењу могућ је само са источне стране, где је подигнут двоструки бедем од сухозида. На овој градини су уочени бројни трагови топлења гвоздене руде, за које није сигурно да ли потичу из касног бронзаног доба или из хеленистичког периода.

of the plateau. The face of the dry stone wall was made out of rough stone, while the interior structure contained smaller stones. Thanks to this dry stone the prehistoric cultural layer has been partially preserved. The defensive fortification is located on the accessible western side, and beside defending the settlement, it also served to reinforce the plateau on which residential buildings were located (*ibid.*: 65), as indicated by fragments of wall plaster (*ibid.*). It can be supposed that one part of the settlement was located in the well defended southern lower settlement, where dry stone with a palisade was also discovered, which had been destroyed during the building of the medieval rampart (*ibid.*).

At the hill fort Južac above Sopoćani, not far from the Gradina near Pazarište, a stone rampart was also discovered, atop which a layer of burnt soil with the charred remains of palisade posts were found (*ibid.*: 67). Individual ceramic artefacts from the older stratum at this site (Јевтић 1992: Т. II/ 1–11) have the characteristics of the Brnjica culture.

On the Postenje and Južac hill forts it is also possible to recognize artefacts that belong to the Brnjica cultural group (Јевтић 1997: Pl VIII/ 7; Pl. IX/3, 4, 5; Pl. 11/1; Pl. XII/2, 7, 9; Pl. XV/1). Architectural activities in the late classical period and the middle ages resulted in complete devastation of the prehistoric stratigraphy, but it can be supposed that most probably beside the early Bronze Age, there are also finds from the late Bronze Age.

The fortified hill fort at Gradac near Tutin (Премовић-Алексић 1984) belongs to the late Bronze and early Iron Age. Located at 1022 m above sea level it controls access points to the Pešter plateau. Access to the fort is only possible

На локалитету Самоград код Бијелог Поља, у кањону реке Брзаве у Полимљу (Мркобрад и Јовановић 1989), испод слоја са великом количином праисторијске керамике налазио се одбрамбени ров широк 1,2 m и дубок 0,65 m (*ibid.*: sl. 5), који припада гвозденом добу I (*ibid.*: 39).

Утврђене градине са прелаза из бронзаног у гвоздено доба за сада нису констатоване на територији североисточне Македоније. На локалитету Татићев камен у селу Кокино (Станковски 2002; Stankovski 2006), североисточно од Куманова, откривено је насеље са керамиком која по стилским и типолошким одликама припада брњичкој култури. На керамици из млађих периода уочавају се утицаји жигосане керамике карактеристичне за Дарданце. У новије време велико интересовање у научној јавности изазивају разичити објекти уклесани у стену на локалитетима Татићев камен, Скопско Рударе у Кратову и Вујевска карпа у Старом Нагоричану, који се доводе у везу са праисторијским „опсерваторијама” (Станковски 2002). Са ових налазишта били су могући визуелни контакти са истовременим насељима смештеним на околним висовима, у пречнику од неколико десетина километара, са чијим је становницима комуникација остваривана димним сигнаима (Станковски 2002). Сличан распоред насеља око централног светилишта може се препознати и на територији југозападне Тракије, у горњем току Месте и средишњим деловима долине Струме (Georgova 1995: Fig. 1).

Најрепрезентативнији пример одбрамбено-стамбене архитектуре из периода од XIV до XII века п.н.е. налази се на локали-

from the eastern side, where a double rampart was erected from dry stone. Numerous signs of melted iron ore were discovered at this hill fort, but it is not certain whether they belong to the late Bronze Age or the Hellenic period.

At the site Samograd near Bjelo Polje, in the gorge of Brzava in Polimlje (Мркобрад и Јовановић 1989), beneath the layer in which prehistoric ceramics were found, a defensive trench that is 1.2 m wide and 0.65 m deep has been discovered (*ibid.*: figure 5), which belongs to the Iron Age I (*ibid.*: 39).

Fortified hill forts from the transition period from the Bronze to the Iron Age have not been observed thus far in north-eastern Macedonia. At the Tatićev kamen site in the village Kokino (Станковски 2002; Stankovski 2006), northeast of Kumanovo, a settlement was discovered with ceramics that in terms of style and typology belong to the Brnjica culture. Ceramics from earlier periods show the influences of stamped ceramics that are associated with the Dardanians. There is considerable interest in the scientific community for various dwellings cut into cliffs at the sites Tatićev kamen, Skopsko rudare in Kratovo and Vujevaska Karpa in Staro Nagoričane, which are associated with prehistoric “observatories” (Станковски 2002). These sites provided visual contact with contemporaneous sites located on the surrounding peaks over an area of around several dozen kilometres, with which they could communicate using smoke signals (Станковски 2002). A similar distribution of settlements around a central sanctuary is recognizable on the territory of south-western Thracia, in the upper course of the Mesta and the central valley of the Struma river (Georgova 1995: Fig. 1).

тету Каменска чука у југозападној Бугарској, на десној обали Струме, 5 km јужно од Благоевграда (Stefanovich and Bankoff 1998). Ту је истражено праисторијско утврђење правоугаоне основе, подељено зидом на два дела. Масивни бедем израђен је у техници сухозида, са правилно озиданим лицем, а испуњен је трпанцем. Архитектонским остацима припадају капија утврђења и каменом поплочане степенице (*ibid.*).

Један од најбоље истражених локалитета у Македонији је Вардарски рид, у чијим су најстаријим стратумима откривени остаци насеља из касног бронзаног и раног гвозденог доба (Вардарски рид II, XIII–XI век п.н.е., и Вардарски рид III, X–IX век п.н.е.) (Митревски 2005: 17). На узвишењу Кофилак, на супротној обали Вардара, такође је констатовано насеље из касног бронзаног доба. Основали су га становници Вардарског рида, који су пребегли на сигурнију локацију (Видески 2005: 102). Оба локалитета припадају културној групи Уланци из касног бронзаног доба у Повардарју. Највећа и најбоље истражена некропола из овог периода је Клучка, на хиподрому крај Скопља, датована у XII век п.н.е. (Mitrevski 1994; Митревски 1995).

Током старијег гвозденог доба интензивни културни контакти остваривани су дуж долина Јужне Мораве, Моравице, Пчиње и Вардара. Начин украшавања бронзаног накита и керамичких судова од Дунава и северозападне Бугарске, преко источне Србије до североисточне Македоније и Повардарја, говори о културној и економској повезаности становништва централног Балкана у развијеном гвозденом добу (Митревски 2003: 21).

The most representative example of defensive-residential architecture from the period from 14th to 12th centuries BC is located at the site of Kamenska Čuka in south-western Bulgaria, on the right bank of the Struma, 5 km south of Blagoevgrad (Stefanovich and Bankoff 1998). A prehistoric fortification of rectangular outlines, divided by a wall into two parts, has been discovered there. The massive rampart is built using the dry stone technique, with a regularly shaped exterior surfaces, filled in with *trpanac*. The architectural remains include the gate to the fort and stone tiled stairs (*ibid.*).

Vardarski rid represents one of the most thoroughly excavated sites in Macedonia, with the oldest stratum dating back to the late Bronze Age and the early Iron Age (Vardarski Rid II from 13th to 11th centuries BC and Vardarski Rid III from 10th to 9th centuries BC) (Митревски 2005: 17). At the Kofilak peak, on the opposing bank of the Vardar, a late Bronze Age settlement has also been discovered. It was established by the inhabitants of Vardarski rid who withdrew to this more secure location (Видески 2005: 102). Both sites belong to the Ulanci cultural group of the late Bronze Age in the Vardar basin. The site of Klučka, on the hippodrome near Skopje, is the largest and most thoroughly excavated necropolis from this period, dating back to the 12th century BC (Mitrevski 1994; Митревски 1995).

During the early Iron Age close cultural contacts were established along the valleys of the Južna Morava, Moravica, Pčinja and Vardar. Ornamentation of bronze jewellery and ceramic vessels from the Danube to south-western Bulgaria, through eastern Serbia to north-eastern Macedonia and the Vardar basin, reflects the

То је време ширења оријенталних утицаја у Европи, који су очигледни и у архајској култури и који су различитим путевима са југа и југоистока преко Грчке стизали на Балкан (Васић 1981: 6).

На територији Куманова, највећи број утврђених градинских насеља из старијег гвозденог доба потиче из његове развијене фазе, од VII до VI века п.н.е. (Георгиевски 1992: 53). Формирана су на природно заштићеним местима изнад речних токова, на надморским висинама од 400 до 500 m. То су стратешки повољне позиције, које су омогућавале добру визуелну комуникацију са насељима у непосредној близини. Њима припадају локалитети Калиште крај Кљечковца, Главучица код Липкова и Градиште код Пелинца (*ibid.*: 53–55).

У Албанији је откривен низ утврђених насеља из касног бронзаног и старијег гвозденог доба. Изграђена су на узвишењима и ограђена су бедемима од сухозида. Подељена су у фазу Трен, са локалитетима Трен, Вентрок и Гањоле на истоку, и фазу Гајтан, којој припадају Скадар, Маршеј, Белтоје, Лисус, Валеш, Трајан итд. на северозападу Албаније (Korkuti 1976: 199–212). Архитектура утврђења из фазе Трен је једноставнија него у млађој фази Гајтан. Изузетак представљају „градска врата” са две куле у утврђењу Вентрок (*ibid.*). На јадранској обали у југозападној Албанији утврђени градови Димал и Маглич такође су се континуирано развијали од касног бронзаног доба, да би у хеленизму прерасли у велике медитеранске центре (Попов 2002: 294).

cultural and economic links between the populations of the central Balkans during the developed Iron Age (Митревски 2003: 21). This was a time of intense expansion of oriental influences in Europe, which are evident in the archaic culture and that came to the Balkans through Greece, via different routes from the south and southeast (Васић 1981: 6).

The greatest number of hill fort settlements from the early Iron Age on the territory of Kumanovo date back to its developed phase, from the 7th to the 6th centuries BC (Георгиевски 1992: 53). They are established on naturally protected locations above rivers routes, at elevations of around 400 to 500 m above sea level. These are strategically favourable positions that provided good visual communication with other settlements in the immediate vicinity. Such sites include Kalište near Klečkovac, Glavučica near Lipkovo and Gradište near Pelince (*ibid.*: 53–55).

A series of fortified settlements from the late Bronze Age and the early Iron Age have been discovered in Albania. They are built on elevated ground and are enclosed with ramparts made of dry stone. They are divided into the Tren phase, with the sites Tren, Ventrok and Ganjole in the east; the Gajtan phase, with the settlements Skadar, Maršej, Beltoje, Lisus, Valeš, Trajan, etc. in north-western Albanian (Korkuti 1976: 199–212). Fortification architecture in the Tren phase is simpler than in the early Gajtan phase. An exception is the find of the “city doors” with two towers in the Ventrok fort (*ibid.*). On the Adriatic coast in south-western Albania, the fortified cities of Dimal and Maglič also developed in continuation from the late Bronze Age period, where in the Hellenic period they grew into large Mediterranean centres (Попов 2002: 294).

VIII ЗАКЉУЧАК

VIII CONCLUSION

Прегледом локалитета са остацима градинских и равничарских насеља из касног бронзаног и старијег гвозденог доба у басену Јужне Мораве и њиховим поређењем са одговарајућим насељима у Поморављу, долини Пчиње, на Косову, у Санцаку, Повардарју и на територији југозападне Бугарске уочене су извесне топографске и архитектонске сличности. Геоморфолошки услови, развој економије и друштвене прилике били су кључни фактори за формирање насеља, фортификација и станишта, њиховог карактера и начина организације. Велике миграције и освајачки походи од севера ка југу Балканског полуострва били су узрок нестабилних прилика у долинама великих река. Број утврђених градинских насеља повећавао се током старијег гвозденог доба II због продора Трако-Кимераца и носилаца Басараби стила, када се становништво из области које није могло да брани повлачило на неприступачна, природно утврђена узвишења, где започиње да гради фортификације. У басену Велике Мораве таква утврђења имала су земљане бедеме, потпорне дрвене конструкције и одбрамбене ровове. С друге стране, на неким градинама констатована је само палисадна фортификација (Хисар и Кончуљ).

У планинским подручјима Пештера, Косова и Куманова утврђења су грађена

From this overview of the remains of residential and fortification architecture of the cultural groups of the late Bronze Age and the early Iron Age on the territory of the Morava river basin, Pčinja and the Vardar river basins, Kosovo, Sandžak and south-western Bulgaria it is possible to observe certain uniformity in the topographic characteristics, as well as in architectural structures of dwellings and fortifications. Geomorphologic conditions, economic development and social conditions were probably key factors affecting the creation of settlements, fortifications and dwellings, their character and organization method. Great migrations and invasions from the north to the south of the Balkan peninsula were causes of instability in the valleys of large rivers. The number of fortified hill fort settlements increased during the early Iron Age II because of the appearance of the Thracian-Cimmerians and the representatives of the Basarabi style, when local populations withdrew from areas that they could not defend to less accessible, naturally protected elevations, where they started building forts. In the Velika Morava basin such forts had earthen ramparts, reinforcing wooden structures and defensive trenches. On the other hand, at particular hill forts only palisade fortifications were observed (Hisar and Končulj).

искључиво од камена у техници сухозида. Изузетак је Градина у Кончуљу, која има и земљани и палисадни бедем, понегде са траговима учвршћавања плетером. Многе утврђене градине у долинама Велике и Јужне Мораве, на Пештеру и око Куманова имају фортификацију.

Равничарска насеља била су формирана на речним терасама како би у случају напада, нпр. носилаца културе канеловане керамике, становници могли да се повуку у планинске пределе, али и даље у близини воде (Копанјане итд.). У бронзаном и гвозденом добу стамбени објекти претежно су земуничког или полуземуничког типа (Медијана, Селиште, Хисар), мада постоје и надземне куће са вертикалним зидовима начињеним побадањем коља и стубова (Хисар, Медијана), као и са зидовима од хоризонтално положених греда или са лаким надземним конструкцијама шаторастог типа. У градинским насељима куће су понекад грађене на стеновитој подлози која је вештачки нивелисана (Свињиште) или је камен коришћен за подупирање носача кровне конструкције (Кршевица).

Милутин Гарашанин је сматрао да *...метод у проучавању праисторијских утврђења, утврђених насеља и одбрамбених система мора обухватити одређене географске целине, које пружају могућности постојања извесне економске самосталности (микрорегије)* (Garašanin 1986: 14). Сагледавањем објеката у једној микрорегији, сталним одређивањем њихове хронологије, типа, међусобног односа и распореда могу се добити модели за проучавање утврђења и одбрамбених система, који се затим могу поредити са резултатима у суседним и удаљеним

In the mountainous regions of Pešter, Kosovo, South Serbia and the Kumanovo region fortifications are made exclusively out of stone using the dry stone building technique. The exception is the hill fort at Končulj which had an earth and palisade rampart, in places with traces of wattle reinforcement. The majority of fortified hill forts in the valleys of Velika and Južna Morava, in Pešter and around Kumanovo have fortifications.

Lowland settlements occur on river terraces and in the event of enemy attacks, e.g. by peoples that are representatives of cannelured ceramics culture, the population could withdraw into mountain areas, but continue to remain near rivers (Kopanjanec etc.). In the Bronze and Iron Ages dwellings are predominantly pit houses or semi-pit houses (such as Medijana, Selište, Hisar, etc.), although there were also above ground houses with vertical walls made with stakes and posts in the ground (Hisar, Medijana), and walls made of horizontally stacked beams or light above ground, tent like structures. In certain cases in hill fort settlements houses are placed on a surface of artificially levelled cliffs (Svinjište), while in other cases stone is used for fastening the wooden structural elements of the surface parts of dwellings (Krševica).

Milutin Garašanin held that *the method of investigating prehistoric fortifications, fortified settlements and defence systems must comprise particular geographic wholes which provide the possibility for the existence of certain economic independence (micro-regions)* (Garašanin 1986: 14). By considering such structures in one micro-region, by constantly assigning their chronology, type, relationship and distribution, it is possible to identify a model for studying

областима, у другим културним и етничким целинама (*ibid.*).

На овај начин обједињена релевантна археолошка грађа о свим елементима градинских и равничарских насеља у басену Јужне Мораве, о њиховим одбрамбеним системима, као и могућа реконструкција стамбених објеката, указује на сличности или разлике између истовремених утврђења на ширем подручју Балкана. Понуђена су два типа утврђења (јужнобалкански и севернобалкански), за које постоје аналогije и у суседним областима. Утврђења из *јужнобалканског круга* имају неке заједничке карактеристике са сродним утврђењима на источној обали и острвима Јадранског мора, која припадају либурнској, јаподској и далматској културној групи (Miroslavljević 1974; Batović 1973: 68–78.), као и са истовременим насељима у Словенији (Gabrovec 1983: 61; *idem* 1987; Dular i Križ 1991), на Косову (Tasić 1960; Mehmetaj 1988), у Македонији (Ристов 2004; Георгиевски 1992; Георгиев 1990–1991) и Албанији (Korkuti 1976). На територији Босне истовремено постоје оба типа утврђених насеља (Čović 1983).

Анализом локалитета са ширег подручја Балкана примећују се извесне правилности у различитим регијама, а једна од најочигледнијих је континуитет насељавања. Нагли пораст броја утврђења, који може да се прати од севера Балкана ка југу, изазван је продором носилаца *Urnenfelder* културе (Govedarica 1982), а у старијем и млађем гвозденом добу постао је темељ за настајак великих урбаних центара у протоисторијском периоду. Ђ. Мано-Зиси сматра да се ... човек увек враћа на место где је раније већ

fortifications and defensive systems that can be subsequently compared to those in neighbouring and distant regions, in other cultural and ethnic wholes (*ibid.*).

Such unified relevant archaeological documentation on all the significant elements of hill fort and lowland settlements in the Southern Morava river basin, their systems of fortification, possible variants in the appearance of dwellings, point to similarities or differences with contemporaneous fortifications in the wider area of the Balkan peninsula. There are two offered variants of architecturally different groups of fortifications (Southern Balkan and Northern Balkan), which also have their analogies in neighbouring regions. The group of Southern Balkan fortifications shares some common characteristics with similar fortifications on the Eastern coast and islands of the Adriatic sea, which belong to the Liburnian, Iapod and Dalmatian cultural group (Miroslavljević 1974; Batović 1973: 68–78.); followed by contemporaneous hill fort settlements in Slovenia (Gabrovec 1983: 61; *ibid* 1987; Dular and Križ 1991), in Kosovo (Tasić 1960; Mehmetaj 1988), in Macedonia (Ристов 2004; Георгиевски 1992; Георгиев 1990–1991) and in Albania (Korkuti 1976). On the territory of Bosnia these two types of fortified settlements were contemporaneous (Čović 1983).

Analysis of settlements in the wider Balkan area indicates certain patterns in different regions, with one of the most obvious ones being continuity of habitation. The sudden increase in the number of fortifications which can be observed from the north to the south of the Balkans was caused by the appearance of the representatives of the *Urnenfelder* culture (Govedarica 1982), where in the early and later

било живота и то не само због природних и економских услова, већ и из психолошких, духовних и културних разлога... о чему сведоче сви наши данас постојећи већи градови (Mano-Zisi 1964: 95). Стратиграфија већине утврђених градинских насеља у басену Јужне Мораве потврђује ово мишљење. На средњем Балкану се већ од средине I миленијума п.н.е. јавља подела на два културна круга, илирски и трачки, које раздвајају долина Ибра на северу и долина горњег Вардара на југу (Попов 2002: 9). Осим историјског и културног континуитета, на процес урбанизације пресудно су утицали распад племенских организација и зачеци држава, оснивање светилишта у којима је остварен спој световне и политичке власти, развој трговачке и занатске делатности, као и насеља чије се становништво бавило типском производњом или експлоатацијом природних ресурса и, на крају, успостављање мреже путева (*ibid.*: 300).

Конечно, треба поменути недовољно разјашњено питање великих типолошких разлика између истовремених утврђених насеља на јадранској обали (Истра, Далмација, Црна Гора и Албанија), у средњој Босни и источној Албанији, с једне, и на територији Поморавља, с друге стране. Исти проблем постоји и код локалитета у Подунављу и локалитета у централном и јужном Поморављу. Одговор можда лежи у чињеници да су утврђена насеља на северу Балканског полуострва настала под утицајем микенске културе, у којој је оваква архитектура доживела највећи успон (Govedarica 1976: 117). Иако је долина Велике и Јужне Мораве била главна комуникација на Балканском полуос-

Iron Age this became the basis for the creation of large urban centres during the period of pre-history. Đ. Mano-Zisi holds that *man always returns to the place where there was life previously and not just because of natural and economic conditions, but for psychological, spiritual and cultural reasons... to which all of our cities of today lend testimony* (Mano-Zisi 1964: 95). The stratigraphy of the majority of hill fort settlements in the Južna Morava river basin confirms this view. In the central Balkans as early as the middle of the first millennium BC the division into two cultural groups appears, divided by the Ibar valley to the north and the upper Vardar valley to the south (Попов 2002: 9). Beside historical and cultural continuity, a decisive influence on the development of the urbanisation factor lay also in the following factors: disintegration of tribal organization and the seeds of statehood, establishment of places of worship as the connection between secular and political power, development of trade, production and craftsmanship activities, as well as settlements that are engaged in serial production or exploitation of natural resources, and finally the development of a road network (*ibid.*: 300).

Finally, it is worth mentioning the insufficiently explained marked typological difference between contemporaneous settlements on the Adriatic coast (Istria, Dalmatia, Montenegro and Albania) and in central Bosnia and eastern Albania, on the one hand, and in the Južna Morava river basin, on the other. Perhaps the answer lies in that the development of fortified settlements reached the Balkan peoples in the north through Mycenae, where this type of architecture reached its zenith (Govedarica 1976: 117). Although the Velika and Južna Morava

трву, током бронзаног и старијег гвозденог доба остала је изван токова који су довели до развоја већих утврђења, што може да се објасни постојањем јаког племенског савеза, вероватно дарданског, које је, за разлику од суседа, због ратоборности било културно и економски изоловано. То потврђује чињеница да се у архитектури утврђења и станишта у централном и јужном балканском кругу примећују слабији микенски утицаји (Кастанас) него на јадранској обали, у Албанији, Далмацији, Босни, Војводини и Бугарској.

valley was the central highway through the Balkan peninsula, during the late Bronze and early Iron Age it remained outside the developments that led to the rise of large fortifications, which can be explained by the existence of a strong tribal alliance, probably of tribes from the Dinaara region, that because of their war like nature suffered a kind of isolation from their neighbours. This is confirmed by the fact that the architecture of fortifications and dwellings of the central and southern Balkan group exhibited weaker Mycenaean influences (Kastanas) than was the case on the Adriatic coast, in Albania, Dalmatia, Bosnia, Vojvodina and Bulgaria.

IX БИБЛИОГРАФИЈА

IX BIBLIOGRAPHY

Batović, Š.

- 1973 Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju. *Diadora* 6: 9–153.
1977 Caractéristiques des agglomérations fortifiées dans la région des Liburniens. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH* XV/ 13: 201–226.

Benac, A.

- 1985 *Utvrđena ilirska naselja (I): delmatske gradine na Duvanjskom polju, Buškom blatu, Livanjskom i Glamočkom polju*. Djela LX. Sarajevo: ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja.
1986 Utvrđena praistorijska naselja u zapadnom delu Jugoslavije. Str. 22–37 u *Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici, referati XII kongresa arheologa Jugoslavije, Novi Sad 1984*, ur. P. Medović. Materijali XXII. Novi Sad: Savez arheoloških društava Jugoslavije i Arheološko društvo Vojvodine.

Богдановић, И., Јоцић, М. и Поповић, П.

- 1995 Сондажна истраживања локалитета Хисар (Лесковац). *Лесковачки зборник* XXV: 13–41.

Булатовић, А.

- 1998 Сондажно рекогносцирање енеолитског насеља на налазишту Антин чукар. *ГСАД* 14: 163–169.
1998–1999 „Градина” у Љанику, градинско насеље позног бронзаног и старијег гвозденог доба. *Врањски гласник* XXXI–XXXII: 7–17.
1999–2000 Налазишта брњичке културне групе у Врањско-бујановачкој и Прешевској котлини. *ГСАД* 15–16: 23–41.
2001 Керамика прелазног периода из бронзаног у гвоздено доба у јужноморавском сливу. *Лесковачки зборник* XLI: 163–178.
2005 Керамика брњичке културне групе и старијег гвозденог доба са налазишта Кале у Кршевици. *Зборник Народног музеја* (Београд) XVIII-1: 175–190.
2006 Неколико забелешки о Медијана културној групи. *Лесковачки зборник* XLVI: 7–16.
2007 *Врање, културна стратиграфија праисторијских локалитета у Врањској регији*. Београд и Врање: Археолошки институт Београд и Народни музеј Врање.

Bulatović, A.

- 2005 *Topografija preistorijskih nalazišta na teritoriji jugoistočne Srbije*. Magistarski rad, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Bulatović, A. and Kapuran, A.

- 2007 The Early Iron age hillfort at Gradina site near Preševo in South Serbia. *Archaeologia Bulgarica* 3/2007: 1–24.

Булатовић, А. и Митровић, Г.

- 1997 Археолошко рекогносцирање Пчињског региона. *Врањски гласник* XXIX–XXX: 29–42.

Булатовић, А. и др.

- 2008 Извештај о заштитним археолошким истраживањима на археолошком налазишту Медијана југ. *Зборник Народног музеја* (Ниш) XXXV: 13–23.

Васић, Р.

- 1981 О почетку гвозденог доба у Србији. *Старинар* XXXII: 1–6.

Vasić, R.

- 1991 Cultural Groups of the Early Iron Age in the West and Central Balkans and the Possibilities of their Ethnical Identification. Str. 73–83 u *Paleobalkanska plemena između Jadranskog i Crnog mora od eneolita do helenističkog doba*, ur. A. Benac. Centar za balkanološka ispitivanja 14. Sarajevo i Beograd: ANUBiH i SANU.
- 1997 Kastanas. Str. 450 u *Arheološki leksikon*, ur. D. Srejšović. Beograd: Savremena administracija.

Видески, З.

- 2005 Бронзеното време на Вардарски рид. Стр. 91–115 у *Вардарски рид I*, ур. Д. Митревски. Скопје: Фондација Вардарски Рид, Институт за Историју уметности и Археологију Филозофског факултета.

Витрувије

- 2009 *О архитектуре*. Београд: Завод за уџбенике и Досије студио.

Вукадиновић, М., Капуран, А. и Булатовић, А.

- 2009 Насеље из гвозденог доба на локалитету Градина у Свињишту, примена методе геоелектричног картирања. *ГСАД 25*, у штампи.

Vukmanović, M. i Popović, P.

- 1982 Sondažna istraživanja gradinskih naselja na području Vranjsko-bujanovačke kotline. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja XX/18*: 189–210.

Vuksanović, D.

- 1998 *Tradicionalna arhitektura Crne Gore i bioklimatizam*. Beograd: Zadužbina Andrejević.

Gabrovec, S.

- 1983 Kasno brončano doba (kultura polja sa žarama). Str. 52–96 u *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV*, ur. A. Benac. Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH i Svjetlost.
- 1987 Dolenjska grupa. Str. 25–119 u *Praistorija jugoslavenskih zemalja V*, ur. A. Benac. Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH i Svjetlost.

Гавриловић, Љ.

- 2006 Морава и њене притоке. Стр. 47–119 у *Морава*, ур. Н. Јовановић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Гарашанин, Д.

- 1959 Ископавања на Гумништу-Дачком Риду у Доњој Слатини. *Старинар IX–X*: 257–261.

Garašanin, M.

- 1962 Brzi Brod, Niš, naselje bronzanog doba. *Arheološki pregled 4*: 57–61.
- 1969 Die prähistorische Siedlung Brzi Brod bei Niš und das Problem der spätbronzezeitlichen Mediana-gruppe. *Archaeologia Iugoslavica X*: 85–90.
- 1972 Brzi Brod-Medijana-Niš, naselje kasnog bronzanog doba i prelaza u gvozdeno doba. *Arheološki pregled 14*: 36–38.
- 1983 Medijana grupa. Str. 761–772 u *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV*, ur. A. Benac. Sarajevo: ANUBiH i Svjetlost.
- 1986 О утврђенима и одбрамбеним системима у југословенском делу централнобалканске регије. Стр. 11–22 у *Одбрамбени системи у праисторији и антици, реферати XII конгреса археолога Југославије*,

- Novi Sad 1984*, ur. P. Medović. Materijali XXII. Novi Sad: Savez arheoloških društava Jugoslavije i Arheološko društvo Vojvodine.
- 1996 Die kulturelle und chronologische Stellung der Mediana-Gruppe. Pp. 201–219 in *The Yugoslav Danube Basin and the neighbouring Regions in the 2nd millennium B.C.*, ed. N. Tasić. Beograd and Vršac: Serbian Academy of Sciences and Arts and Institute for Balkan studies.
- Гарашанин, М.
- 1968 Лесковачко Поморавље у праисторијско доба. *Лесковачки зборник VIII*: 9–17.
- 1971 *Праисторијске културе Поморавља и источне Србије: каталог изложбе*. Ниш: Народни музеј.
- 1973 *Праисторија на тлу СР Србије*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Гарашанин, М. и Д.
- 1965 Из археологије врањске области. *Врањски гласник I*: 2–16.
- Гарашанин, М. и Ивановић, В.
- 1958 *Праисторија лесковачког краја*. Лесковац: Народни музеј.
- Георгиев, З.
- 1991–1992 Три предримски населби крај Пчиња. *Годиштен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитет во Скопје 17–18*: 91–100.
- 1992 Две железнодобни населби крај Страцин. *Годиштен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитет во Скопје 19 (45)*: 105–126.
- Георгиевски, Б.
- 1992 Праисторијска градишта од Кумановско. *Macedoniae acta archaeologica 13*: 51–68.
- Gergova, D.
- 1995 Culture in the Late Bronze and Early Iron Age in Southwest Trace (Upper Mesta and Middle Struma Valleys). *Зборник Музеја на Македонија 1*: 31–48.
- Govedarica, B.
- 1976 Praistorijske gradine u Bosni i Hercegovini. Str. 117–135 u *Naseljavanje i naselja u praistoriji, X kongres arheologa Jugoslavije, Prilep 1976*, ur. T. Bregant. Materijali XIV. Beograd: Arheološko društvo Makedonije i Savez arheoloških društava Jugoslavije.
- 1982 Prilozi kulturnoj stratigrafiji praistorijskih gradinskih naselja u jugozapadnoj Bosni. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH XX/18*: 111–188.
- Guštin, M.
- 1976 Tipologija gradišča železne dobe v Sloveniji. Str. 135–145 u *Naseljavanje i naselja u praistoriji, X kongres arheologa Jugoslavije, Prilep 1976*, ur. T. Bregant. Materijali XIV. Beograd: Arheološko društvo Makedonije i Savez arheoloških društava Jugoslavije.
- Дероко, А.
- 1968 Народно неимарство I. *Споменик САНУ CXVIII*.
- Dular, J. i Križ, B.
- 1991 Prazgotovinska višinska naselja v Suhi krajini. *Arheološki vestnik 46*: 98–167.

Ђурић, Н.

1970 Градина код Белаћевца. *Гласник Музеја Косова и Метохије* X: 281–303.

Ерцеговић-Павловић, С. и Костић, Д.

1988 *Археолошки споменици и налазишта Лесковачког краја*. Београд и Лесковац: Археолошки институт и Народни музеј.

Žeravica, Z.

1976 Naselja Lasinjske kulturne grupe na području sjeverne Bosne. Str. 91–102 u *Naseljavanje i naselja u praistoriji, X kongres arheologa Jugoslavije, Prilep 1976*, ur. T. Bregant. Materijali XIV. Beograd: Arheološko društvo Makedonije i Savez arheoloških društava Jugoslavije.

Zaninović, M.

1967 Пирско племе Delmati. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH* V/3: 24–27.

Здравковски, Д.

1990 Начин на градење на неолитските куќи. *Културно наследство* (Скопје) XIV–XV: 75–80.

Јевтић, М.

1993 Праисторијска некропола у Пироту, прилог познавању брњичке културе. *ГСАД* 6: 92–103.

1999 Налази Басараби културе у новопазарском крају. *Новопазарски зборник* 16: 7–16.

Jevtić, M.

1991 Early Iron Age Hillfort in Osaonica near Novi Pazar. *Старинар* XLII: 27–39.

1997 Early Bronze Age Hillforts in Novi Pazar. Pp. 73–86 in *Macedonia and the neighbouring regions from 3rd to 1st millennium B.C. International Symposium in Struga 1997*, ed. E. Petrova. Skopje: Museum of Macedonia.

Jovanović, B.

1999 Funerary Rites and Tomb Constructions in Necropoles of the Paraćin and Donja Brnjica Cultures. Pp. 67–72 in *Macedonia and the neighbouring regions from 3rd to 1st millennium B.C. International Symposium in Struga 1997*, ed. E. Petrova. Skopje: Museum of Macedonia.

Јовановић, М.

1965 Археолошка истраживања у 1964. години. *Врањски гласник* I: 247–253.

1966 Археолошка истраживања у 1965. години, јужноморавска долина од Врања до Бујановца. *Врањски гласник* II: 313–329.

1967 Археолошка истраживања у 1966. и 1967. години. *Врањски гласник* III: 313–335.

1968 Археолошка истраживања у 1968. години. *Врањски гласник* IV: 495–519.

Јовичић, Ж.

1968 Прилог геоморфолошким проучавањима Врањске котлине и Грделичке клисуре. *Врањски гласник* IV: 535–547.

Јоцић, М.

1991 Резултати истраживања Скобаљић града. *Лесковачки зборник* XXXI: 45–53.

Јоцић, М. и Перић, С.

2001 Топографија и диспозиција локалитета брњичке културне групе у лесковачком крају. *Лесковачки зборник* XLI: 147–152.

- Јочић, М. и Стојић, М.
2000 Брапце, окућница Михајла Јојића, некропола брњичке културне групе. *Старинар* L: 285–295.
- Каниц, Ф.
1985 *Србија земља и становништво, од римског доба до краја XIX века*. Београд: Српска књижевна задруга и ИРО „Рад”.
- Капуран, А.
2008 Налази окресаног камена са локалитета „Хисар” у Лесковцу, откривени током истраживачке кампање 2006. године. *Лесковачки зборник XLVII*: 7–28.
2009 Остаци праисторијске архитектуре откривени на локалитету Хисар у Лесковцу. *Лесковачки зборник XLIX*: 197–218.
- Којић, Б.
1949 *Стара градска и сеоска архитектура у Србији*. Београд: Просвета.
- Коркути, М.
1976 A propos des agglomérations fortifiées illyriennes de la première période du fer dans le territoire de l’Albanie. Str. 199–212 u *Jadranska obala u protohistoriji, simpozijum održan u Dubrovniku od 19. do 23. X 1972*, ur. M. Suić. Zagreb: Centar za povijesne znanosti sveučilišta i Arheološki institut.
- Косорић, М.
1983 Праисторијско насеље Gradina u Savićima kod Šekovića. *Glasnik Zemaljskog muzeja* 38: 73–94.
- Костић, М.
1968 Врањско-бујановачка котлина. Привредно-географске карактеристике. *Врањски гласник* IV: 183–263.
- Лазич, М.
2005 Праисторијско насеље у Пиљаковцу код Владичиног Хана. Стр. 133–172 у *Археолошка истраживања Е-75*, ур. М. Брмболић. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Летица, З.
1981 Пештер у бронзано и гвоздено доба. *Старинар XXXII*: 9–17.
- Љуци, К.
1998 Бронзано доба. Стр. 116–148 у *Археолошко благо Косова и Метохије од неолита до раног средњег века*, ур. Н. Тасић. Београд: Галерија САНУ и Музеј у Приштини.
- Мано-Зиси, Ђ.
1964 Pitanja kontinuiteta iz aspekta antičkog urbanizma u našim zemljama. Str. 95–100 u *VI kongres arheologa Jugoslavije, Ljubljana 1963*, ed. J. Todorović. Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije.

Medović, P.

1986 Utvrđena praistorijska naselja u Vojvodini. Str. 65–74 u *Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici, referati XII kongresa arheologa Jugoslavije Novi Sad. 1984*, ur. P. Medović. Materijali XXII. Novi Sad: Savez arheoloških društava Jugoslavije i Arheološko društvo Vojvodine.

Medović, P. and Hänsel, B.

1988–1989 Feudvar kod Mošorina, naselje gvođenog i bronzanog doba. *Rad voivođanских музеја* 31: 21–36.

Mele, M. i Mušić, B.

2007 Naselbinske strukture iz starejše železne dobe na Hajndlu pri Ormožu, arheološka izkopavanja in geofizikalne raziskave. *Situla* 44: 341–356.

Mehmetaj, H.

1988 Kulina e Vogël/Teneshdoll. *Arheološki pregled* 29: 96–99.

Mikulčić, I.

1966 *Pelagonija u svetlu arheoloških nalaza od egejske seobe do Avgusta*. Dissertationes III. Skopje i Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije i Arheološki muzej Skopje.

Микулчић, И. и Јовановић, М.

1968 Хеленистички опидум из Кршевице. *Врањски гласник* IV: 354–375.

Милошевић, Г.

1997 *Становање у средњовековној Србији*. Посебна издања 33. Београд: Археолошки институт.

Mirosavljević, V.

1974 Gradine i gradinski sistemi u prehistorijsko i protohistorijsko doba. *Arheološki radovi i rasprave* VII (Zagreb): 259–298.

Mitreovski, D.

1994 A Brnjica Type Necropolis near Skopje. *Старинар* XLIII–XLIV: 115–125.

Митревски, Д.

1995 Праисторијската некропола „Клучка-хиподром“ крај Скопје. *Зборник Музеја на Македонија* 1: 61–86.

2003 Од Јужна Морава до Вардар, археолошки параметри за бронзеното и за железното време. *Пирајхме* 2: 1–29.

2005 Вардарски Рид: истражувања 1995–2004. Стр. 15–91 у *Вардарски Рид* I, ur. Д. Митревски. Скопје: Фондација Вардарски Рид, Институт за историја на уметност и археологија и Филозофски факултет.

Мркобрад, Д. и Јовановић, А.

1989 Самоград - археолошка истраживања. *Новопазарски зборник* 13: 31–47.

Mumford, L.

1988 *Grad u historiji, njegov postanak, njegovo mijenjanje, njegovi izgledi*. Zagreb: Naprijed.

Palavestra, A.

1995 Strongholds of Power: the Territorial Aspect of the Princely Tombs of the Early Iron Age in the Central Balkans. *Balkanica* XXVI: 35–57.

Palavestra, A. i Bankoff, H. A.

1985 Pozlatska reka, naselje poznog bronzanog doba. *Arheološki pregled* 26: 67–68.

Палавестра, А. и Банкоф Х. А.

1986 Истраживање праисторијских насеља у микрорегији Рибарске реке код Крушевца. *ГСАД* 3: 51–62.

Пејић, П.

2001 Селиште, праисторијска некропола и насеље код Велике Лукање на Старој планини. *Лесковачки зборник* XLI: 179–217.

Рековић, М.

2007 *Paraćinska kulturna grupa*. Beograd: Zadužbina Andrejević.

Перић, С.

1996 Медијана, праисторијско насеље. *Старинар* XLVII: 292–295.

Перић, С., Јоцић, М. и Стојић, М.

2000 Вишеслојно насеље брњичке културне групе, југоисточна падина Хисара. *Лесковачки зборник* XL: 281–302.

Пешић, П. и Перић, С.

2001 Сондажна ископавања на локалитету Кале у Грделици. *Лесковачки зборник* XLI: 271–285.

Попов, Р.

2002 *Урбанизација във вътрешните райони на Тракия и Илирия, през VI-I век преди Христа*, София: NOUS Publishers.

Роровић, М.

1999 *Tvrđava Ras*. Posebna izdanja 34. Beograd: Arheološki institut.

Роровић, Р.

2003 Vranjsko-bujanovačka kotlina i helenizacija doline Morave. *Пирајхме* 2: 197–214.

2005 Kale-Krševica: Investigations 2001–2004, interim report. *Зборник Народног музеја* (Београд) XVIII-1: 141–174.

2006 Central Balkans between the Greek and Celtic World: Case Study Kale- Krševica. Pp. 523–537 in *Homage to Milutin Garašanin*, ed. N. Tasić and C. Grozdanov. Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts and Macedonian Academy of Sciences and Arts.

Поповић, П.

2005 Кале-Кршевица, истраживања 2001–2004. године. *Врањски гласник* XXXIII: 25–58.

Премовић-Алексић, Д.

1981 Резултати рекогносцирања терена на подручју Сјенице, Тутина и Новог Пазара. *Новопазарски зборник* 5: 113–139.

- 1984 Праисторијска градина на локалитету Градац код Тутина. *Новоазарски зборник* 8: 5–11.
- Ристов, П.
2004 *Утврђени пајонски насељи во долно Повардарје*. Скопје: „Софија” Богданци.
- Roeder, M.
1991 Der Übergang von Bronzezeit zu früher Eisenzeit. Pp. 119–136 in *Vorbericht über die jugoslawisch-deutschen Ausgrabungen in der Siedlung von Feudvar bei Mošorin von 1986–1990*, ed. B. Hänsel and P. Medović. Mainz: Römisch-Germanischen Kommission.
- Симоновић, Д.
1990–2000 Архитектура станишта IV до IX века у Банату и Бачкој. *ГСАД* 15–16: 315–326.
- Сладић, М.
2005 Праисторијско и средњовековно насеље у Пиљаковцу код Владичиног Хана. Стр. 125–129 у *Археолошка истраживања Е-75*, ур. М. Брмболић. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Срејовић, Д.
1981 Древне културе на тлу Србије и античко наслеђе. Стр. 3–65 у *Историја српског народа I*, ур. С. Ћирковић. Београд: Српска књижевна задруга.
2002 *Илири и Трачани*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Srejić, D.
1997 Кућа. Стр. 430 у *Arheološki leksikon*, ур. D. Srejić. Beograd: Savremena administracija.
- Сталио, Б.
1961 Градац код Злокућана. *Старинар* XI: 234–235.
1968 Насеље и стан неолитског периода. Стр. 77–107 у *Неолит централног Балкана*, ур. Л. Трифуновић. Београд: Народни музеј.
1972 *Градац, праисторијско насеље*. Београд: Народни музеј.
1986 La site préhistorique Ajmana à Mala Vrbica. Стр. 27–50 у *Берданске свеске III*, ур. В. Кондић. Београд: Археолошки институт, Народни музеј и Одељење за археологиј Филозофског факултета.
- Станковски, Ј.
2002 Татићев камен-мегалитска опсерваторија и светилиште. *Музејски гласник* (Куманово) 7–9: 29–48.
- Stankovski, J.
2006 *Kokino - Ancient Observatory Kokino*. Skopje: DI-„Tumba” Kumanovo.
- Станојевић, Н.
1996 *Средњовековна сеоска насеља од V до XV века у Војводини*. Нови Сад: Музеј Војводине.
- Stefanovich, M. and Bankoff, A.
1998 Kamenska Čuka 1993–1995: preliminary report. Pp. 255–338 in *In The Steps of James Harvey Gaul 1. James Harvey Gaul in memoriam*, ed. M. Stefanovich. Sofia: The James Harvey Gaul Foundation.

Стоев, А. и Стоев. П.

- 2003 Археоастрономическа интерпретација на скално-изсеченија споменик „Татичев Камен“ крај с. Кокино, општина Старо Нагоричане, Македонија. *Пирајхме* 2: 329–345.

Стојић, М.

- 1986 *Gvozdeno doba u basenu Velike Morave*. Centar za arheološka istraživanja. Beograd i Svetozarevo: Filozofski fakultet, Centar za arheološka istraživanja.
- 1986a Gradine u basenu Velike Morave. Str. 74–80 u *Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici, referati XII kongresa arheologa Jugoslavije. Novi Sad 1984*, ur. P. Medović. Materijali XXII. Novi Sad: Savez arheoloških društava Jugoslavije i Arheološko društvo Vojvodine.
- 1996 Stage of development of the Tribali. Pp. 417–418 in *The Thracian World at the crossroads of Civilisation. The 7th International Congress of Thracology*, ed. P. Roman. Bucarest: Romanian Institute of Tracology.
- 2000 The Brnjica Cultural group in the South Morava Basin: genesis, development and chronology. *Старинар* L: 9–59.
- 2003 Baseni Južne Morave i Pčinje u vreme razvoja brnjičke kulturne grupe. *Пирајхме* 2: 119–142.
- 2007 Hisar in Leskovac at the End of the Early Iron Age. *Старинар* LVII: 175–190.

Стојић, М.

- 1990 Старије гвоздено доба у Поморављу. Стр. 37–42 у *Господари сребра, гвоздено доба на тлу Србије*, ур. Ј. Јевтовић. Београд: Народни музеј, Војвођански музеј и Музеј Косова.
- 1994 Однос Поморавља и српског Подунавља у бронзано и гвоздено доба. *Зборник Народног музеја* (Београд) XXIV: 19–27.
- 1998 Културни хоризонт ватинске културне групе у Србији јужно од Саве и Дунава: Мојсиње-Добрача. Стр. 133–146 у *Рад Драгослава Срејовића на истраживању праисторије централног Балкана*, ур. Н. Тасић. Крагујевац: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитет у Крагујевцу.
- 2001 Брњичка културна група у басену Јужне Мораве. *Лесковачки зборник* XLI: 15–146.
- 2004 *Пањевачки рит*. Посебна издања 40. Београд: Археолошки институт.

Стојић, М. и Јоцић, М.

- 1993 Метално доба у Лесковачкој котлини. *Лесковачки зборник* XXXIII: 291–298.
- 2006 *Ниш, културна стратиграфија праисторијских локалитета у нишкој регији*. Београд и Ниш: Археолошки институт и Народни музеј.

Стојић, М. и Чађеновић, Г.

- 2006 *Крушевац, културна стратиграфија праисторијских локалитета у зони става Западне Мораве и Јужне Мораве*. Београд и Крушевац: Археолошки институт и Народни музеј.

Тасић, Н.

- 1960 Завршна истраживања на праисторијском насељу код Валача. *Гласник Музеја Косова и Метохије* IV–V: 11–83

Тасић, Н.

- 1998 Гвоздено доба. Стр. 148–226 у *Археолошко благо Косова и Метохије од неолита до раног средњег века*, ур. Н. Тасић. Београд: САНУ и Музеј у Приштини.
- 2001 Брњица култура, њени претходници и наследници. *Лесковачки зборник* XLI: 7–14.
- 2003 Дарданци и дардански супстрат. *Пирајхме* 2: 39–63.

Тасић, Н. и Томић, Е.

1987 Археолошка ископавања у долини доњег тока Западне Мораве и проблем етногенезе Дарданаца. *ГСАД* 4: 129–136.

Todorović, J.

1962 Hissar, Suva Reka. *Arheološki pregled* 4: 31–37.

1963 Die Grabung Hissar, und ihre verhältnisse zum Äneolithikum und der frühen Bronzezeit. *Archaeologia Iugoslavica* IV: 25–30.

Тодоровић, А. и Симовић, Р.

1959 Праисторијска некропола у селу Рутевцу код Алексинца. *Старинар* IX–X: 267–271.

Томић, Е.

1968 Pozlatska reka, Pozlata, naselje bronzanog doba. *Arheološki pregled* 10: 31–32.

Tomka, P.

2007 A honfoglalás korától a török időkig. Pp. 63–92 in *A vagongyár alatt-A vagongyár előtt, Római temető és középkori település a győri Árkád területén* *Kiaállításvezető*, ed. S. Biró, A. Molnár and A. Nagy. Győr: Xántus János Múzeum.

Трбуховић, В. и Ј.

1970 *Доња Топоница, дарданска и словенска некропола*. Посебна издања 8. Прокупље и Београд: Археолошки институт.

Hänsel, B.

1989 *Kastanas: die Grabung und der Baubefund*. Berlin: Wissenschaftsverlag Volker piess.

1998 Das Feudvar-Projekt. Pp. 15–37 in *Feudvar I*, ed. B. Hänsel and P. Medović. Kiel: Oetker/Voges.

Hänsel, B. and Medović, P.

1991 *Vorbericht über die jugoslawisch-deutschen Ausgrabungen in der Siedlung von Feudvar bei Mošorin (gem. Titel, Vojvodina) von 1986-1990*. Mainz: Bericht der Römisch-Germanischen Kommission.

Hänsel, B. and Vasić, R.

1980-1981 Eine bronzezeitliche und früheisenzeitliche Fundstelle im Hinterland der Južna Morava. *Archaeologica Iugoslavica* XX: 62–69.

Harding, A. F.

2000 *European Societies in the Bronze Age*. Cambridge: University Press.

Цвијић, Ј.

1991 Балканско полуострво. Београд: САНУ, Завод за уџбенике и наставна средства и НИРО Књижевне новине.

Csanyi, M. and Stanczik, I.

1991–1992 Tiszaok-Kéménytető. Pp. 35–36 in *Dombokká vált évszázadok, Bronzkori tell - kulturak a Kárpát-medence szivében*, ed. R. Pál. Budapest and Szolnok: Eötvös Lorán Tudományegyetem and Damjanich János Múzeum.

Чађеновић, Г.

2003 Гологлава код Сталаћа: градинско насеље из металног доба. *Крушевачки зборник* 9/10: 41–72.

Ћовић, В.

1965 Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni. *Glasnik Zemaljskog muzeja* XX: 27–145.

1983 Prelazna zona. Str. 390–412 u *Praistorija jugoslavenskih zemalja* IV, ur. A. Benac. Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH i Svjetlost.

1986 Neki primjeri razvoja fortifikacija na praistorijskim gradinama Bosne i Hercegovine. Str. 55–64 u *Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici, referati XII kongresa arheologa Jugoslavije, Novi Sad 1984*, ur. P. Medović. Materijali XXII. Novi Sad: Savez arheoloških društava Jugoslavije i Arheološko društvo Vojvodine.

Човић, Б.

1976 *Од Бутмира до Илира*. Сарајево: “Веселин Маслеша”.

Ћрешнар, М.

2007 Wooden house construction types in Bronze Age and Early Iron Age Slovenia. *Situla* 44: 321–339.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

903:72"637/638"(497.11)

КАПУРАН, Александар, 1965-

Архитектура из позног бронзаног и старијег
гвозденог доба у басену Јужне Мораве /
Александар Капуран ; уредник Мирослав
Лазих = [editor Miroslav Lazić ; превод
Владимир Радоњић = translation by Vladimir
Radonjić ; цртежи Александар Капуран =
drawings by Aleksandar Kapuran]. - Београд :
Филозофски факултет, Археолошка збирка =
Belgrade : Faculty of Philosophy, Archeological
Collection, 2009 (Београд : Чигоја штампа).
- 184 стр. : илустр. ; 28 cm. - (Центар за
археолошка истраживања ; #књ. #23)

На спор. насл. стр.: Late Bronze and Early
Iron Age Architecture in the Južna Morava
Basin / Aleksandar Kapuran. - "... измењен
и допуњен мастер рад у коме је
систематизована археографска грађа
прикупљена у оквиру пројекта Метално доба
у басену ..." --> стр. 8. - Упоредо срп. текст
и енгл. превод. - Текст штампан двостубачно.
- Тираж 250. - Библиографија: стр. 175-184.

ISBN 978-86-86563-66-8

1. Лазих, Мирослав [уредник]

а) Археолошка налазишта - Поморавље -
Бронзано доба б) Археолошка налазишта -
Поморавље - Гвоздено доба с) Археолошке
културе - Поморавље - Бронзано доба д)
Археолошке културе - Поморавље - Гвоздено
доба

COBISS.SR-ID 172320780